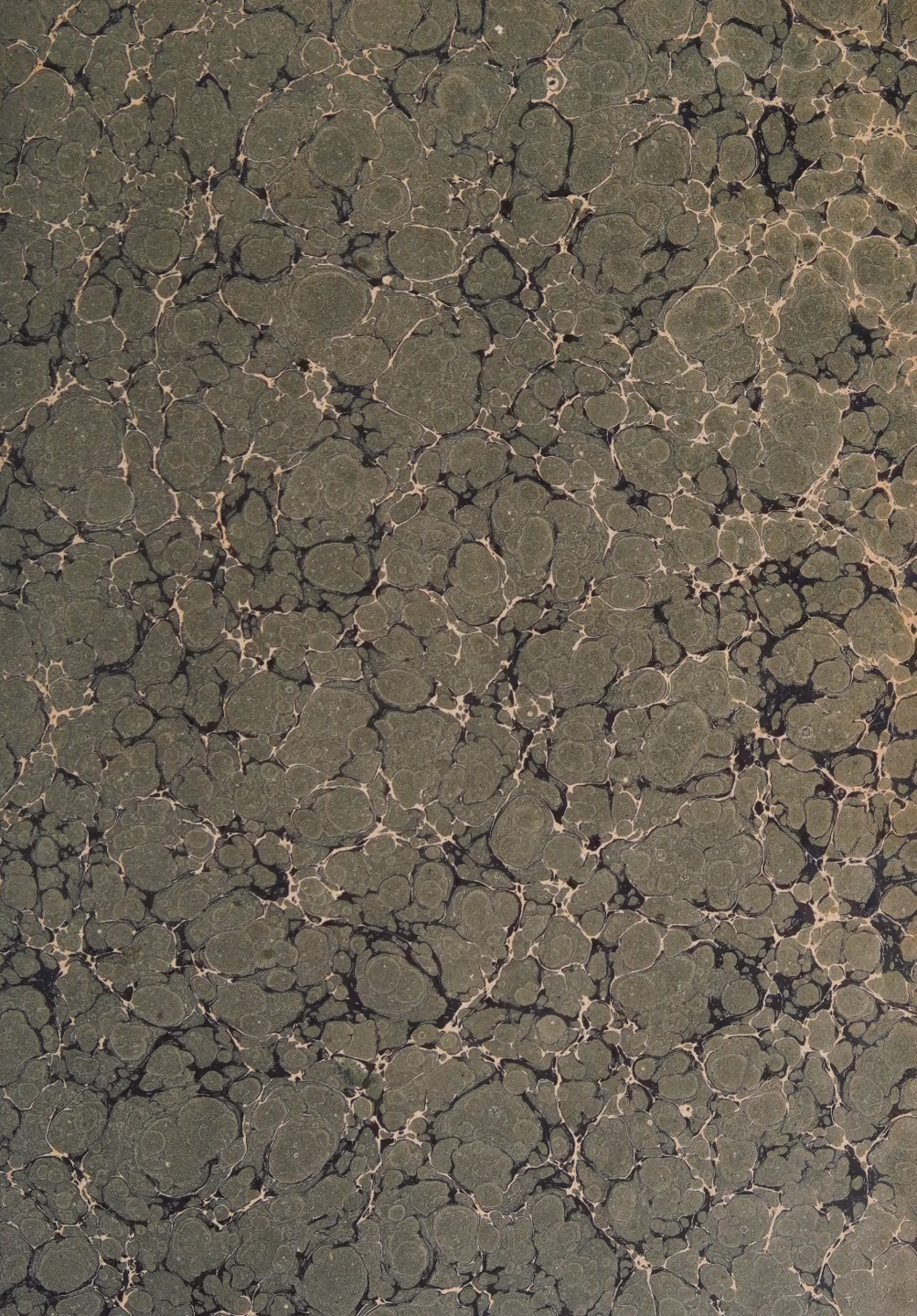
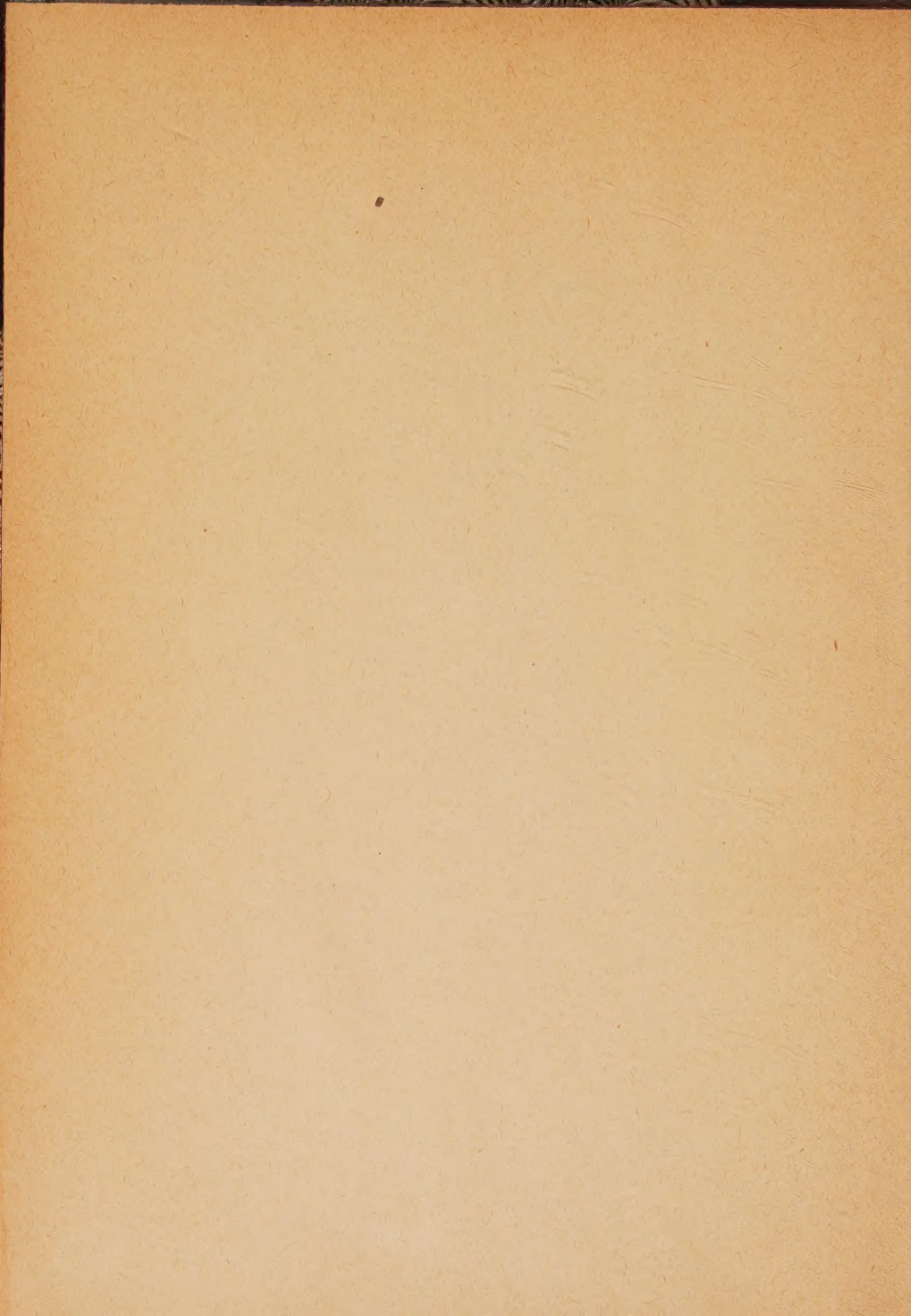

Frederik
Bölling.

74.

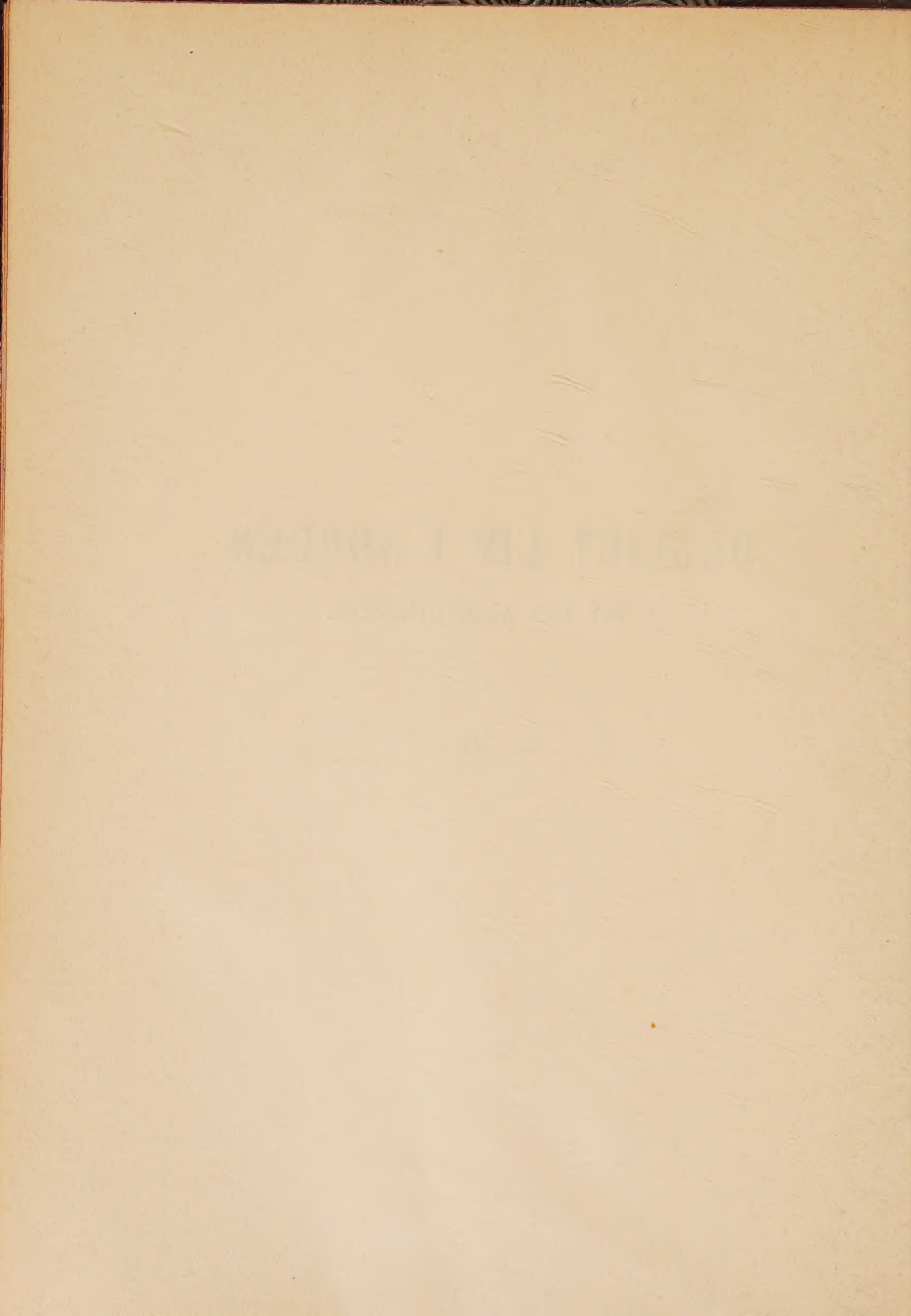

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

III

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

3. BOG. BOLIGER: HERREGAARDE OG SLOTTE

FOLKEUDGAVE

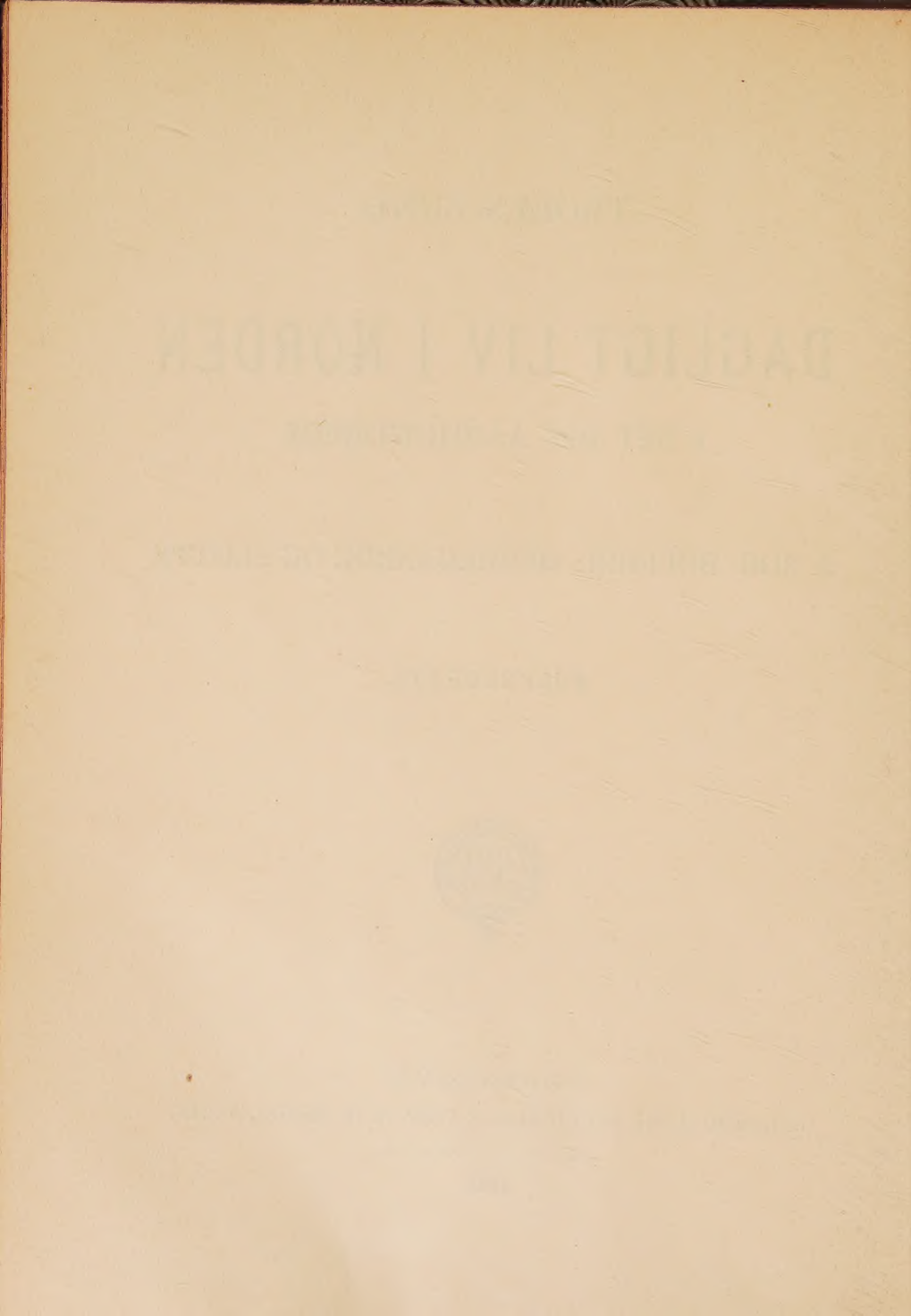

KØBENHAVN

GYLDENDALSKE BOGHANDELS FORLAG (F. HEGEL & SØN)

GRÆBES BOGTRYKKERI

1903

HERREGAARDE OG SLOTTE.

I vor Tid er der en jævn og næsten umærkelig Overgang fra den velstaaende Bybolig til Villaen og fra denne atter til Herregaards-Hovedbygningen og Slottet. Forskellen betinges af det ulige fordelte Rum og Raad til at efterkomme Bekvemmelighedens og Skønhedens Krav. Helt anderledes stillede Forholdet sig i det 16de Aarhundrede. Den i Købstadboligerne paaviste Udvikling fik ikke Lov til jævnt at fortsættes, fremspirede i Byluft egnede de sig ikke til uden videre at omplantes i Friland. Selv Ole Baggers prægtigste Købstadhus maatte næsten helt være ombygget, hvis det skulde have afgivet en brugelig Hovedbygning paa Landet.

Det Nye, der kom til i Herregaardene og Slottene, var, nærmere sét, egentlig ikke noget nyt, men kun et gammelt og medfødt. Det var nemlig blot Hensynet til Selvforsvar, der paa ny med Kraft gjorde sig gældende og stillede hvert andet Krav i Skygge. Bøndergaardene laa ganske eller dog forholdsvis enligt. De trængte til Værn men ydede kun lidet. Købstadhusene laa i Fold sammen. I Stand til at holde en fælles Vold til Vogter, var hvert enkelt af dem efterhaanden kommet ud af Vane med at værgе sig selv. Herregaardene og Slottene forbandt Bønderhusenes enlige Beliggenhed med Købstædernes Evne til at sørge for Dækning, og disse to Betingelser, Trang og Evne, frembragte da i Forening en ejendommelig Bygningsvis.

Den alt gennemtrængende Grundtanke i de adelige og kongelige Gaarde: Hensynet til Forsvar, var selvfølgelig af gammel Oprindelse. Nedarvet gennem Aarhundreder omspændte den

mange Slægtleds Synsmaade, bestandig videre udviklet omsluttende den Erfaringer lige fra Normannernes Dage ned til Datiden. Men det, der giver det 16de Aarhundrede ganske særlig Interesse, er, at vi her træffe denne Tanke fuldest og renest gennemført, præget i Sten paa en Maade, hvor intet vidner hverken om skortende Evne eller om Tvivl og indtraadt Forfald. Mange gunstige Omstændigheder maatte træffe sammen for at frembringe denne Blomstring. I Forening skabte de et Glanspunkt i den nordiske Bygningshistorie. Ingensinde hverken før eller efter har Bygningskunsten hos os i den Grad været ypperste Tolk for, hvad der laa paa Sinde, saa fyldigt som da formaaet at udtrykke paa engang Virkelighedens Krav og den Enkeltes Attraa og Længsler.

Ville vi søge at forstaa Grunden til denne mærkelige Fremtoning, saa laa Hovedforudsætningen først og fremmest i Samfundsforholdene, der gjorde sligt et stensat Forsvar nødigt. Men denne Nødvendighed, der i umindelige Tider havde været tilstede, var yderligere bleven ægget paa forskellig Vis. Retten til at befæste Gaarde havde lidt et betydeligt Skaar under Dronning Margrethe, i Nørrejylland havde hun end ogsaa ligefrem forbudt det;¹ Forbudet stod ved Magt i omtrent 100 Aar, indtil Kong Hans' Tronbestigelse.² Saa kom Reformationstiden og Unionens Opløsning med dens Kampe, fremfor alle Grevens Fejde i Danmark. Her førtes det blodige Bevis for, hvad det betød ikke at have Gaarden i fuldstændig Forsvarsstand paa Farens Dag. En almindelig og dybt følt Trang til Befæstning blev Følgen. Længe opstemmet, nu pisket frem, rev den som en ustandselig Strøm alle med sig.

Enhver vilde sikre sig, koste hvad det vilde. Og det lod sig virkelig udføre. Kapløbet mellem Artilleri og Panser, som vor Tid har set foregaa for Skibes Vedkommende, fandt dengang Sted paa et andet Omraade. Den enkelte Ridderrustning havde vist sig for svag, en Brynje kunde gennembøres af Pistol som af Bøsse. Men Vædekampen overførtes da paa et nyt Felt, mellem Kanoner og Brystværn. Foreløbig tegnede det til, at Murene skulde sejre. Dækket bag favnetyk Stensætning kunde man le ad de smaa Bagladnings-Kanoner. Vel forandredes snart Forholdet, da man opfandt Forladnings-Skytset, men Følgerne af denne Opfindelse tøvede for Nordens Vedkommende en god Stund med at indtræde. Endnu langt ind i det 17de Aarhundrede var der Tale om for Herregaarde at forsvare sig. Aar 1627 udholdt

Ranzauernes gamle Herresæde Breitenburg i Holsten en Belejring af Wallensteins samlede Hær og blev først taget ved Storm, da svært Skyts og henved 10,000 Mand var bragt til Stede. Endnu i Aaret 1644 maatte baade Breitenburg og Vorgaard i Vendsyssel erobres som andre Fæstninger ved Belejring.¹ Under saadanne Forhold var der godt Haab for de befæstede Gaarde. Hvad skadede det dem, at de kunde skydes sønder og sammen med det nye Skyts, naar dette laa mange Mile derfra gemt i et Tøjhus og kun med allerstørste Vanskelighed lod sig bringe til Stedet! Nu som før kunde de tage Kampen op saavel mod en sammenløben Bondeflok som mod en Afdeling Landsknægte.

Der var Trang til at befæste, der var Mulighed for at gøre det med Held; Evne og Villie svigtede ikke heller. En opadgaaende Bølge fra Aarhundredets Midte bragte voksende Velstand, det inddragne Kirkegods berigede Kongerne, de stigende Kornpriser Adelen. Hertil kom det ubestemmelige, men maaske virksomste Led i Bevægelsen, den stærke Drift, som Renaissancens Aand vakte i Sindene. Forhen havde Bygningskunsten været Kirkens Sag, nu tog Folket Arv efter Kirken. Opsat paa at udføre noget Stort, sprudlende af Livslyst og Trang til Idræt tog man fat paa Opgaven, den eneste, der ret laa for og gav alle Sjælens Evner Næring. Thi hvor skulde denne Slægt ellers vende sig hen? Følelse paa nordisk, talende Latin, var den afskaaren fra Digtekunsten. Videnskab var kun Hovedbrud, selv dens bedste Form Historien meldte blot om Bedrift, udførte den ikke. Religionsstridigheder? Herhjemme troede jo alle ens. End ikke i Sverige drev man det til et ærligt Blodbad for Religionens Skyld. Krig og Rejser blev man ked af i Længden. Saa var der kun Bygningskunsten tilbage. Stigende mod Sky, redeligt meldende om hver Skilling, der var medgaaet, undfangne paa lange Rejser fjernt fra Hjemmet, møjsommeligt opførte paa fædrene Jordbund forenede disse Borge alt i sig, en virkeliggjort Drøm, et Værn mod Vold, et Minde for Eftertiden. Hvad Under da, at denne Tidsalder frembragte Bygherrer som Gustav Vasa og Johan den Tredie, Frederik den Anden og Christian den Fjerde, med samt den hele Stab af Adelsmænd, der kun veg dem i Evne, men ikke i Lyst, i Trang til at bygge.

Saa rejste sig da som ved et Trylleslag hele Landet over fra Elben til Mälarens Bredder en Hær af stolte Bygninger. Udsaaede over Bjerg og Dal, ved Sø og ved Elve gav de Landskabet

sit Præg. Fremgaaede af Virkelighedens Krav og dog en stensat Digting bar de som Tiden selv, der skabte dem, Vidne om en ejendommelig Kraft, et af disse faa lykkelige Øjeblikke i et Folks som den Enkeltes Liv, hvor der er fuld Harmoni mellem Tanke og Udtryk.

Ville vi søge at forstaa disse Boliger, er der ingen Tvivl om, fra hvilken Side vi skulle betragte dem. Forsvaret er den Grundtanke, der gaar gennem Alt. Vi maa da nærme os ikke som Gæst og Ven, men som Fjende, selv ligesom Skridt for Skridt overvinde Modstanden, tilkæmpe os Forstaaelsen af det Meget, som Nutiden har bevaret eller genoptaget som blot Prydelse, medens det dengang var ment for ramme Alvor. Først naar vi saaledes have tilegnet os det Væsentlige, vil der blive Lejlighed til flygtigt at dvæle ved den Form for Hygge, som ogsaa her til Trods for alle Hindringer lod sig opdrive.

Allerede Valget af Beliggenhed var betinget af Forsvars-Hensyn. Der var aabenbart to mulige Maader, hvorpaa Jordsmonnet kunde yde virksom Hjælp. Et Sted kunde være utilgængeligt enten paa Grund af dets stejle Højde, eller fordi det var omsluttet af Vand. Den første Art af Borgplads, der var saa almindelig i Tyskland, forekom kun sjældent i Norden. I Norges vildeste Klippeegne fandt ingen paa at anlægge Borge; hvor disse derimod havde hjemme, savnedes gerne det bratte Fjeld. Det var da kun faa Slotte, der som Bahun, Elfsborg, Varberg og til dels Akershus havde deres væsentlige Styrke i at ligge paa stejl Klippe, i Reglen maatte man være glad endda, om man som ved Upsala, Helsingborg eller Tranekær paa Langeland havde blot en anelig Banke at anbringe Slottet paa.

Ganske anderledes hyppigt anvendtes Vand i Norden til Befæstningsmiddel. Paa utallige Maader søgte man at komme i Forhold dertil, og faa vare de Gaarde, hvor saadant Værn ganske savnedes. Den simpleste Maade at opnaa Betyggelse paa var ved at opføre Bygningen paa en Holm i en Sø. Saaledes var f. Eks. Skanderborg og Kalø, Sandholdt paa Fyen, Frederiksborg og Birkholm (Løvenborg) paa Sjælland, Gyllebo, Tunbyholm, Ørup¹ i Skaane og mange andre anlagte. Havde Naturen ikke besørget alt, kunde man komme den til Hjælp ved at bygge

Gaarden paa et Næs ud i Søen og saa bagefter gennemskære Næsset med en Grav. Paa denne Vis har man baaret sig ad ved Hald i Jylland,¹ Lækø og Aranæs ved Venern² o. fl. Delvis kunde samme Goder opnaas, naar man byggede enten ved Havets Kyst eller ved rindende Vand og bødede den landfaste Side ved at gennemgrave denne. Beliggenheden ved Havet var naturligvis særlig yndet, da den ydede andre, betydelige Fordele. Mange af Borgpladserne her havde derfor ogsaa været i Brug i umindelige Tider og skiftevis baaret højst forskellige Befæstninger lige fra Vikingernes ned til Kanonernes Dage. Som Mærkepunkter afprikkede de Kysterne og betegnede ved deres Talrighed, hvilke Farvande der var Hovedveje. Ved Øresund laa saaledes paa Sjællands Kyst Kronborg og Københavns Slot, i Skaane Helsingborg, Landskrona Slot og Malmøhus. Ved Mälaren, der skønt Indsø frembød omtrent de samme Fordele som Havet, laa et lignende Antal af Slotte. Som Eksempel paa en Borg, hvor man havde vidst at benytte rindende Vand, kan nævnes Vegholm i Skaane. Aabredten var her bleven gennemgravet, saa at Gaarden kom til at ligge paa en Holm med Strøm paa alle Sider.³

Men stundom, og det netop hvor man mest trængte dertil, kunde Vand være vanskeligt at opdrive. Dette gjaldt ikke saa meget om de elvfylde Lande Sverige og Norge som om Danmark. Just her i Skaanes, Øernes og Jyllands frugtbarste og tættest befolkede Strøg, hvor man havde mest Grund til at befæste, savnede man ofte den dertil fornødne Aa eller Sø. Her var da intet andet for end ved Kunst at skabe dem. Den sædvanlige Maade at udføre dette paa var ved at anbringe Gaarden i Mose, paa sumpig, moradsig Grund, og omgive den med brede Grave, der da af sig selv fyldtes med Vand. At en saadan Beliggenhed maatte være usund, fulgte af sig selv. Endnu tydeligere var det, at Anlæget maatte i høj Grad fordyres, men det fik ikke at hjælpe, Forsvaret gik for alt. Kun sjælden tilbød nemlig slig Sump en ophøjede Tue i Midten med fast Grund, saaledes som vistnok har været Tilfældet ved Hesselager paa Fyen.⁴ I Reglen maatte fast Bund først dannes, enten ved Paafyldning af Kampesten (Nørlund i Jylland)⁵ eller — hvad der hyppigst fandt Sted — ved Nedramning af Pæle. Paa en saadan underjordisk Pælebygning hvile flere af de største Herregaarde i Danmark: Spøttrup i Jylland, Egeskov, Rygaard paa Fyen, Borreby paa Sjælland⁶ o. fl. Endnu i Aaret 1644 opførtes Marsvinsholm i Skaane

paa denne Vis, idet man dog her valgte at ramme Grunden fast med Bøge- i Stedet for med de ellers almindelige Egebjælker.¹ Om Egeskov berettes, at der ovenpaa de nedrammede Pæle blev desuden krydsvis lagt et dobbelt Lag af svære Egebjælker. Omkring Aar 1830 mente man, naar Vandet i Graven stod lavt, at kunne skimte disse Bjælker, hvis Tykkelse man beundrede.² Hvorledes det end hermed monne forholde sig, er selve Navnet »Egeskov» fortjent med Rette. Thi ikke blot er de nedrammede Pæle Egetømmer; men i hele Bygningen findes der ikke en Bjælke eller et Spær uden at det jo er Egetræ,³ saa at en hel Egeskov, som Sagnet melder, vel kan tænkes at være gaaet med til Opførelsen.

Det er sandsynligt, at saadan Pælebygning er bleven anvendt paa mangt et Sted, hvor Nutiden ikke aner det, da Sporene ligge skjulte dybt i Grunden. Rent tilfældigt hører vi saaledes Tale om, at man «bukkede» Pæle ned i Grunden ved Malmøhus, da Porthuset skulde ombygges.⁴ Vist er det, at den hele Bygningsvis var ligesaa kostbar som møjsommelig. Efter Sagnet skal der være blevet arbejdet i samfulde syv Aar paa den Grundvold, hvorpaa den anelige Timgaard i Jylland blev rejst.⁵ Skyede man imidlertid intet Offer, kunde ogsaa ad denne Vej opnaas en fortrinlig Sikkerhed. Jo mindre man anvendte Jordopfyldning, men lod Bygningen hvile blot paa Pæle, des lettere blev det at lade denne hæve sig lige op af Vandet som en stejl Klippevæg, hvor Angriberne, selv om de kom over Graven, ikke kunde finde noget Fodfæste.

Hele denne Bygningsvis paa opfyldt Grund i Sump vakte, som naturligt var, allerede Samtidens Beundring. Kun forstaaelig under den ene Forudsætning: som Dæknings-Middel, gav den snart Anledning til eventyrlig Udsmykning og Forklaring. Det er saaledes et oftere forekommende Sagn i Danmark, at Gaarde anlagdes i Morads paa lunefuldt Bud af en Kvinde, der mente ved slig Betingelse for sin Haand at have krævet en Umulighed. (Spøttrup, Nørlund o. fl.)

Maatte man tage et saa overvejende Hensyn til, hvad Jordsmonnet bød af gunstige Vilkaar, gik det naturligvis ikke an at forspilde noget af det Vundne ved at anbringe Bygningerne uhensigtsmæssigt. Saa nødigt man vilde, maatte man da i mange Tilfælde fravige den ældgamle Regel, nedarvet fra den hedenske Tid, gaaet i Arv endog til de kristne Kirker, at Bygninger skulde

ligge solret. Ved en Mængde af Datidens Slotte og Herregaarde blev denne Grundregel overtraadt. Det er imidlertid betegnende for, hvor indgroet Befolkningens Hang var til den gammeldags Ordning, at Sagnet lader Peder Gyldenstjerne myrde sin Bygmester, fordi denne ved Opførelsen af Timgaard havde fraveget Regelen.¹

Forsvarets yderste Ring dannedes stundom af en Række Palissader, et Bulværk, der løb uden om Graven. Dækket bag Stolperne kunde Skytter herfra endnu til det Sidste gøre lyst blandt Angriberne, førend den egentlige Belejring begyndte. Et sligt Forsvar forudsatte imidlertid en talrig Besætning, og Ulempen var, at Skytterne, naar Angrebet blev til Alvor, ofte kunde have ondt ved at slippe tilbage over Graven, ligesom Palissaderne bag efter ydede Fjenden et kærkomment Læ mod Ilden fra Gaarden. Det er derfor et Spørgsmaal, om dette Træværn dog ikke var et misligt Forsvarsmiddel, naar Gaarden ikke havde Kanoner nok til bagefter at skyde det ned. Dobbelt farligt for de Belejrede selv kunde dette Udenværk blive, naar det bestod ikke blot af Palissader, men tillige af en fortløbende Jordvold i Mands Højde. I saa Fald maatte der sættes al Kraft ind paa at forsvare det, thi var det først i Fjendens Magt, lod det sig ikke tilintetgøre. Saadant Udenværk af blotte Palissader fandtes endnu langt ned i Tiden ved Gaarden Raabeløv i Skaane.² Paa Lillø sammesteds samt Nørre Vosborg i Jylland vides den fastere Form, Jordvold med Palissader, at have været anvendt. Spor deraf synes ogsaa at forekomme ved Tranekær paa Langeland, Hjortholm ved Fursøen paa Sjælland og flere Steder.³

Det første ret paalidelige Værn begyndte med Graven. Her var nu det store Spørgsmaal, hvad og hvormeget der skulde omgives af denne. Det var jo ønskeligt at inddrage saa meget som muligt bag Forsvarslinien; men paa den anden Side, hvis man gjorde denne for udstrakt, svækkedes hele Forsvaret. At have Ladegaarden indenfor Graven, saa at man ikke straks fra første Færd afskares fra hele Kvægbesætningen, kunde være yderst fristende; men man maatte saa blot være klar over, at dette krævede en betydelig Forøgelse af Gaardens Mandskab.

I Virkeligheden træffe vi Spørgsmaalet besvaret paa de mest

forskellige Maader, alt efter Plads, Vilkaar og Ejerens Tykke. Nogen bestemt Regel lader sig ikke paavise; de rigest udstyrede Borge havde stundom det knappest Rum indenfor Graven, og omvendt. Paa Ranzausholm (Brahetrolleborg) i Fyen ligesom paa flere af Henrik Ranzaus Gaarde i Holsten,¹ paa Spøttrup i Jylland,² paa Lyngbygaard, Vanaas og Ellinge³ og vistnok ogsaa paa Tunbyholm og Ørup⁴ i Skaane vide vi, at Ladegaarden laa uden mindste Dækning uden for Graven, prisgiven til den første den bedste Angriber. Andre Steder havde man trukket Ladegaarden over med paa Borggaards-Øen, saaledes paa Raabeløv og Tommerup i Skaane.⁵ Eller man havde dækket Ladegaarden med en forsvarlig Mur med Taarne og Skydeskaar, der fra Borggraven som en frelsende Arm rakte sig ud og omsluttede den, saaledes paa Skarholt⁶ i Skaane, Gisselfeld⁷ paa Sjælland. Paa Ellinge i Skaane⁸ og maaske paa Tirsbæk i Jylland⁹ synes man at have foretrukket at sikre Haven og givet den Plads sammen med Hovedbygningen paa Borggaards-Øen. Mest betryggende, men ganske vist ogsaa meget kostbar var dog den Ordning, som oftere anvendtes ved de stærkest befæstede Gaarde: at dele Forsvaret ligesom i to Hold ved at anbringe Ladegaarden som et Udenværk med selvstændige Grave, udenfor den egentlige Borggaard. Saaledes var Forholdet f. Eks. paa Vegholm, Løberød, Vidskøfle, Torup, Kragholm og Billesholm i Skaane,¹⁰ paa Broholm¹¹ i Fyen, Faarevejle¹² paa Langeland, Hevringholm¹³ og Endrupholm¹⁴ i Jylland, Nüschau i Holsten.¹⁵ Paa Faarevejle havde man ruttet i den Grad med Plads i dette Udenværk, at der endog var Rum til en anelig Have; paa Barsebæk i Skaane havde man end ikke skyet det Offer at anlægge en særskilt tredje Grav om Haven.¹⁶ Omvendt træffe vi Gaarde med to ja med tredobbelte Grave omkring, uden at dog Bygherren har fundet det tilraadeligt at medoptage Ladegaarden i Befæstningen, end sige da Haven. Spøttrup, Timgaard og Hesselager¹⁷ synes alle at have været holdte i denne alvorlige Stil.

Fandt der saa store Afvigelser Sted i Besvarelsen af Hovedspørgsmaalet, vil det være indlysende, at der hvad Enkelthederne angik næppe har været to Gaarde, der var ganske ens udstyrede. Om Hestestald, Bryggers, Baggers, Smedje, Kornloft, Folkekamre o. s. v. rettelig hørte hjemme i Borggaard eller i Ladegaard, det var alt sammen Spørgsmaal, der til dagligt Hold kunde besvares forskelligt.¹⁸ Var Fredstankerne oppe, søgte man

at feje saa meget som muligt ud af Borggaarden; tænkte man paa en Belejring, syntes hver Del uundværlig. Og Ulykken var, at en hvilken som helst Løsning kunde i det afgørende Øjeblik blive skæbnsvanger.

Kun én Ting stod fast, det var, at Ordningen maatte være truffen i Fredens Dage. Thi var først Fjenden der, saa borgede intet for, at der vilde blive Tid til andet end at slippe over Vindebroen og faa Alting gjort klart til varm Modtagelse. Graven dannede da, maaske for lange Tider, den skarpe Grænse mellem Gaarden og hele den øvrige Verden.

For tilfulde at kunne tjene til Adskillelse maatte Graven være haade dyb og bred. Hvor Gaarden ikke laa i en Sø, men alt maatte skabes fra ny, kunde denne Del af Befæstningen være mojsommelig nok, synende af mindre, men dog maaske ligesaa kostbar som Murene, der rejste sig bagved. Det er i al sin Ubetrydelighed et malende Udtryk, naar Jørgen Rosenkrands betegner sin paabegyndte Opførelse af Rosenholm med de Ord: »I dette Aar begyndte jeg at bygge og grave der.«¹ Og det var meget naturligt, at man ved den Tids Taksationer brugte at vurdere ikke blot Bygningerne, men Gravene tillige.²

Den ringeste Fordring, der kunde stilles til en Grav, var, at den skulde være saa bred, at ingen kunde springe, saa dyb, at ingen kunde vade derover. Men dette Lavmaal af Fordringer blev naturligvis i de fleste Tilfælde langt overtruffet. Rent fraset de Tilfælde, hvor Graven gik over i en ligefrem Sø, saa træffe vi meget anselige Anlæg. Ved Tirsbæk i Jylland ere den sydlige og den vestlige Grav omtrent 70 Fod brede;³ ved Faarevejle paa Langeland er den nordostlige Grav 80 Fod bred;⁴ om Breitenburg i Holsten var alle fire Grave hver 85 Fod brede,⁵ og omkring Kindholm paa Sjælland endog 90 Fod brede.⁶ Man faar imidlertid først det rette Begreb om slige Anlægs Størrelse, naar man samtidig erindrer, at f. Eks. Gravenes samlede Længde om Tirsbæk var over 700 Fod, om Kindholm ligesaa og om Faarevejle endog 2400 Fod, hvortil endnu kom en indre, smallere Grav omkring selve Hovedbygningen. Og dog kunde disse Arbejder maaske ikke maale sig med, hvad der var udført enkelte Steder i Sverige, tilsyneladende af langt mindre Betydning. Lækø Slot i Vestgötland f. Eks. laa paa en Odde ud i Venern og havde saaledes de tre Sider fri, kun Landsiden skulde dækkes. Men

her var Grunden det haarde Fjæld, og man havde da maattet sprænge Graven ud i selve Fjældet.¹

Gravens Dybde var vel sjælden stort mere end fire Alen, hvorved jo al Vadning derover var udelukket.² Men hvad man maatte passe paa, var, at de ikke lidt efter lidt tabte denne deres oprindelige Dybde. Tilgroning med Siv, det aarlige Løvfald, det meget, der Tid efter anden kastedes, blæste eller flød ud i dem og uformærket højnede Bunden, alle disse Fjender kunde og burde bekæmpes ved hyppige Opmudringer. Kun en Daare sørgede ikke for paa denne Vis at holde alt i Orden. Man forstaar derfor det Nedsættende i en Erklæring som denne, afgiven af adelige Besigtelsesmænd om Vorgaard i Vendsyssel, da Kongen i Aaret 1578 ønskede at mageskifte den bort: «Gaarden ligger i en gammel, forgroet Sø, som der løber to Bække til; Broerne ere ikke at regne for nogen Bygning, thi der er grundet Vand under dem» o. s. v.³

En langt værre Ulempe var det, at Gravens Sider nødvendigvis efterhaanden skred ud og saaledes forringede Gravens Dybde og Bredde. Herimod hjalp det kun at grave dem op paany, men saa maatte Vandet helst ledes bort saalænge, hvad der let kunde blive farligt. For at sikre sig en Gang for alle veg man da ikke tilbage for at stensætte eller ligefrem opmure Gravens Sider og Bund, en Anlægsmaade, der i høj Grad forøgede Omkostning og Arbejde. Erik den Fjortende lod Graven om Kalmar belægge med Fliser.⁴ Paa Tirsbæk ere endnu alle fire Grave opsatte med Kampesten paa Siderne.⁵ Paa Vidskølle i Skaane vare Gravene ligefrem murede.⁶ I Ruinerne af Skovgaard i Jylland ses tydelige Spor af, at Borgvoldens Sider har været satte med hugne Sten af betydelig Størrelse; alt det øvrige er nu blot en kratbevokset Grushob, kun disse forsvarlige Stenvægge har holdt ud, og hæve sig endnu næsten fire Alen over Vandet i Graven.⁷

Behørigt udstyrede afgav Gravene et fortrinligt Værn. Det var en alt andet end hyggelig Stilling, selv om man var nok saa mandstærke, at færdes derudenfor uden Læ og Dækning, medens Kugler og Pile peb og suste fra Voldens Besætning. At tage Tyren ved Hornene og storme Broen var sjældent tilraadeligt, med mindre man havde nok af Mandskab at ofre, thi denne Adgang var i Reglen den bedst beskærmede. Saa var det snarere et Forsøg værd, om man ikke ved Nattetide kunde faa lavet et

Vadested, opkastet en Dæmning eller slæbt Flydebroer til, saa at man kunde komme over paa et svagt Punkt. Aller bedst var det, naar om Vinteren Kulden blev Bundsforvandt og slog Isbro over; gjorde Angriberne deres Pligt, skulde det ikke lykkes Besætningen ret længe at holde en Rende aaben i Isen. En i Danmark oftere anvendt Fremgangsmaade var den, at lede Vandet bort af Graven. Sligt lod sig gøre overalt, hvor Vandstanden med Kunst var gjort høj ved Opstemning, eller hvor der blot fandtes et lavere Punkt i Nærheden, hvorhen Vandet ved Graving kunde ledes. Da Christian den Andens Tilhængere under Grevens Fejde belejrede Nyborg Slot, tvang de det til Overgivelse ved at bortlede Vandet, saa at Graven tørlagdes og Beboerne kom til at mangle Drikkevand.¹ Nogle Aartier tilforn sagdes Lybækkerne i Krigen mod Kong Hans at have anvendt samme Fif under en Belejring af Tranekær paa Langeland, dog uden at Slottet derfor blev taget.²

Den Adgang over Graven, der i Fredstid benyttedes, var Vindebroen. Som Navnet selv angiver, var et Stykke af den til at vinde eller hejse op, en Art Lem, der nedladt knap bemærkedes, men opslaaet spærrede som en lukket Port bag det manglende Broled. Længe efter at de øvrige Former for Befæstning havde tabt al Betydning, vedblev man at bevare disse Broer som særlig hensigtsmæssige, endnu i det 18de Aarhundrede fandtes de ved de fleste Herregaarde og Slotte.

Bag Graven laa der gerne et Fæstningsværk, der alt efter Omstændighederne dannedes af en Jordvold eller en Mur. Selv hvor kun Hovedbygningen var omgivet med Grave, laa Huset som oftest nogle Alen inde paa Øen, saa at dets Fod kunde skjærmes af Volde. Det fælles Navn for Øen: «Voldstedet» tyder ogsaa paa denne Skiks Almindelighed. Det var forholdsvis kun faa Gaarde, der som f. Eks. Marsvinsholm og Torup³ i Skaane, Egeskov paa Fyen, Rosenholm og Rosenvold i Jylland og de af Henrik Ranzau opførte holstenske Gaarde Wandsburg, Melbeck, Redingstorp og Nüschau⁴ søgte deres Styrke i, at Bygningens Mure hævede sig lige op af Graven.

Datiden synes ikke at have været ret klar over, hvilket der var at foretrække til denne Fæstningsring, Mur eller Jordvold.

Mur var aabenbart det dyreste, men frembød den Fordel, at de stejle Vægge ved en Storm ydede væsentlig Hindring og kun lod sig bestige ved Hjælp af Stiger. Skydeskaar kunde ogsaa anbringes overalt paa en Mur, i en Vold derimod kun foroven. Men førte Fjenden Kanoner med sig, havde Muren den Ulempe, at den langt hurtigere skødes ned end den bløde Vold, der roligt opfangede Kuglerne i sig.

Som en Følge af disse forskellige Hensyn vaklede man i sin Dom. Det var ikke blot ved gammeldags Anlæg, at man kunde træffe Ringmure — Helsingborg Slot var omgivet af en saadan,¹ det ældre Vorgaard i Vendsyssel havde en Ringmur langs Graven, fire Alen høj paa Portsiden, syv Alen høj paa alle de andre og fem til syv Fod bred² — men selv paa nylig opførte Gaarde traf man dem. Sten Rosensparre anvendte saaledes Murbefæstning paa Skarholt,³ Peder Oxe paa Gisselfeld,⁴ og endnu i det 18de Aarhundrede var der en Ringmur om Tranekjær Slot, saa bred, at en Vogn her oppe kunde køre omkring Slottet.⁵ Men ved Siden heraf kunde man ogsaa møde blotte Jordvolde. Erik den Fjortende lod anlægge høje Volde om Kalmar; for at faa Jorden til at fæstne sig anvendte han det Middel at besaa dem med Sennep.⁶ Volde, ofte med Stakit foroven, fandtes ogsaa om Malmøhus,⁷ Bahun,⁸ Akershus⁹ o. fl. Endelig slog Frederik den Anden ind paa en Mellemvej, iøvrigt kendt tilforn, da han ved Opførelsen af Kronborg lod Murene udadtil være beklædte med svære, hugne Sten, indadtil forede med Jordvolde.¹⁰

Var man usikker med Hensyn til Bygningsemnet, saa nærede man derimod ingen Tvivl om Formen. Det var en Regel, kendt fra Oldtiden af, at Fæstningsværker burde anlægges saaledes, at der fremkom indadgaaende Vinkler, i hvilke Fjenden under Angrebet kunde beskydes fra flere Sider.¹¹ Da imidlertid denne Form betydeligt fordyrede Anlægget, krympede man sig ofte ved at efterkomme Reglen og overlod det til Hovedbygningens Hjørnetaarne at afgive den fornødne Krydsild. Lige Mur eller Vold uden Afbrydelser var da vistnok det almindelige ved Herregaarde som de var flest, kun Slotte og meget rige Herresæder søgte yderligere Betryggelse.

Den fælles Maade at skaffe sig denne paa var ved at lade Muren eller Volden være buklet; men indenfor dette Fælles lader tre forskellige Udviklingstrin sig tydeligt paavise.

Ved Synet af Slotte som Helsingborg og Kallundborg¹² kunde

Ingen være i Tvivl om, at Befæstningsmaaden her var gammel-dags. Udenværket dannedes af en høj Ringmur, der ovenfra set tog sig ud som et Knudetov, idet der med visse Mellemrum var anbragt Murtaarne, paa Helsingborg ikke mindre end tolv runde og to firkantede. Ejendommeligt for Anlægget var, at Muren saa vidt muligt undgik bratte Drejninger og kendeligt tilstræbte at danne en Kreds. Taarnene vare i Følge gammel Regel anbragte i Pileskuds Afstand fra hinanden, saa at de to og to kunde række hinanden en hjælpsom Haand og beskyde en fremstormende Fjende i begge Flanker. Men hermed nøjedes de ogsaa og sprang ikke mere frem end højst nødvendigt, stillede sig aldrig dristigt foran Geledet beredte til Enekamp. Naar de brød Linien, var det egentlig kun for som Albuepladerne paa en Rustning at skjule et svagt Punkt og yde Dækning. De skrev sig øjensynligt fra en Tid, da Buer og ikke Kanoner bestemte Fæstningsværkernes Form. Selv en saa vældig Fløjmand som Taarnet «Fars Hat» paa Kallundborg Slot, der havde dobbelt Højde og Hjelm paa Hovedet, var i Følge sin Bygning meget mindre heregnet paa at føre langt-rækkende Skyts end paa at forsvare sig med Pile og i værste Fald, hvis Fjenden fik Fodfæste paa Ringmuren, da ved Hjælp af sin Højde ovenfra at stryge denne ren igen.

Saa tog de nymodens Taarne sig ganske anderledes ud end disse indeklemt Sparebøsser. De holdt sig ikke længere tilbage som en blot buklet Del af Muren. Frit og truende med deres Kanongab til alle Sider laa de som en vældig, undersætsig Masse paa hvert af de fire Hjørner. Muren sank næsten ned til en blot Spærrings-Lænke, der kædede dem sammen. Det var denne nye Art af Taarne, der under Navnet *rondelles* var trængt op til Norden og her under den mere hjemlige Gengivelse af Navnet: «Runddele» fandt livlig Udbredelse saa vel i Danmark som i Sverige. Det var saadanne Taarne, som Christian den Tredje f. Eks. opførte ved Malmøhus og Landskrona, Frederik den Anden ved Indgangen til Frederiksborg, Gustav Vasa og Erik den Fjortende ved Vadstena og Kalmar. Ilde medtagne af Fjendehaand og Aarhundreders Vanrøgt har disse smaa, støtte Runddele holdt ud trods de stolteste Bygninger og med Stormhuen trykt i Panden, strittende imod med de stærke Sider, ladet Tiden gaa over sig. Endnu staar der to troligt paa Vagt ved Malmøhus som ved Vadstena, endnu titter en enkelt fra Landskrona Slotsvold ud over Sundet, endnu, efter at det gamle Frederiksborg forlængst

er forsvundet, staa de to Runddele ved Indkørselen, trængte ud mod Graven men trodsigt paa tværs af det vældige Porttaarn.

Hvor stærke end disse Runddele kunde være — i Syvaarskrigen skræmte fire saadanne kraftige Vogtere Daniel Ranzau fra Angreb paa Vadstena Slot¹ — saa opfyldte de dog ikke alle de Krav, man med Grund kunde stille til dem. Skulde de være forsvarligt bygte, blev Pladsen indvendig grumme ubekvem. I Runddelene paa Vadstena er Muren ti Fod tyk,² paa Stenvigsholm skal den have været 16—17,³ paa Vaxholm 20,⁴ og paa Malmöhus er i det mindste i den vestre Runddel Murene den Dag i Dag over 25 Fod tykke.⁵ Den indre Stue ligner her en mørk rund Brønd med en lang Gang hen til hvert af de fire Vinduer. Selve Fordelene affødte da betydelige Mangler; thi vel lod Taarnet sig ikke let skyde ned, men hvorledes skulde man kunne bakse med en Kanon i disse smalle Gange? Ganske vist bredte de sig tragtformigt henimod Vinduet, men Pladsen tillod dog kun i ringe Grad at dreje Kanonen, saa at Angriberne snart maatte kunne komme udenfor Skudlinjen. Nej, saa var det langt mere hensigtsmæssigt at anbringe Kanonerne i det Fri, alene bag Brystværn, hvor man kunde rette dem som man vilde, hvor ingen var for stor eller manglede Plads til Tilbageløb, og hvor Mandskabet kunde komme til fra alle Sider.

Saaledes naaede man da til Bastionerne, ifølge deres Oprindelse jordbygte Hjørnetaarne uden Tag, fuld Jord eller med Kassematter for neden og Skytset kun anbragt for oven. De var en simpel Følge af de forbedrede Kanoner; thi her som tidligere havde Skytset været det fremadrivende i Udviklingen. Medens Murtaarnene havde svaret til den Tid, da man brugte Pile og en Kanon kun var en Bøsse, »Runddelene» til Forskellen mellem Kanon og Gevær, saa fremkaldtes Bastionerne af de stedse voksende Kanoner, hvem Pladsen i Runddelens Gange blev for trang, og mod hvis Skud ingen Mur kunde staa sig.

Saavidt man véd, anvendtes Bastioner først i Frankrig i Slutningen af det 15de Aarhundrede. I deres ældste Form var de ikke Led af Muren eller Volden men selvstændige Værker foran denne, især brugelige hvor det galdt at dække en Port mod fjendtlig Ild. I deres ældste Form vides de dog ikke at være naaede op til Norden. Men snart efter begyndte man at anbringe dem som Knudepunkter i selve Volden, og under denne nye

Skikkelse vandrede de Evropa rundt som en yderst vigtig Forbedring i Befæstningsvæsenet.¹

Det er af ganske særlig Interesse at lægge Mærke til deres Navn i Datidens Sprog. Der er ikke det aller mindste, der kunde tyde paa, at Opfindelsen skulde være sket i Norden. Ikke desto mindre blev de bekendte overalt under et nordisk Navn, som de tiltvang Borgerret i alle de evropæiske Sprog. Hvor de kom frem, kaldtes de nemlig for «Bulværk», hvad der sikkert nok er et Ord af nordisk Rod og betyder Plankeværk, Palissadeværk. Maaske har man alt fra Normannernes Tid brugt at anbringe stærke Palissadeværker foran Portene, og Bastionerne have da arvet baade disse Værkers Plads og Navn. Maaske har man beklædt de ældste Bastioner med Planker og derved givet Anledning til Navnets Overførelse. Men hvilken end Grunden monne være, vist er det, at det nordiske Ord brød ind i alle de evropæiske Sprog. I det 15de Aarhundrede kom det frem i Tysk som «Bollwerk»,² paa Engelsk kaldtes Bastion for «*bulwark*», paa Russisk: «*bolverk*», Polsk: «*bolwark*». Paa Fransk omdannedes Ordet til «*boulevard*», paa Italiensk blev det til «*baluardo*», Spansk: «*baluarte*», Latin: «*bolewardus*» (forekommer først Aar 1483). Kun et eneste Sprog ydede nogen Modstand, det var det franske. Ved Siden af Benævnelsen *boulevard*, som ganske vist var den hyppigste, opstod der ogsaa det hjemlige Navn «*bastion*» eller rettere «*bastillon*», et lille Hus (af *bastille*).³ I det 17de Aarhundrede, da Ludvig den Fjortendes Krigskunst blev den toneangivende, og franske Benævnelser for Krigsvæsenets Enkeltheder fortrængte alle andre, trængte ogsaa Ordet *bastion* igennem og fordrev sin Medbejler fra de evropæiske Sprog. I moderne Fransk minder endnu Navnet *boulevard* — en beplantet Gade, hvor før har været Vold — om Ordets tidligere Forekomst og Betydning.

Til Norden naaede Sagen selv, under begge Benævnelser, vistnok først i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. Da imidlertid Ordet «Bulværk» kun lidet var skikket til hos Nordboere at vække Begrebet om en jordfast Skanse, foretrak man her ubetinget den franske Benævnelse «Bastion». Udtalt som «Postej» vakte dette Ord just Erindringen om noget rundt, fast og mørkladent, og denne Benævnelse holdt sig derfor haardnakket i det 16de Aarhundrede, om end de indforskrevne Bygmestre nok saa meget kaldte Bastioner for «Bollwerk».⁴

De første «Postejer», der omtales i Norden, var vistnok de

to, der fandtes paa Krogen Aar 1559.¹ Da dette Slot senere afløstes af Kronborg og Fæstningsværkerne skulde udvides til en regelmæssig Firkant, synes dog Frederik den Anden ikke at have været klar over Bastionernes Fortrin, i hvert Fald gav han Befaling til at bygge «Runddele» i de to andre Hjørner. Især ud mod Søsiden krævede Værket meget Arbejde, et Skib maatte sænkes, og «Stenkister» opføres til Værn om Grunden som Forposter mod Bølgeslag og Isgang. Midt under Arbejdet fik imidlertid Bygmesteren Afsked, og Kongen synes med det samme at have skiftet Sind. «Runddelene» kappedes af foroven, tildækkedes med Jord og Brystværn, saa at de omdannedes til blotte Kasse-matter i to nye «Postejer».² I Strid maaske med Skytsets For-dringer, men i fuld Overensstemmelse med den henrivende Ud-sigt lod saa Frederik den Anden saavel paa «Ridderpostej» som paa «Strandpostej» opføre to nydelige Sandstens-Pavilloner, be-stemte til Lysthuse for Kongen og hans Gæster.

Kronborg synes at have været den eneste større Fæstning i Danmark, der i det 16de Aarhundrede udstyredes med Bastioner; end ikke Københavns Volde blev forsynede hermed.³ I Sverige derimod fulgte Johan den Tredje fuldt saa godt med Tiden som hans Nabo mod Syd, og allerede Aar 1572 var han ivrig for at befæste Kalmar By med «Postejer», medens Slottet selv maatte nøjes med at faa sine «Runddele» forbedrede.⁴ Hvad der har særlig Interesse, er, at Johan den Tredje, rimeligvis vejledt af sine italienske Bygmestre, her anvendte den for nylig i Italien opfundne Anlægsmaade. Medens de franske Bastioner vare but-tede Udvækster paa Volden, enten ligefrem runde eller lidt spidst udløbende — den sidste Form havde endnu de paa Kronborg⁵ — saa lignede Kalmars «Postejer» Hellebardblade, med to lange smalle Flige til hver Side og kun ved en tynd Hals landfaste med Volden,⁶ en italiensk Forbedring, hvorved man for det Til-fælde, at Fjenden erobrede Bastionen, søgte at sikre sig mod, at Volden skulde blive tagen med det Samme.⁷ Ogsaa Slottet Wit-tensten i Estland lod Johan den Tredje befæste med Bastioner.⁸ Men til disse tre kongelige Anlæg: Kronborg, Kalmar og Witten-sten og saa nogle ganske faa Herregaarde⁹ indskrænkede vistnok ogsaa Anvendelsen af Bastioner sig i det 16de Aarhundrede, først i det følgende Aarhundrede blev de almindelige.

Vi have betragtet Ringmurens og Voldens Form, tilbage staar endnu blot deres Højde. Denne overgik betydeligt, hvad

man efter Nutids Begreber skulde vente, idet den var bestemt til Brystværn ikke blot for Mandskabet men for selve Hovedbygningen. Det var da ikke alene paa gamle Slotte, som Kallundborg og Helsingborg, at man saa høje Mure; mange nymodens Anlæg gav dem intet efter. Ved Malmøhus¹ og Spøttrup² i Jylland er der tydelige Spor af, at Volden har naaet op omtrent til Bygningens Tagskæg, et fortrinligt Værn i en Tid, hvor man kun brugte at skyde lige ud med Kanonerne og aldrig Bueskud, en trist og trang Udsigt fra Vinduerne i den indespærrede Hovedbygning.

Det var klart, at hele Udenværket udgjorde en overordentlig vigtig Del af Befæstningen, paa hvis Forsvar de Belejrede sikkert vilde ofre, hvad der stod i deres Magt. Men det var dog kun ved de tarveligst befæstede Gaarde, at man ved at trænge over Graven og erobre Volden eller Muren, straks kunde komme Hovedbygningen selv til Livs. Som ovenfor omtalt var mange Gaarde omgivne af flere Grave — om Timgaard i Jylland³ og paa Landsiden af Aranäs ved Venern⁴ var der endogsaa tredobbelt Grav — og i Reglen var det netop de anseligste Borge, om hvilke det gjaldt, at man ved at komme over Graven og op paa Muren kun havde opnaaet lidet. Det man nemlig her i saa Fald havde erobret var kun, hvad der ved mange Gaarde forud laa ganske blottet: Ladegaarden. Hvor denne var indoptagen med i Befæstningen, udgjorde den gerne et selvstændigt Udenværk, der maatte tages, førend man kunde komme til at angribe den egentlige Borg. Den bar derfor det betegnende Navn: Forborgen (Fransk: *faubourg*).

De Fordele, der opnaaedes ved Erobringen af Forborgen, var højst forskellige. Det kan ikke nægtes, at enkelte Gaarde var anlagte uforsigtigt, saa at Forborgens Fald rimeligvis vilde blive skæbnesvangert for selve Hovedbygningen. Mangel paa Evne til at bestride de store Omkostninger, maaske ogsaa Hensynet til det dagligdags Bekvemme, havde stundom tilbagetrængt Forsvarets strengere Krav. Selv ved en saa stærkt befæstet Gaard som Faarevejle paa Langeland, hvor disse Hensyn ikke havde faaet Lov til at gøre sig gældende, ser det, i det mindste for en Nutids Betragter, ud, som om Borggaarden maatte være alvorlig truet, naar den omgivende Ø var i Fjendernes Hænder. I Læ af Ladegaards-Bygningerne kunde de her komme Hovedbygningen tæt paa Livet, den indre Grav var kun smal, og hvis der gjordes

Udfald, dannede nu Porttaarnet et fast Værn og Støttepunkt for selve Fjenden.¹

Anderledes stillede Sagen sig andet Steds. Ved Hesselager paa Fyen var saaledes det Syn, der aabnede sig for Angriberne, naar de sejrrikt besteg Forborgens Vold, kun lidet opmuntrende. Vejen fra den yderste Vindebro til den indre ved Borggaards-Graven var en eneste Fæstningsrække: først to jævnsides liggende Bygninger, hver paa tvende Stokværk, saa et svært ottekantet Taarn, alle bemandede og i Stand til kraftigt Forsvar, hver især at tage, førend der kunde være Tale om at komme over til Borggaarden.² Paa Bahun Slot havde man drevet det saa vidt med adskilte Indelukker, at man skulde gennem syv Porte eller over syv Volde og Mure, førend man endelig naaede op til «Fars Hat» og «Mors Hue», Slottets to Hovedtaarne.³

Borgen selv, Hovedbygningen, dannede naturligvis Forsvarets egentlige Kærne. Dens Form havde i Tidernes Løb gennemgaaet en mærkelig Udvikling, hvis enkelte Trin ikke blot den Gang stod tydelige, men endnu den Dag i Dag med Sikkerhed lade sig bestemme. Ville vi have et klart Indtryk af Udviklingens Yderpunkter, behøve vi blot at betragte de to levende Talsmænd, som en gunstig Skæbne har bevaret os Side om Side: Helsingborgs «Kärna» og Kronborg. Nu er de begge gamle, i det 16de Aarhundrede hilste Sundet her paa den ældste og yngste i hele Flokken.

Den Bygningsmaade, som Helsingborg Slot repræsenterede, var kun lidet sammensat. Naar man nu ser det svære Taarn, der fra Bakken syner vidt ud over Søen, tænker man sig det uvilkaarligt som Resten af et Hele, slutter fra, hvad der staar, til Storheden af det, der her er sunket i Grus. Med Urette. Selv i sin Velmagt har Kärnan staaet enligt, kun omgivet af Ringmure og mindre Bygninger, der ved Siden af den tog sig ubetydelige ud.⁴ Det er denne Bygningsvis, som kendes saa vel fra Frankrigs og Tysklands ældste Borge: I Midten et mægtigt Taarn, Borgherrens Bolig, men kun et Par Rum heri til Beboelse, Resten Vagtstue, Forraadskamre, Fængsel, alt fra øverst til nederst indrettet paa Forsvar, beregnet paa, naar Stigen var trukken op og Døren stænget, at kunne udholde en langvarig

Belejring bag disse favnetykke Mure. Udenom og ofte i god Afstand fra dette Taarn løb saa Ringmuren. I Borggaarden derimellem eller langs Ringmurens Inderside, kun med Halvtag over sig, laa spredt en Mængde Smaabygninger, Bryggers, Baggers, Kornhus, Rum til Besætningen o. s. v., alle som paa Springet til at forsvare Muren men i ærbødig Afstand fra det mægtige Hovedtaarn.¹ I sin simple, naturlige Ordning lignede det Hele en forstenet Lejr, Høvdningestadet i Midten, derom Hæren i Ring, paa Vagt og i Hvile, hver Mand selv i Søvn støttende sig til Skjoldet.

I Frankrig kaldtes sligt et Taarn for «*donjon*», i Tyskland med det gamle Navn «Bergfried», i Norden synes man at have haft Tilbøjelighed til at benævne det: «Kerne», hvad enten nu herved sigtedes til, at det udgjorde Befæstningens inderste og vigtigste Del, eller til dets Lighed med en Smørkerne. I sidste Tilfælde maa Navnet have passet bedre til et Taarn, der som Stockholms «Kerne» var rundt², end til Helsingborgs, der er firkantet. Benævnelsen «Faders Hat» derimod, der oftere kommer igen, var vistnok blot en spøgefuld Hentydning til Taarnes Tagform og anvendtes i hvert Fald ikke alene om Hovedtaarnet, men ogsaa om Taarne i Ringmuren.³ I denne Stil: en Kerne bag Ringmur, vides foruden Helsingborg og Stockholm tillige Gurre, Laholm, Skanør og Aarhus Slotte⁴ at have været opførte. Maaske var ogsaa «Gaasetaarnet» paa Vordingborg og Taarnet «Folen» paa Kallundborg Slot⁵ oprindeligt «Kerner», der dog, ved senere Opførelse af andre Bygninger foruden, havde tabt deres alt beherskende Præg. I det 16de Aarhundrede tilfredsstillende imidlertid disse Taarn-Borge ikke længere. Flere af dem forfaldt eller nedbrødes, saaledes Gurre, hvis Sten blandt andet endte i Helsingør, hvor de anvendtes til Skorstene;⁶ andre om byggedes, som Stockholm Slot. Kun ganske undtagelsesvis opførtes der endnu Bygninger af denne gamle Art. De mærkeligste vare Viborg Fæste i Finland, Vaxholm ved Indløbet til Stockholm og det saakaldte Valkendorfs Taarn i Bergen. Ved dem alle tre var der dog særlige Omstændigheder, der paa en Maade atter ophævede deres Betydning som «Kerner». Viborgs faste Taarn var omgivet af en Ringmur, der i den Grad var belemret med Husrum, at den snarere maatte kaldes en Husrække end en Mur.⁷ Vaxholm lignede mest en «Runddel» og skulde vistnok kun i yderste Nød gøre Tjeneste som Bolig.⁸ Valkendorfs-Taarnet

endelig var ganske vist bygget som Afløser for et ældre og indrettet helt som Hovedbygning: Fængsel for neden, Beboelse for oven, Vagtstue og Plads til Kanoner.¹ Men til dagligt Hold behøvede det ikke at anvendes saaledes, thi lige over for i Borggaarden laa den gamle, rummelige Hakons-Hal med dens Sal og Karnapper, Fruerstuen og flere andre Bygninger,² lutter Vidnesbyrd om, at Taarnet, som det hævede sig dér beherskende Bryggen og Vaagen, ikke var bestemt til at være hele Slottet, men kun dets ypperste Værn, bygget med nymodens Kunst og gammeldags Omsigt.

Hovedmanglen ved «Kernerne» var deres højst begrænsede Plads. Man kunde stille nok saa ringe Krav til Bekvemmelighed og Hygge, i sligt et Cellefængsel lod de sig ikke tilfredsstille, mindst naar Besætningen, hvad Forsigtighed krævede, altid skulde være tilstede i behørigt Antal. Rummet maatte udvides, men hvorledes? Man kunde enten gøre den egentlige Kerne højere og større — Helsingborgs Kärna, der er yderst anelig og tidligere vistnok har været mindst tyve Fod højere,³ er uden Tvivl en af de mægtigste Bygninger i sin Art i Norden — eller ogsaa kunde man opgive den gammeldags runde eller firkantede Form og udvide Bygningen ved at brede den til Siden, med andre Ord forandre Taarnet til et Hus.

Denne Fremgangsmaade var aabenbart den mest hensigtsmæssige. Det var ogsaa den, der blev den sejrriige. Valkendorfs-Taarnet viser os ligesom en Overgangsform mellem Kernen og Huset. Paa rent udvortes Vis har her en Udvidelse fundet Sted, idet Bygningen bestaar af to i hinanden indbyggede Taarne, efter Traditionen opførte af Valkendorf og hans Efterfølger, Erik Rosenkrands, i hvert Fald vistnok byggede med kortvarigt Mellemrum. Følgen er bleven, at Dobbeltaarnet alle Vegne fra set syner som Hus. Men den Forvandling, som her fremtræder paa blot udvortes Maade og med Tilfældighedens Præg, var langt tidligere alt blevet gennemført andetsteds med fuld Bevidsthed. Det ypperste Minde, som endnu staar tilbage om det til aflangt Hus udvidede Taarn, er sikkert Glimminge i Skaane. Dette faste Hus er opført 1499 af Jens Holgersøn Ulfstand, bygget af svære Sandsten, hele Huset 100 Fod langt, 40 Fod bredt og 87 Fod op til Gavlspidserne.⁴ Et Par Mils Vej der fra ligger Ørup, lidt mindre end Glimminge, men lignende dette, opført af Kampesten saa vidt vides af samme Bygherre.⁵ Forskellen mellem de gamle

firkantede Taarne og disse Huse laa alene i Størrelses-Forholdene. Naar Længden blev større end Højden, blev Taarnet til Hus. I Udstyring derimod var de vistnok temmelig ens, i Reglen lignede de almindelige Landsby-Kirketaarne i Danmark. Det er sikkert saadanne Huse, vi maa tænke os opkaldte i alle de mange Slotsnavne, der endte paa Hus (Riberhus, Aalborghus o. s. v.).

Fordelene ved disse Huse var betydelige. Man behøvede nu ikke længere at nøjes med et enkelt Rum i hvert Stokværk; der kunde indrettes flere alt efter Bekvemmelighedens Krav. Og desuden indvandt man i øverste Stokværk Plads til en stor Sal, der, hvad enten det saa gjaldt Fest eller Forsvar, ypperligt lod sig anvende. Men en Mangel heftede der ved den nye Bygningsform: Overblikket tabtes. Tidligere havde man fra hver enkelt Stue kunnet holde Øje til alle Kanter, nu indskrænkedes dette alene til det øverste Rum. Stod man i en af de nedre Stuer, kunde Fjenden være i Lag med den modsatte Gavl, uden at man anede det. Vende tilbage til det Gammeldags af denne Grund gik ikke an; men afhjælpes maatte Manglen. Den lod sig bøde, saa fremt man paa engang kunde forbedre Udkigget og samtidig skærpe Forsvaret, saa at, selv om et Angreb først sent blev opdaget, det hurtigt kunde mødes med fordoblet Kraft. Begge disse Goder var opnaaelige, saa fremt man anbragte et lille Udhængstaarn i hvert af Bygningens fire Hjørner. Højt nok oppe til at være dækket nedadtil, kunde man fra disse murede Karnapper have Udsigt til i det mindste to Sider ad Gangen, og hvis Fjenden stormede, modtage ham med dobbelt Krydsild. Turde man tillige anbringe et Skydehul ned efter, kunde man herfra forstyrre hvert Forsøg paa at benytte Bygningens Hjørner, dens mindst beskyttede Parti, til Læ eller Angrebspunkt.

Saadanne firkantede Huse med et Horn i Panden mod hvert Hjørne bleve da naturligt det næste Led i Rækken. I Frankrig havde Huse med slige Smaataarne (*lourelles*) længe været i Brug og var vel kendte under Navnet *manoirs*;¹ til Norden synes de først sent at være naaede. De ypperste Eksempler paa denne Bygningsart her ere Ørbyhus og Vik i Upland og Bergqvara i Småland.² De to sidste er begge opførte i Slutningen af det 15de Aarhundrede og altsaa ældre i Aar om end yngre i Art end de ovenomtalte Repræsentanter for de slette og rette Stenhuse. Alle udmærkede de sig ved deres kække, trodsige Ydre, der ikke lidet forøgedes ved deres uforholdsmæssige Højde. Paa Vik skal der

i sin Tid have været ikke mindre end elleve Stokværk, Bergqvara var 80 Fod højt og kun 68 Fod langt. Ejendommelig for disse to var ogsaa den gamle, om «Kernerne» mindende Maade at dække Indgangen paa. Døren sad højt oppe paa Huset, øjensynligt beregnet paa, at man efter at være stegen op ad den løse Trappe skulde kunne trække denne op til sig, og dermed afspærre al Adgang. Denne sidste Bygningsskik fulgtes endnu i forrige Aarhundrede i det sydlige Gotland.¹

Husets Udvikling var begyndt, men langt fra til Ende. Trangen til Udvidelse gjorde sig bestandigt indenfra gældende og drev ustandseligt paa. De fire vordende Lemmer, som her vare antydede i Husets Hjørner, skulde vokse fuldt ud og ende som vældige, jordfaste Hjørnetaarne. Huset selv skulde uddybes og spaltes i Midten, indtil det endelig stod der som fire tydeligt adskilte Længer. Udviklingen skulde ikke standse, førend Huset var blevet til Gaard.

Det var hele denne Udvikling fra Hus til Gaard, som i Norden med stigende Fart gik for sig i det 16de Aarhundrede. Paa Afstand set lade Udviklingens Trin og deres Rækkefølge sig nogenlunde sondre, vanskeligere faldt dette vistnok i Tiden selv. Thi det var netop det ejendommelige og tiltrækkende ved denne Bygningernes Vækst, at den foregik uophørligt. Intet Parti fik Lov til helt at afblomstre og visne, medens Kræfterne gik andetsteds hen. Der var samtidigt Liv overalt. Helt ned i det 16de Aarhundrede vedblev man prøvende at genoptage de opgivne Former for om muligt at vinde frem til et Bedre. Dette Lyslevende giver sig særlig tilkende i Overgangen fra Huset til Gaarden. Hvilken Form, der sejrede, er der ingen Tvivl om; men ved Siden af Sejrherreren fremtræder der andre, højst mærkelige Former, Forsøgs-Arter, Sideskud, Medbejlere, der ikke vandt Prisen. Vi faa gennem disse et Indblik baade i Artsens Tilbliven og det Væld af Kræfter, der her var oppe, hvor meget der maatte gaa til Spilde, for at Et kunde blive til.

Thi det var klart, at et Hus kunde leddes paa mange Maader. Der var først den simple Maade: at flække det paa langs. Med andre Ord, naar der var Trang til mere Plads, end det ene Hus afgav, kunde man jo bygge to Huse Side om Side, hvert selvstændigt med eget Tag men med Langsiderne sammen-voksede, saa at disse dannede en fælles Brandmur mellem begge. Herved maatte vel hvert Hus give Afkald paa en Side Vinduer,

men des færre Ydermure blev der ogsaa at forsvare. Og hvilken Fordel, naar Fjenden beskød Huset fra den ene Side, blot at behøve at bringe Kvinder, Børn og Forraad over til den anden, Kuglerne skulde vel give tabt mod den vældige Brandmur i Midten. Denne Bygningsmaade, der uvilkaarligt minder om to sammenvoksede Tvillinger, blev meget yndet. I denne Stil byggede Frederik den Anden sit Frederiksborg,¹ Peder Oxe Tølløse paa Sjælland og Frants Brokkenhus det stærke Egeskov paa Fyen. Penningby i Upland synes at være bygget paa samme Vis,² og ligesaa Svanholm i Skaane.³ Henrik Ranzau, der nødt stød tilbage for andre, overtraf dem alle ved at opføre paa Nüschau i Holsten et sammenvokset Trillinghus.⁴

Men et Hus kunde jo ogsaa deles paa tværs. Her var i saa Fald ingen Form saa naturlig og nærliggende som den fra Kirkerne vel bekendte Korsform. Paa denne Maade fremkom der ganske vist en Mængde Ydervægge, men til Gengæld lod Krydsild sig næsten overalt anvende. I denne Stil byggedes meget tidligt Gjorslev paa Sjælland, og Korsformen gennemførtes ligeledes, om ikke fuldt saa udpræget, i Tynnelsø Slot i Sødermanland.⁵

En langt mere uregelmæssig Figur fremkom, naar man lod de nye Fløje skyde ud som Tænderne paa en Kam fra den ene Side af Moderhuset. Hensyn til Forsvaret alene har næppe fremkaldt denne Bygningsmaade, snarere stedlige Forhold, Grundens Form maaske, eller simpelthen et Lune. Om Eiler Grubbe fortæller Sagnet, at han gav Hovedbygningen paa Lystrup denne Form, for at den skulde ligne et E, medens Ladegaarden opførtes som et G. I samme Kamform byggede Johan Fris Borreby, Frederik den Anden Badstuen ved Frederiksborg og Christian den Fjerde Ibstrup (Jægersborg), alle paa Sjælland.

Indlysende var det imidlertid, at jo uregelmæssigere man gjorde Gaardens Form, des flere Kræfter stod man Fare for at spille, des mere fjernede man sig fra det, der dog var Maalet, et samlet, sluttet Forsvar. Ved Bygninger derfor som Uranienborg paa Hveen eller Svartsjø Slot i Upland med deres mægtige Midterklokke over en Vrimmel af vildt udvoksende Fangearme — Fostre af ubændig Indbildningskraft parret med hensigtsklart, men fredsælt Snille — maatte man næsten helt opgive Forsøget paa at støbe alt dette i Fæstningsform og derfor henlægge Forsvaret alene til Udenværkerne.

Ganske anderledes stemmende med Forsvarets Krav og en Indskydelse af uberegnelig Værd var det derimod, da man faldt paa at lægge alle disse fremvoksede Fløje i Kres, saa at der bag Volden kom til at ligge et Værk af egen Art, paa en Gang Ringmur, Hus og vældigt Taarn-Fodstykke. Betydelige Fordele opnaaedes ad denne Vej. Her kunde spares ikke lidet i Sten, thi kun Bygningskresens Ydermure behøvede nu den gamle Tykkelse. Fra en dækket Gang under Tagskægget Huset rundt kunde man tilstrækkeligt holde Udkig med Fjenden, og uset af denne bringe alt i Sikkerhed til den Fløj, hvor Angrebet ikke stod paa. I Gaards-Rummet vandt man en sikker og rummelig Plads af overordentlig Betydning. Og Husdøren, Bygningens svageste Punkt, kunde nu lægges ind mod Gaardsrummet, medens Udgangen til Udenværkerne omdannedes til en svær, velbefæstet Port.

Helt rund opførtes vel næppe nogen Gaard, dertil stred denne Figur for meget mod saavel Stenenes som Tømmerets Form; men i Mangelant opførtes flere. Kallundborg Slot, Københavns Slot, Gripsholm vare alle byggede i uligesidet Mangelant.

Erfaringen maatte imidlertid snart godtgøre, at jo flere Kanter, des flere Mangler. At anbringe et Ydertaarn overalt, hvor Muren drejede, kunde let blive for kostbart, og undlod man dette, henstod det blottede Hjørne som et svagt Punkt. Det gjaldt aabenbart om at indskrænke Mangelantens Sider til det mindst mulige Antal. At bygge Gaarden i Trekant lod sig dog ikke godt gøre, da Fordelene ved det indvundne Gaardsrum her ved igen forspildtes; saa vidt vides er heller ingen Gaard i Norden opført i denne Figur. Derimod frembød Firkanten ubetinget de fleste Fordele. Skænkende en fortræffelig Gaardsplads krævede den kun fire Hjørnetaarne; her var dog nogen Mulighed for at faa Bygningerne solrette; og Mur- som Tømmer-Forbindelserne i Hjørnerne frembød ingen Vanskeligheder, Gaarden kunde bygges ligefrem som fire, regelrette Huse.

Med fuld Føje sejrede da denne Form over alle andre. Efter at Udviklingens Strøm med ustandselig Fart havde bevæget sig fremad fra Taarn til Hus, fra Hus til Gaard, fandt den endelig i den firlængede Gaard den gunstigste Form af alle og faldt derfor her i Leje. Saa grundig var Sejren, at Antallet af firkantede Gaarde i Norden kom til langt at overgaa Summen af alle andre Bygningsmaader til Hobe. Og kun denne Form lykkedes det at trænge igennem videre til Købstadhuse og Bønderboliger.

For Købstædernes Vedkommende blev Omslaget ikke saa tydeligt, da Grundenes Form her ofte traadte hindrende imellem; paa Bøndergaardene derimod blev Paavirkningen ligesaa afgørende som let at paavise. Endnu den Dag i Dag lader Adelens forskellige Indflydelse i det 16de Aarhundrede sig aflæse i Bøndergaardenes Form. Medens i Danmark Eksemplet fra oven har tvunget alle Bøndergaarde i Firkant, har det i Norge ikke mægtet at paatvinge Husklyngen forandret Skik. I Sverige udstraaler den firlængede Form fra de to Brændpunkter for Adelens Magt: Skaane og Mälarens Bredder. Helt op i Dalarne lader den nye Skik sig forfølge, her dog ubevidst modvirket af den gammeldags Bygningsvis. Medens nemlig Længerne slutte sig firkantet sammen og kun tilstede Indgang gennem den enlige Port, staar Adgang til Gaarden fremdeles aaben for hver, der lyster at krybe under den Længe, der udgøres af Stolpeboden.

Som naturligt er, krævede Firkantens Sejr Tid til at gennemføres. Et af de ældste, firlængede Slotte var uden Tvivl Krogen, bygget af Erik af Pommern i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede. Ved Midten af det 16de Aarhundrede var Sejren sikret for Herregaardenes Vedkommende, og den nye Form begyndte sit Indtog i Købstæderne. Temmelig hurtigt synes Bøndergaardene at være fulgt efter.¹

Med Borgens firlængede Form var ogsaa Taarnenes Antal givet. Naar alt var, som det burde, fandtes der fire Hjørnetaarne, hvortil, som vi siden skulle se, endnu kom et Porttaarn og inde i Gaarden et Trappetaarn. Seks Taarne var altsaa det, som Forholdene krævede. Men denne Fordring var yderst kostbar at efterkomme. Hyppigt kunde det knibe nok med at faa alle fire Længer rejste; manges Gang maatte Bygherren, hvor nødigt han end vilde, holde inde for en Tid eller overlade sin Eftermand at bygge den manglende Fløj. Under saadanne Forhold var Taarnene det værste at komme over. Det var derfor ogsaa i Reglen kun Slottene, der kunde opvise det fulde Antal eller endog flere end nødvendigt. Nykøbing paa Falster, Kronborg, Nyköping i Södermanland, Eskilstuna og hele denne støtte Flok med Runddele paa Hjørnerne: Malmøhus, Landskrona, Vadstena, Ørebro, Borgholm og først og fremmest Kalmar maatte alle siges at være vel udstyrede med Taarne. Derimod stod det prægtige Upsala Slot ufuldendt, med kun to Længer og tre Hjørnetaarne,

og Hansberg ved Haderslev kunde, skønt ellers fuldt færdigt, kun opvise to Hjørnetaarne.¹

Gaves der alt Undtagelser blandt Slottene, maatte deres Tal blandt Herregaardene blive langt større. Gaarde, der som Hollugaard paa Fyen, Visborggaard paa Jyllands Østkyst² og senere Lækø i Vestgötland ved Venern³ prangede med ikke mindre end syv Taarne, var rene Særsyn. Det var overhovedet næppe Halvdelen, der naaede at faa de fire, Resten nøjedes med to eller et. Her var der imidlertid en Maade at bøde Mangelen paa, der var meget hensigtsmæssig. Selv om Hjørnetaaernes Antal kun var to, kunde Krydsild overalt opnaas, naar de blot anbragtes i de to hinanden modsatte Hjørner. Saaledes var de anbragte paa Hansborg ved Haderslev, paa Stenvigsholm i Norge, paa Torup i Skaane, Kungs-Norby i Østergötland⁴ og flere Steder.

Vi har dvælet ved Hovedbygningens Form, set dens Udvikling og Vækst gennem Tiderne. Vi skal nu gaa over til at se den med andre Øjne, med deres, der, efter at Forborgen var erobret, mylrede ned om den inderste Grav, spejdende efter den bedste Maade at komme Borgen til Livs.

Det var et Øjeblik, der, hvor truende det end kunde være for Besætningen, dog ubetinget var ubehageligst for Angriberne. Idet de nemlig saaledes kom Ansigt til Ansigt med Bygningen, forandredes med ét Kampmaaden, og al Fordelen var for en Stund paa de Belejredes Side. Tidligere havde man saa nogenlunde kunnet beregne Skuddene og Skytternes Plads, ofte set Stormhuer og Bøsseløb kigge over Brystværnet. Nu var det næsten ikke muligt at vare sig. Thi fra Muren stirrede en Masse Glugger, Skydeskaar og Huller En i Møde, hvert især tilsyneladende tomt og intet at tage Sigte efter, og dog udsendende dræbende Kugler paa nært Hold. En Røgsky fra Murhullet, et Drøn mellem Taarnene, en Mand mindre blandt Angriberne, saaledes gik det nu ud for et, lige til Porten var taget og der kunde blive Tale om at gøre Gengæld.

Lagde man Mærke dertil, saa kom gerne de stærkeste Skrald fra Taarnene og Bygningens øverste Stokværk, medens Stuens jærngitrede Vinduer kun udsendte Bøsseugler og Pile. Det laa simpelthen i, at Kanonerne i Reglen var anbragte for oven,

hvorfra man havde Udsigt ud over Volden, og Skytset altsaa kunde anvendes ogsaa mod fjernere Fjender. I andre Henseender var denne Plads uheldig, idet Rystningen af Skuddet herved fik større Magt over Bygningen; men Murene maatte nu en Gang for alle være byggede saa faste, at de ikke sitrede sig Revner til. Man krævede i saa Henseende betydeligt af dem. Paa Kronborg blev der fra det søndre Taarn allerede givet det glatte Lag, før end Bygnings-Arbejdet var færdigt;¹ paa Vidskøfle laa der ikke mindre end 25 store Kanoner i øverste Stokværk;² paa Skarholt var der beregnet i det seks Stokværk høje Taarn at bruge Kanoner i begge de to øverste.³

Pladsen til Kanoner var forholdsvis let at skaffe i Hjørne-taarnene og endnu mere i den øverste Sal i Hovedbygningen, saafremt denne kun bestod af ét Hus. Her oppe i Riddersalen kunde man da skyde til alle Sider, og der var Rum nok til, at Kanonen kunde rulle tilbage efter Skuddet. Men helt anderledes stillede Sagen sig, hvor Gaarden bestod af fire Længer. En Riddersal, der løb gennem dem alle, kunde man ikke holde. Forbindelsen Bygningerne rundt og Udkig til alle Sider maatte da skaffes ved Hjælp af en Vægtergang, en smal Korridor med Glugger paa Siden, der tæt under Taget gik rundt om alle Længer. Men hvad denne var god for paa den ene Led, skadede den paa den anden. Den hjalp til Udkig, men spærrede for Skytset. At lægge Vægtergangen som en aaben Altanomgang langs Tagskægget ovenfor Vinduerne, saaledes som man havde gjort paa Kronborg, var misligt. Under en Kamp tabte den ganske sit Værd, thi hver Mand, der vovede sig ud paa den, kunde ses og pilles ned af Skytterne udenfor Slottet. Og til dagligt Hold voldte den kun Bryderi, naar Regnvandet her blev staaende og gennemsivede Muren eller raadnede Bjælkehovederne.⁴ Nej, Vægtergangen maatte være lukket og i Flugt med øverste Stokværk. Men saa spærrede den for Skytset. Her var da ikke andet for end, saa godt det lod sig gøre, at anbringe Kanonerne i selve Vægtergangen. Saaledes løste man Opgaven f. Eks. paa Vidskøfle og Gisselfeld.⁵ Men var Vægtergangen alt vanskelig at passere forinden, saa maatte den blive det end mere nu; mørk, snæver og opfyldt var den uhyggelig til daglig og kun halvejs hensigtsmæssig under en Kamp. Paa mange Gaarde foretrak man da vistnok at svække Forsvaret ved kun at anbringe Kanoner i Hjørne-taarnene, medens Vægtergangen overlodes alene til Skytter.

Til dette Brug var den ganske særlig skikket, især naar den var bygget paa en egen Maade. Det kunde jo nemlig ikke nægtes, at man trængte til et Middel for at bøde paa de tykke Mures Mangler. Kanoner anbragte i øverste Stokværk kunde kun i ringe Grad rettes nedefter mod en fremstormende Fjende, og selv fra Vinduerne i de nederste Stokværk kunde det være svært at sigte nedad, naar Muren var flere Alen tyk. Følgen blev, at der ved Bygningens Fod let fremkom en død Vinkel, et Fristed for Fjenden paa det aller farligste Punkt. Det var netop for at raade Bod derpaa, at man var faldet paa at give Vægtergangen en egen Form. Man lod den ikke være blot en Gang indenfor øverste Stokværk, men byggede den ud over Muren, lod den hænge frem over denne som en tykladen Gesims, en fortløbende Række af tilmurede Svalereder. Herved opnaaede man at kunne anbringe i Vægtergangens Gulv eller nederste Væg en Række skraa Huller, hvorfra der uset kunde skydes og hældes kogende Vand paa enhver, der troede sig sikker ved Bygningens Fod. Saadan fremspringende Mur med dækkede, skraa Huller kaldtes i Udlandet for *machicoulis* og havde dér naaet en høj Grad af Fuldkommenhed.¹ Med dens fintformede Kragesten til Støtte tog den sig udenfra set ud som en Gardinkappe om Muren med nedhængende Kvaster. I Norden var denne Bygningsvis anvendt f. Eks. paa Hesselager i Fyen, Gisselfeld og Borreby paa Sjælland. I Vægtergangen paa Hesselager findes der ud mod hver Side tretten saadanne skraa Huller;² i Vægtergangen paa Gisselfeld følger Kanon-Skydeskaarene foroven og de skraa Huller forneden vekselvis efter hinanden.³ Især over Hovedindgangen maatte slige nedadgaaende Skydeskaar være hensigtsmæssige. To saadanne ses den Dag i Dag over Porten til Malmøhus.⁴ Paa Glimminge, hvor der ingen Vægtergang fandtes, havde man oven over den eneste Indgang anbragt en fremspringende Kvist — en *moucharabi* som den i Kunstsproget kaldtes⁵ — af Form som en fredelig Pakhusluge med en Vinde, men beregnet paa at kaste Sten og kogende Vand ned paa Fjenden, naar han trængte frem for at sprænge Døren.⁶

Det var egentlig ikke til at undres over, om alle disse Indretninger til at berede Fjenden en varm Modtagelse kunde gøre Angriberne betænkelige. Selv om Stormen foretoges paa den rette Maade: pludseligt og med et saa overvældende Antal Folk, at der paa en Gang kunde angribes alle Vegne, saa at Forsvarets

Opblussen ligesom blev kvalt ved Mængden, saa kunde Erobringen dog umuligt gaa af uden et betydeligt Mandefald. Langt fordelagtigere var det aabenbart, om man føleligt kunde ramme Besætningen ved, selv i Læ, at berøve den Livsbetingelserne. Om Udhungring kunde der vistnok i de fleste Tilfælde næppe være Tale, men vel om at berøve den Drikkevandet.

Vi har allerede tidligere set, hvorledes det var et virksomt Angrebsmiddel: ved Bortledning af Vandet at tørlægge Graven, for saaledes at lette Stormen. Først naar dette anvendtes ved den inderste Grav blev det imidlertid farligt for Besætningens Ophold, thi hyppigt var Graven Borgens eneste Vandforsyner. Selv et saa fast Slot som Riberhus synes i Aaret 1595 ikke at have haft nogen særskilt Brønd, men hentet sit Drikkevand fra Graven.¹ Ganske vist blev det i det 16de Aarhundrede mere og mere almindeligt at lede Vandet fra fjernere Kilder gennem underjordiske Render ind i Borgen; men lykkedes det Fjenden at finde og overskære disse Render, blev Virkningen for Besætningen ligesaa skæbnesvanger. Paa denne Maade blev Stenvigsholm i Norge i Aaret 1564 gentagne Gange tvungen til Overgivelse, efter at Besætningen sidste Gang i otte Dage havde søgt at opholde Livet ved Saltvand.² Hvor man kunde det, gravede man da en Brønd, helst i en af Hovedbygningens Kældere. En saadan fandtes f. Eks. paa Glimminge,³ Timgaard⁴ og flere Steder. I Taarnet paa Breitenburg i Holsten var man saa heldig at have en naturlig Kilde.⁵ «Absalons Brønd» sikrede Københavns Slot. Paa Båhus Slot havde man med utrolig Anstrængelse gennemboret Klippen og endelig i 300 Fods Dybde stødt paa Vand.⁶ Under Kronborgs Opførelse vakte det med Rette Glæde, da man, efter at have maattet indlede Vand gennem Render fra et Sted syd for Helsingør, uventet opdagede et Kildevæld paa selve Fæstningens Grund.⁷ Men hvor al Anstrængelse og Søgen glippede, var der intet andet for end at løbe an paa tilstrækkelig Regn under Belejringen. Til denne usikre Mulighed var dog langt færre Borge i Norden henviste, end Tilfældet var i sydligere Lande. Selv saa stærkt et Slot som Wartburg havde ingen Brønd, men kun Cisterner.⁸

Skulde Borgen tages med Storm, var der intet Punkt saa indbydende til Angreb som Porten. Her førte Vindebroen lige paa, og om end Porten selv var nok saa jærnbeslagen, var den dog til at faa op. Med god Grund søgte man derfor at dække denne Adgang saa meget, som Omstændighederne tillod.

Det var en gammel Regel, at Porten skulde være overbygget med et Taarn, hvorfra Forsvaret med Fynd kunde føres. Dette blev end mere nødvendigt, hvor Gaarden ikke var firlænget, men Indkørslen blot førte gennem en Mur. Muren var da som oftest tindet — bag hver Tinde var Plads til en Mand, der i Læ kunde staa og sigte, — ofte løb en Vægtergang langs Muren (saaledes f. Eks. paa Spøttrup og Løvenborg,¹ og man sørgede gerne for, at Porten laa lige for Hovedfløjen, saa at den derfra kunde bestryges. Fra Murens og Porttaarnets Skydeskaar, fra Hovedbygningens Gaardvinduer kunde der da rettes en heftig Ild mod dem, der stormede Broen.

Porttaarnet selv udmærkede sig først og fremmest ved sin Styrke. Om dets Spir var højt, kom mindre Sagen ved; hvad der her spurgtes om, var et eller flere Stokværk til Skytter og muligt Kanoner. Porttaarnet lignede da hyppigt slet ikke, hvad vi nu forstaar ved et Taarn, men var blot en fremspringende Udbygning, højere og sværere end dens Naboer, med Gennemkørsel under. Datiden kaldte undertiden saadanne Taarne med det betegnende Navn: «Kviste opmurede fra Grunden af».²

Den egentlige Port var det meget vanskeligt at faa efter Ønske. Opgaven var i sig selv næsten umulig at løse. Til daglig skulde den aabne let Adgang, under Kamp paa en Gang være Udfaldsport og Mur. En Del kunde der opnaas ved at gøre den saa solid som muligt, enten af svære, jærnbefæstede Egeplanker eller endog af fuldt Metal. Om Nørlund i Jylland véd Sagnet endnu at melde, at man i de nærmeste Landsbyer kunde høre, naar Kobberportene paa Gaarden lukkedes i.³ Fløjporte anvendtes nødigt, næsten altid enkelt Port, der da ofte blev af en uformelig Størrelse. Paa Skarholt i Skaane er den svære, enkelte Port ikke mindre end seks Alen bred.⁴

Men selv alt dette var ikke nær nok. En halv Snes Mand i Løb med en Bjælke som Rambuk skulde mageligt faa saadan en Port slaaet ind. Og en Kanonkugle kunde i hvert Fald nok faa Laasen til at give efter. Paa Vadstena Slot har man søgt at sikre sig mod Kugler ved paa hver Side af Porten at anbringe en vældig Stenopstander i Form af et Skilderhus.⁵ Som Stenpuder skulde de dække mod Sideskud, forfra opfangede den optrukne Vindebro, saa længe den ikke var tagen, Kuglerne i sig som i et Skjold. Men var først Fjenden ovre, og gjorde han Forsøg paa at sprænge

Porten eller med Løftestænger at lette den af Hængslerne, maatte der andet til for at holde den i Lave.

Det Middel, der her i de aller fleste Tilfælde anvendtes, var at styrke Porten bagved med en Bom. Ind i Muren indenfor Porten var der da et dybt, firkantet Hul, hvori der var anbragt en svær, løsliggende Bjælke. Hver Gang nu Porten forsvarligt skulde lukkes, halede man Bjælken frem, førte dens ene Ende gennem et Par Bøjler paa Portens Bagside og ind igen i et andet firkantet Hul i den modsatte Mur. Bjælken maatte altsaa være saa lang, at den kunde spænde over Portrummets Bredde og endda naa et Stykke ind i hvert af de to Murhuller. Den maatte derfor ogsaa være muret ind fra først af, thi at faa ny Bom sat ind siden var et vidtloftigt Stykke Arbejde, en stor Del af Muren maatte da rives ned for at skaffe den paa Plads. Men var den først derinde, kunde den ogsaa gøre fortrinlig Nytte. De kunde saa dundre paa Porten baade med Sten og med Rambuk; de kunde stikke Løftestænger ind og vrikke i Takt for at faa Porten af Led. Egebommen knagede kun men knækkede ikke for saa lidt. Der maatte Kanonskud til, eller Angriberne maatte møjsommeligt skrælle Hul med Økser paa Porten, førend de kunde faa Bommen hugget over.

Sporene af denne gammeldags Slags Lukke er nu for største Delen udslettede, Hullerne i Muren er som oftest bleven murede til. Enkelte Steder har de dog holdt sig, saaledes f. Eks. baade paa Vadstena Slot og Skarholt.¹ Den gamle Benævnelse for Portner: «Bomslutter» minder ogsaa endnu om hine Forhold.

Som yderligere Værn var stundom midt i Porten anbragt et Faldgitter, der, til dagligt optrukket, i paakommende Tilfælde kunde sænkes og saaledes som en stor Jærnrlist afspærre Porten. Det kunde blive en meget ubehagelig Overraskelse for Fjenden, naar Porten var sprængt, at standses af denne nye Hindring. Havde Besætningen faaet Tid til at ordne sig, kunde den fra en Barrikade i Portens anden Ende skyde løs paa Angriberne, der, standsede men ikke dækkede af Gitteret, tæt som en Stime trængtes sammen af dem, der trykkede paa udenfra. Et Par Skydeskaar i Portrummet nær ved Faldgitteret kunde ogsaa gøre fortrinlig Nytte. Levninger af sligt et Faldgitter ses endnu paa Akershus i Gangen, der fører ind til den indre Slotsgaard.² I Porten paa Stenvigsholm er endnu Spor af den Fals, hvori Gitteret har gaaet op og ned.³ Hvor almindelige saadanne Gitre

har været hele Evropa over, kan bedst ses af, hvor hyppigt de findes afbildede i Stadssegl.¹ Det er troligt, at de have været indrettede meget forskelligt, thi her var Mulighed for mange snilde Konstruktioner: Gitre, der nedlodes af sig selv, naar man traadte paa en hemmelig Fjeder, Gitre, der uventet kunde styrte ned og knuse dem, der stod under, Gitre, der svingede paa Tap og kun tillod at gaa ud, men ikke at gaa ind o. s. v., o. s. v.²

Saa fredelig som da Porten kunde tage sig ud til daglig med Portlygten under Loftet³ og Væggens Stensæder⁴ — især paa Københavns Slot synes Porten at have været et yndet Tilholdssted, hvis faste Besætning af Portner, «Liggere» og Bøsse-skytter aldrig savnede Besøg af Ansøgere, Smaaborgere, Skoledrenge efter Middagsmad, Piger efter Vand⁵ — ligesaa uhyggelig var den at trænge ind i som Fjende. Skummel i sig selv, en vel indrettet Mordergrube fra Ende til anden. Dette Indtryk paa-trænger sig uvilkaarligt den Dag i Dag ved Synet af disse lave, smalle, lange Kælder-Aabninger, der under Navn af Port lede ind i Borggaarden, stundom med Flid førte i Bøjninger, for at ikke en Kanon skal kunne gøre lyst derinde. Der kræves en høj Grad af Hensynsfuldhed mod Fortids-Minder for fremdeles at bevare dem. Som Eksempel kan nævnes Porten paa Tirsbæk i Jylland. Sytten Alen lang og paa sine Steder kun lidt over tre Alen bred gør den et grumme snævert og lavt Indtryk. Der-til er den saa uregelmæssigt bygget, at næppe to Steder i den har ens Højde og Bredde. Det er betegnende for dens Værd som Port i Nutiden, at da Frederik den Sjette engang vilde besøge Gaarden, maatte han staa af udenfor, da den kongelige Kusk mistvivlede om at kunne bringe Vognen igennem.⁶

Var Porten erobret, stod dermed Adgangen aaben til Borggaarden, men ogsaa kun til denne. Fra Bygningerne var der nemlig endnu Mulighed for at føre en Kamp, der langtfra kunde betegnes som haabløs. Alt var indrettet paa at gøre Adgangen til dem saa vanskelig som mulig. Hertil sigtede først og fremmest, at Vinduernes Antal og Størrelse var indskrænket til det mindste. Paa det anelige Rosenvold i Jylland f. Eks. fandtes der paa Hovedbygningens ene Halvdel i alt kun siger og skriver to Vinduer.⁷ I de nederste Stokværk, hvor der kunde være Tale om Forsøg

paa at krybe ind ad dem, var det almindelig Skik at have dem omhyggeligt tilgitrede. Den eneste Adgang var da kun ad Trappen, men denne var sikret paa bedste Maade.

Det var en Regel, som meget sjældent blev overtraadt, at Opgangen til Bygningen skulde være i et Taarn ad en Vindeltrappe. Herved ofrede man den Bekvemmelighed, som de mangelige Trapper og lette Adgange frembød. Købstadhusene med deres frie Indgang fra Gaden og Svale med Nedgang til Gaarden viste bedst, at man var sig Ofret bevidst, og at det ikke var af Ukyndighed, at man holdt sig til Vindeltrapperne. Grunden hvorfor disse blev foretrukne, var ene og alene den, at de frembød de bedste Betingelser for Forsvar. Paa en Vindeltrappe kunde nemlig en Fjende aldrig faa Lov til at anvende sin fulde Styrke. Der var intet aabent Rum til at skyde op igennem. Kun én ad Gangen i kejtet Stilling kunde man stige op, og én behændig Mand var til enhver Tid i Stand til at drive de Optrængende tilbage. Derfor passede man ogsaa omhyggeligt at lade Sneglegangen dreje fra venstre til højre, saa at altsaa den Opstigende havde Trappens Kjerne paa højre Haand. En ukyndig Eftertid har stundom taget fejl i saa Henseende, Datiden vidste bedre Besked. Thi herpaa beroede Vindeltrappens væsentlige Værd, kun saaledes lagt lettede den Forsvaret, idet den Opstigende alene fik venstre Haand fri og altsaa blev halvvejs værgeløs, medens Husbeboeren ovenfra, fremadbøjet, venstre Arm om Trappesøjlen, kunde med højre Haand jage et Spyd i den, der kom op, førend denne engang fik ham set. Lagdes Trappen med fejltagtig Sving, omskiftedes Kaarene.¹

Indgangen fra Gaarden var gerne gennem et Trappetaarn paa Hovedbygningens Midte eller, saa fremt Gaarden var firlænget, gennem to Trappetaarne, et i hvert Hjørne ved Hovedfløjen. Jo færre Opgange, des lettere at forsvare. Ud mod Gaarden endte Vindeltrappen i en svær, egeplanket Dør, hvert Stokværk kunde afspærres fra Trappen ved en lignende, og stundom havde man tillige paa Trappen anbragt Faldgitre, der her, hvor kun faa kunde komme til ad Gangen, kunde volde Fjenderne en ubehagelig Standsning. De nedre Stokværk havde næsten altid Stengulve og hvælvede Lofter, hvorved Angriberne hindredes i at indebrænde de Belejrede, ligesom det ogsaa næsten umuliggjordes at bane sig Vej op efter ved at hugge Hul i Loftet.

Maatte Besætningen Skridt for Skridt vige, kunde den, saa

fremt den blev afskaaren fra Trappen, søge Tilflugt i et af de svære Hjørnetaarne. Hvis dette, hvad hyppigt var Tilfældet, var en «Runddel», kunde man ved Forsvar af den snævre Gang, der førte derind, endnu vinde lidt Tid og i hvert Fald sælge sit Liv saa dyrt som muligt. Rigtigere var det dog, stadigt kæmpende, at trække sig opad, for tilsidst at ende, hvor Vindeltrappen standsede ved øverste Loft. Her oppe paa Riddersalen maatte den sidste Kamp føres. For sidste Gang tilbød sig her endnu en gunstig Stilling, idet man flere i Flok kunde hugge løs paa dem, der kun enkeltvis kunde komme op ad Trappen. Fordelen formidskedes imidlertid betydeligt, naar denne mandede ud ved Væggen. Derfor havde man stundom netop af Hensyn til denne sidste Kamp gjort en væsenlig Forandring ved Opgangen til Riddersalen. Istedetfor at føre Vindeltrappen helt op gennem Taarnet, lod man den standse ved øverste Stokværk, og en ny Trappe herfra føre op midt i den store Sal. Saaledes var det f. Eks. Tilfældet paa Ravnstrup paa Sjælland.¹ Til ikke ringe Afbræk under fredelige Forhold, en Hindring for Dans, en Faldgrube for Berusede, var denne Form for Opgang ubetalelig under en Kamp. Forfra, bagfra, fra Siden kunde man her støde de Optrængende ned, i Kreds om Trappehullet kunde man stadigt for en Tid kaste det til, indtil endelig Kræfterne svigtede.

Var Borgen taget eller lige derved, begyndte der et Efterspil af ganske egen Art. Skønt sete til det Sidste kunde ofte en eller flere af dem, som man helst havde ønsket at faa fat i, pludseligt og sporløst forsvinde. De aller fleste Gaarde indesluttede nemlig et hemmelig Skjulested, der i yderste Nød kunde unddrage nogle enkelte for Forfølgernes Hævn.

Som rimeligt er, har vi kun faa skriftlige Beretninger om disse skjulte Rum og deres Benyttelse. Stundom har det vel kunnet hænde, at de i Tidernes Løb helt er blevne glemte, idet de Indviede har taget Hemmeligheden med sig i Graven. Vor Kundskaab til dem skriver sig væsentligt fra Bygningerne selv. Skønt vistnok meget her er gaaet tabt eller forblevet upaaagtet, besidde vi dog nok til at kunne danne os et nogenlunde paalideligt Begreb om denne ejendommelige Forsvarskunst.

Der var to mulige Formaal, enten at slippe helt bort eller

blot for en Tid holde sig i Skjul i selve Bygningen. Midlerne til at slippe bort bestod i de aller fleste Tilfælde i Løngange, der udgaaende fra meget forskellige Punkter førte under Jorden videre ud til det Fri. Sagnet har hyppigt haft travlt med at overdrive Længden af disse Gange. Intet Steds har man, saa vidt vides, endnu haft Lejlighed til at følge nogen Løngang i dens hele Udstrækning. Sammenstyrtede Vægge, Vandsamlinger eller forpestet Luft har overalt dannet uovervundne Hindringer. Naar Sagnet da beretter, at der f. Eks. fra Tølløse skal have ført en underjordisk Gang til Gisselfeld,¹ fra Kronborg en til Lunde have (Marienlyst)² eller fra Gaarden Vik i Upland en til Bjerget Kodøn ved Søen,³ saa er det let at overbevise sig om, at her finder en Overdrivelse Sted. Men lige saa sikkert synes det at være, at der virkelig fra disse Gaarde har ført en underjordisk Løngang ud til det Fri. Om Gravningen af en hemmelig Gang paa Kronborg besidde vi endnu Frederik den Andens Befaling til Lensmanden:⁴ paa Tølløse kan man tydeligt se, hvor i Kælderen den nu tilmurede Udgang har været;⁵ og paa Vik er i «Kolkällaren» Begyndelsen til den underjordiske Gang endnu synlig.⁶ Aar 1591 høre vi Tale om to «hemmelige Gange» ved Skanderborg Slot, hvilke Kongen lod nedbryde.⁷ I Helsingborg nær ved Toldbodbygningen findes endnu Nedgangen til en underjordisk Gang, i hvilken man kan trænge en 50 Skridt frem, indtil den bliver saa snæver og det løse fugtige Skiferlag, hvori den er anlagt, saa tilbøjeligt til Sammenstyrtning, at Lysten forgaar til at trænge videre frem. Den fører i Retning ad Slottet, men det er ikke lykkedes i dettes Kælder at finde den tilsvarende Udgang. Det staar altsaa hen, om vi her have en blot paabegyndt Minegang mod Slottet eller en virkelig Løngang fra dette.⁸

Medens det saaledes er meget vanskeligt at blive ret klar over Løngangenes underjordiske Del, staa derimod de dertil svarende hemmelige Trapper i selve Bygningerne ganske anderledes tydeligt. Udgangen under Jorden maatte selvfølgelig være fra Kælderen, men at komme skjult her ned til kunde ofte være af afgørende Betydning. En Vrimmel af Løntrapper, der alle føre ned til dette nederste Rum, lade sig den Dag i Dag paavise udgaaende fra de mest forskellige Dele af Huset lige fra Stue til Tag. Paa Ravnstrup i Sjælland føre flere Løntrapper i Muren fra første Stokværk ned til Kælderen;⁹ paa Hesselager paa Fyen er den hemmelige Nedgang gennem en hul Pille.¹⁰ Paa Gissel-

feld forbandt en Løntrappe vestre Fløjs Kælder med andet Stokværk i søndre Fløj.¹ Paa Rygaard,² Ravnholt, Rosenvold, Rygaard,³ Vidskøfle⁴ og andre førte en eller flere hemmelige Gange fra Riddersalens Ydermur eller Vægtergangen ned til Kælderen. I det saakaldte Valkendorfs-Taarn paa Bergenhus er ikke mindre end to Løntrapper.⁵

Medens alle disse Løntrapper og hemmelige Gange tillod en dobbelt Benyttelse, idet man baade kunde liste sig bort ved Hjælp af dem eller forblive der i Skjul, var der andre Smuthuller, som kun tillod den sidste Art af Brug. Paa Spøttrup i Jylland findes der saaledes i Muren paa Loftet tæt ind under Taget nogle Huller, fire Alen dybe, tre Kvarter brede, saa at en voksen Mand her kan holde sig skjult; til yderligere Bekvemmelighed er der anbragt et lille Sæde i hvert af dem. Et lignende Rum findes i den ældste Bygning paa Vorgaard i Jylland.⁶ Paa Skovsbo i Fyen var af to, udvendig set ens, murede Piller den ene hul. Den bestod af to Rum, hvoraf det øverste var stort nok til, at et Menneske der kunde finde Plads.⁷ Paa Gisselfeld paa Sjælland findes der en Kælder, kaldet «Peder Oxes Hul», som tidligere har været uden Dør. Adgangen maa have været gennem det hvælvede Loft, hvor der er en med Flid indrettet, firkantet Aabning, stor nok til at et Menneske kan krybe derigennem. For Luftsifte og Varme er der sørget ved en Kamin.⁸ Paa Vorgaard i Jylland findes i den ældste Bygningens nordre Mur et Hul, der gaar helt igennem Muren og ender mellem Bjælkehovederne oppe paa Loftet. Det var vistnok beregnet paa, at man derigennem skulde kunne hemmeligt hisse Mad ned til den, der holdt sig skjult i Kælderen.⁹ Et lignende Rør men noget større gaar paa Rygaard i Fyen gennem Trappetaarnet fra Loft til Kælder.¹⁰ Paa Højris i Jylland nedstyrtede i Aaret 1816 et Stykke af Salens Ydervæg og blottede et Rum af Mandshøjde, tre Kvarter bredt, beklædt med Egeplanker. Under dette Rum saas Begyndelsen til et andet, der syntes at have været af lignende Beskaffenhed men næsten ganske fyldtes med det nedstyrtede Grus. I det øverste fandtes Levninger af Menneskeben, som straks hen-smuldrede ved Berøring, maaske et Vidnesbyrd om, at den ulykkelige, der her har søgt Tilflugt, er omkommen af Hunger. Da Ejeren ikke var til Stede, bleve de nærmere Forhold desværre ikke behørigt undersøgte.¹¹

I nært Slægtskab med disse hemmelige Rum er de oftere

forekommende Talerør og Lyttegange, der gennemkrydse flere Bygninger. Paa Vidskøfle i Skaane¹ og Odden i Jylland² findes der især flere saadanne, hvis Aabninger nu dog for en Del er tilmurede. Paa Vorgaard fører der et Talerør fra Kælderen til venstre for Porten op til Hovedbygningen, saa at man herfra hviskende kan føre en Samtale med den, der befinder sig i Kælderen, og ligeledes belure, hvad dér maatte blive sagt.³ Paa Glimminge i Skaane endelig findes de i en Form, der tydeligt viser, at de er beregnede paa særlige Forhold. Fra to godt skjulte Rum i Kælderen, til hvilke man maa krybe ind, men som hver kan rumme et Menneske, føre to Talerør op, et til andet, et til tredje Stokværk. Endnu kan man gennem disse Rør tydeligt høre selv den sagteste Tale.⁴

Det laa i Sagens Natur, at alle disse hemmelige Indretninger, Løntrapper, Smuthuller, Talerør o. s. v., for en stor Del tabte deres Værd, naar Flere var Medvidere i Hemmeligheden. En kunde imidlertid ikke holdes udenfor, det var Bygmesteren. Selv om man ved Penge eller Trusler søgte at bevæge ham til Tausshed, kunde han dog ufrivilligt komme til at forraade, hvad han vidste, ved for Andre at bygge Løndomme af lignende Art. Dette var uden Tvivl en af de mange Grunde til, at man helst indforskrev fremmede Mestre, der atter skyndsomst rejste, naar Bygningen var færdig. En mere grundig Maade at sikre sig paa var den at dræbe Bygmesteren, naar Værket var fuldbragt. Denne Fremgangsmaade omtales oftere i middelalderlige Beretninger. Den berømte franske Bygmester Lanfred skal saaledes være bleven dræbt efter Opførelsen af Slottet Ivry, for at dette hans Værk skulde blive ret enestaaende.⁵ Ogsaa her i Norden beretter Sagnet om slig hurtig Maade at afgøre Sagen paa. Peder Gyldenstjerne skal under Opførelsen af Timgaard have ihjelstukket Bygmesteren under Paaskud af, at Længerne ikke var blevne lagte solret. En anden Bygmester skal han have sendt en Kari efter med Befaling til at hugge ham ned, saafremt han, naar der raabtes, at Gaarden sank, vendte sig om. Bygmesteren gik imidlertid ikke i Fælden og slap saaledes uskadt bort.⁶ Om Ingeborg Skeel fortæller Sagnet, at hun skilte sig af med Bygmesteren, der havde opført Vorgaard, ved at støde ham ud i Borggraven, hvor han druknede.⁷

Ligger der end i disse Sagn blot en Efterklang af andre Tidens Forhold, saa bærer de dog Vidne om, at Folketroen tid-

ligt knyttede Begrebet om noget Uhyggeligt til de nye Borge. Man tager næppe fejl, naar man anser denne Tilbøjelighed for særlig vakt og næret ved Forvisningen om, at hver af disse Bygninger indsluttede noget Hemmelighedsfuldt og Ukendt. End ikke det Fremskridt i Hygge, som disse Boliger dog utvivlsomt betegnede i Forhold til Fortidens Tilstand, formaaede at berolige den skræmte Indbildningskraft.

Som bekendt er i de siden forløbne Aarhundreder denne Tilbøjelighed til at lade de gamle Herregaarde huse noget Rædselsfuldt tagen til. Selv under ellers oplyste Forhold vedbliver mangen Steds Overtroen paa dette ene Punkt haardnakket at hævde det Overnaturlige en Plads. Ogsaa i denne Henseende lader Virkningen af hine hemmelige Rum sig spore. For blot at nævne et: paa Kronborg har f. Eks. Troen paa, at det i et Værelse ved Porten i den nordre Fløj ikke gik rigtigt til, holdt sig indtil ned over Midten af det 19de Aarhundrede. Selv de paa-lideligste Mænd har bevidnet, her ved Nattetid at have hørt forunderlige Lyd, Hvisken, dybe Suk, Trin af En, der stønnende slæbte sig opad en Trappe og derpaa pludseligt hylende styrtede ned. For nylig er man ved Undersøgelse af denne Fløj i Nærheden af dette Værelse uformodet stødt paa en for begge Ender tilmuret Løntrappe. Der er høj Grad af Sandsynlighed for, at det er en lille Spalte i Muren ind til denne, der fremkalder disse forunderlige Toner, naar Blæsten slipper ind men ikke atter kan komme ud.¹

Et Rum, der, skønt vel bekendt, ikke skulde bidrage til at give Borgen noget hyggeligt Præg, var Fængslet. I Reglen var det anbragt i en af de hvælvede Kældere, helst under et af Taarnene. Den værste Form herfor var de underjordiske Rum, hvortil der ikke engang førte nogen Dør eller Trappe, men hvor den Ulykkelige sænkedes ned gennem et Hul i Kælderens Loft, for efter al Sandsynlighed at forsmægte dernede af Kulde, Mørke og Stank. Et saadant fandtes vistnok i Gaasetaarnet paa Vordingborg. I Taarnene «Farshat» og «Morshue» paa Bahuus blev disse barbariske Fængsler anvendte endnu for hundrede Aar siden.² I Helsingborgs Kärna findes et lignende Rum, der ganske gør Indtrykket af at have været brugt paa samme Maade. Den eneste Nedgang er gennem en Lem i Loftet, det mørke Rum er tyve Fod højt, kun en svag Lysstribe falder gennem en Ridse i Muren, fire Tommer bred og lidt over en Fod lang, der for Sikkerheds

Skyld er anbragt tretten Fod over Kælderens Bund. Ifølge Sagnet skal den sidste Forbryder, der nedsænkes her, være bleven plaget til Døde af Øgler og Orme.¹

Lidt bedre var dog de Fængsler, hvortil der førte en Dør. Selv om man til Gengæld skulde savne hvert Lufthul, saa var man dog ikke levende begravet, et svagt Haab var endnu ladet tilbage om at sprænge Døren eller slippe ud, naar den aabnedes. Saadanne Fængsler er endnu bevarede flere Steder f. Eks. paa Bergenhus, Vadstena Slot, Hesselager, Tirsbæk, Vorgaard. Paa Tirsbæk er der et lille Lufthul og desuden et Sæde i Muren. Stenene ved Lufthullet bære tydelige Spor af, at Fanger forgæves har anstrængt sig for at gennembryde Muren. I Væggen findes en Jernring til at fastgøre Lænken, Rummet er saa lavt, at en velvoksen Mand ikke kan staa oprejst, Døren er af Egeplanker paa tre Tommers Tykkelse.² I Vadstena Slot er Taarnfængslet uden andet Lys end det sjældne, naar Døren aabnes; denne bestaar af tredobbelte Fyrreplanker, hver paa to Tommers Tykkelse, udvendigt forsynede med svære Jærnbeslag.³ Paa Hesselager har man sikret sig ved at fastgøre Lænkerne i Loftet, saa at den Fangne ophængt som et Barn i Ledebaand vel næppe engang har kunnet naa hen til Fængslets Vægge.⁴ Værst er dog Fængslet paa Vorgaard, «Rosodonten» som det kaldes, en mørk skummel Kælder uden anden Adgang for Luft og Lys end den lange, smalle Gang, hvorigennem man kryber derind. Ifølge Folketroen spøger Fru Ingeborg Skeel her, og Ingen skal kunne nære sig paa Gaarden, uden at man hernede har givet hende et Knippe Halm til Leje. Det er et talende Vidnesbyrd for dette Fængsels Uhyggelighed, at da i Aarene 1841—42 den berygtede Dronningborgske Undersøgelse gjorde det nødvendigt at tage ogsaa Rosodonten i Brug, kunde end ikke de mest forhærdede Forbrydere holde ud at sidde her længere end én Nat, førend de gik til Bekendelse.⁵

Vi har hidtil alene betragtet Herregaardene og Slottene fra den forsvarsmæssige Side, vi skal nu dvæle ved nogle af deres mere fredelige Ejendommeligheder.

Hvad det Ydre angaar, saa var dette jo for saa vidt bestemt ved det alt beherskende Hovedformaal, men vi har allerede set, hvorledes der indenfor denne Grænse dog lodes et be-

tydeligt Spillerum tilbage. Hertil kom, at mange, især Slottene, havde en stærk Tilbøjelighed til at overskride Grænsen og paa egen Haand strejfe ind i det Skønnes Egne. Aarhundredet igennem var denne Tilbøjelighed i stadig Stigen, saaledes at man heri endog har en ret paalidelig Maalestok for Bygningernes Alder. Skønt hørende til en og samme Familie var der en paa-faldende Forskel mellem den gamle, alvorlige Slægt med disse strenge, formfattige Vægflader, disse skumle Taarne med Taget ned i Øjnene, og saa den unge Slægt med dens Rigdom af Vinduer og Prydelser, med dens Vrimmel af opadstræbende Taarne og Spir og Fløje, en nyfigen Flok Hoveder, der tittede over Reden, en mylrende Vækst, der vilde ud over Hegnet. End ikke ligefremme Fæstninger holdt sig fri, Kronborg som Stockholm Slot kappedes med de øvrige, Renæssancens Aand viste sig mægtig i dem alle.

Man vilde imidlertid misforstaa denne Aand, hvis man opfattede den som en blot tom Lyst til Pynt, en Trang til Forskønnelse, selv om Bygningens Hovedformaal herved skulde svækkes. I sin Renhed ytrede den sig i en skabende Kraft, der forvandlede, forædlede hvad den berørte, uden derfor at afvige fra det Rette. Hin oven omtalte Formernes Vækst fra Taarnet til Huset og videre til den firlængede Gaard var saaledes en ægte Ytring af den nye Aand, paa engang stemmende med Forsvarets Krav og dog baaren frem af en Trang, der kun kunde mættes med Rigdom og Fylde. Den nye Bygningsmaades Styrke bestod netop i en inderlig Enhed mellem Hensigtsmæssighed og Skønhed. Den udarbejdede det Givne, men samtidig vidste den i den Grad at indblæse hver Enkelthed nyt Liv, at de længe efter at have tabt deres Hensigts-Værd endnu holde sig som Skønhedsudtryk. Skønt Taarne og Tinder, Vindeltrapper og takkede Gavle forlængst er sunkne ned til som Riddervæsnets selv at være blot Ornament og Dekoration, er Øjet endnu ikke træt af hin ejendommelige Skønhedsfylde, som Renæssancens Kunst har vidst at udtrykke i disse Former.

Det vil da saaledes forstaaes, at mange af hine Borge især fra Aarhundredets Slutning kunde forene det ellers i sig uforenelige: sluttet Fasthed, et gennemført Hensyn alene til Forsvaret parret med forunderlig Frihed og Ynde. For blot at nævne Slotte har Norden ingensinde hverken før eller siden besiddet en saadan Samling af stolte Bygninger som omkring Aar 1600:

Haderslevhus, Koldinghus, Nykøbing paa Falster, det nye Frederiksborg og Kronborg, Slottene Kalmar, Vadstena, Nyköping, Eskilstuna, Stockholm og Upsala betegner kun enkelte Led i den store Række.

Hvad Stilen i disse Bygninger angaar, gik Norden, som venteligt var, ikke i Spidsen, men modtog det meste som Gave fra Udlandet. Danmark hentede sine Bygmestre især fra Tyskland og Holland, Sverige, i det mindste under Johan den Tredie, hyppigt fra Italien. Det, hvorved vi i det Følgende skal dvæle under Betragtningen af disse Bygningers Ydre, er da ikke deres kunsthistoriske Betydning, men det, som maatte falde i Øjuene for enhver tilfældig Betragter i Datiden.

For Murens Vedkommende gjaldt stadig den gamle Regel: jo tykkere des bedre. Her turde man ikke slaa af, snarere synes der, i det mindste for Taarnenes Vedkommende, at kunne paa-vises en Stigen Aarhundredet igennem. To, tre indtil fire Alens Tykkelse var da det almindelige for en Ydermur. Paa Ourebygaard og Vorgaard er saaledes Muren ved Jorden to Alen tyk,¹ paa Krabbesholm to Alen og tre Kvarter,² paa Rosenvold, Rygaard i Fyen og Vik i Upland³ er den tre Alen, paa Spøttrup og Glimminge⁴ fire Alen, paa Kronoberg i Smaaland henved fem Alen,⁵ ja paa Kronborg i vestre Fløj endog seks Alen tyk.⁶ Alt dette var dog for Intet at regne imod Taarnenes Tykkelse. Paa Stenvigsholm i nordre Trondhjems Amt var Muren i hvert af Taarnene 8—9 Alen tyk,⁷ paa Waxholm ved Indløbet til Stockholm ti Alen,⁸ paa Malmøhus er den over tolv Alen tyk.⁹ Det mægtigste Arbejde i saa Henseende var vistnok det store Taarn paa Koldinghus, som Christian den Fjerde opførte omtrent Aar 1600. Betydeligt højere end hine havde det Mure paa indtil tolv Alens Tykkelse.¹⁰

Denne Murens Tykkelse synede dog hyppigt af større Fasthed, end de virkelig besad. De var nemlig sjældent murede af fuld Sten men bestod i Reglen kun af to Yderskaller, mellem hvilke man havde fyldt op med en Blanding af Kalk, Ler og Graasten.¹¹ Jo mindre her var sparet paa Kalk, des fastere kunde ganske vist denne Fyldning i Aarenes Løb blive, men saa stærk som fuld Mur af fletvis sammenføjede Mursten blev den dog aldrig. Derimod var den naturligvis meget billigere.

I Ydervæggens Udstyr gjorde der sig en vekslende Smag gældende. Den ældste Mode var at bygge Muren af Kampesten.

Dette faldt naturligt ikke blot i Sverige, hvor sligt Bygningsemne tilbød sig af sig selv, men ogsaa i Danmark, hvor Teglværker længe var sjældne og Mursten kostbare. Oprindeligt tog man blot de raa Kampesten og føjede dem sammen, som Formen bedst kunde passe. Endnu i Aaret 1545 byggede Gustav Vasa det mægtige Kronoberg Slot i Smaaland af utilhugne Kampesten.¹ Men allerede tidligt blev det Skik først at hugge dem i Firkant, danne dem til Kvadersten, førend de brugtes. Den sidste Fremgangsmaade var selvfølgelig den dyreste, men gav baade en smukkere og fastere Mur. Ikke faa Kampestensbygninger fra det 15de og 16de Aarhundrede er endnu bevarede i Danmark. Den østre Fløj paa Tirsbæk er saaledes opført indtil Vinduerne i andet Stokværk af utilhugne Kampesten, i den nordre Fløj er ligeledes anvendt raa Kampesten dog ogsaa Mursten.² Ørupgaard i Skaane er det mægtigste Vidne om den ældre Bygningsmaade med utilhugne Sten, Hovedbygningen er 88 Fod lang og 65 Fod høj med Mure i Kælderen af syv Fods Tykkelse.³ En Overgangsform danner Glimminge i Skaane, hvor alle Ydermure, og Skillevæggene tillige, er byggede af utilhugne Sten, medens Husets fire Hjørner er opførte af veltilhugne Kvadersten.⁴ Begge disse Gaarde er iøvrigt vistnok byggede af samme Mand omkring Aar 1500. Den sidst opførte, store Kampestensbygning i Danmark synes at have været Timgaard i Jylland, som byggedes henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede. Den bestod af fire Længer, hvoraf de tre for en stor Del og den fjerde tilligemed de to Taarne helt og holdent var af Kvadersten.⁵

Allerede i den første Halvdel af det 16de Aarhundrede begyndte imidlertid Teglværkernes Antal stærkt at stige, og i Forbindelse hermed stod en stedse voksende Smag for Teglstensbygninger. Især i Danmark fortrængte brændte Sten saa godt som ganske Kvaderstenene, og det langt overvejende Flertal af det 16de Aarhundredes Herregaarde og Slotte byggedes af dette let haandterlige Emne. Et Minde om Kampestenstiden holdt sig dog i Bygningernes Fodstykker. Dengang som nu var det Skik at lade Huset hvile paa en Sokkel af Kampesten til Værn mod Fugtighed og til Støtte for Muren; men dette Fodstykke gjordes ifølge gammel Vane stundom saa højt, at man kunde være i Tvivl om, hvorledes man skulde benævne en slig Bygning. Det af Peder Oxe paabegyndte Holmegaard paa Sjælland er et ypperligt Eksempel paa denne Mellemart, som med lige Ret kan kaldes

en Murstensbygning paa høj Stenlod og et Kampestenshus med tilbygt Overdel. Her er Forskellen desuden dobbelt iøjnefaldende, idet den senere opførte Overbygning kun er af Bindingsværk.¹

Det synes, som om de fleste af de Teglsten, der brændtes i Norden, har været røde. Dette gav de nye Borge et ganske eget Præg i Modsætning til de ældre Kampestensbygninger; der kom nyt Liv og Friskhed i de fordums tunge, døde Murmasser. Dette Træk fastholdes ogsaa særligt i det gamle, bitre Folkerim, der næppe uden Grund fik Hjemmeklang i meget forskellige Egne:

N. N. Gaard den røde
Lagde N. N. Len øde.

Hvad der imidlertid virkede hemmende paa de nye Gaardes ensartede Ydre, var, at meget hyppigt Emnerne dertil blev tagne fra ældre, dødsdømte Bygninger. Klostre, Kirker, stundom ogsaa Slotte blev nedrevne og Stenene anvendte andetsteds. Ved de to store Bygningsforetagender, hvormed Frederik den Anden begyndte sin Regering: Opførelsen af Frederiksborg og Skanderborg Slot, gik paa hvert Sted betydelige Nedrivninger forud. Emsborg Kirke med tilhørende Bygninger blev nedbrudt for at anvendes i Skanderborgs Mure;² Stenene til Frederiksborg hentedes for en Del fra Dronningholm Slot og vistnok ligeledes fra Asserbo og fra Ebbelholt Kloster.³ Af Præstø Kloster kom 41,000 Sten i Københavns Slot,⁴ Søborg og Gurre førtes til Kronborg, Resten endte som Skorstene i Lensmandens Gaard i Helsingør.⁵ Poul Vernike fik Sten fra S. Agnete Kloster i Roskilde,⁶ Anders Barby fra Sortebrødre Kloster sammesteds, Corfits Ulfeld købte, hvad der blev tilovers, for at opføre Selsø⁷ o. s. v. o. s. v. Ingen overtraf dog Gustav Vasa i at nedbryde Kirker og Klostre for deraf at bygge Slotte. Kronoberg Slot er saaledes opført af Sten fra Klostrene i Wexiø, Vadstena Slot af Sten fra Alvastra og Skeninge Klostre, Gripsholm af Stenene fra Mariefreds og Vårfruberga Klostre, Vesterås af Dominikanerklostret samme Steds; til Upsala Slot medgik S. Mariæ og S. Petri Kirker, Graabrødre-Kloster og Erkebispens store Residens⁸ o. s. v.

Man har senere været tilbøjelig til at se en indre Forbindelse mellem denne Slotsbygningernes kirkefordærlige Tilbliven og den Vanskæbne, der ramte dem og deres Beboere. Intet af

hine danske Slotte har holdt sig til vore Dage, og saa godt som hver af Gustav Vasas nybygte Borge blev Vidne til hans Børns Ulykke: paa Vadstena vanæredes hans Datter, Sønnen Magnus styrtede sig dér i Vanvid i Slotsgraven, første Gang det erobredes var, da Brødre kæmpede indbyrdes; paa Upsala myrdede Erik med egen Haand en uskyldig Undersaat; Vesterås saa én, Gripsholm to af Gustav Vasas Sønner som Fanger; paa Ørbyhus lod den ene Broder den anden myrde.¹ Selv om man nu ikke vil gaa saa vidt at antage nogen indre Forbindelse mellem Bygningernes Tilbliven og saadanne Begivenheder, saa er det dog vist, at den Vandalisme, der gik forud for disse Bygningers Opførelse, efterlod sig blivende Spor i selve deres Mure. Hvor som her Stenene plyndredes fra vidt forskellige Steder, maatte det bero paa Tilfældet, om de kom til at passe indbyrdes eller til dem, man selv lod danne. Og da Beholdningen af hver Slags sjældent eller aldrig stemmede med, hvad der krævedes, blev Følgen, at man maatte lempe sig utilbørligt. Den forunderlige Forskel i Bygningsmaaden, som ofte sés i Bygninger fra hin Tid, Pletter i Muren, hvor gule Sten afløse røde, Kampesten Mursten, beror da ikke altid paa senere tankeløs Reparation, men er stundom medfødte Mærker, Vidner om den Brøde, der knyttede sig til Herkomsten.

Datidens Øje kunde ikke være blindt for disse Mangler. Hertil kom, at der lidt efter Aarhundredets Midte synes at have gjort sig en ny Smagsretning gældende i Norden. Rimeligvis maa denne tilskrives nye Hold af indkaldte Mestre, der vante til andre Forhold i Hjemmet ikke fandt Behag i de dengang hos os saa yndede, røde Mure. Vist er det, at der paa engang saavel i Danmark som i Sverig opstod en kendelig Lyst til at forvandle alle Slottenes Ydre, Modefarven skiftede fra rød til hvid. Alle-rede Aar 1554 blev der givet Befaling til at male Københavns Slot hvidt,² Aar 1560 blev Nyborg Slot overhvidtet.³ Fra Johan den Tredie haves flere Skrivelser, hvori han stundom med en vis Heftighed byder, at Stockholm Slot, Stegeborg og Kalmar Slot hurtigst muligt skal kalkes over. Derimod fik Stockholms Borger-skab, der havde ladet Stadskirken hvidmale, kun liden Tak for sin gode Vilje; ifølge den kongelige Smag passede denne Farve ikke for Kirken, og det befaledes atter at overstryge den med rødt.⁴ Herregaardene har efter al Sandsynlighed fulgt Slottenes Eksempel. Mange af de røde Mure, som i vor Tid er blevne

befriede for deres Kalkdække, har da maaske allerede kort efter deres Opførelse erholdt den Overklædning, for hvilken en langt senere Tid har maattet høre ilde.

Det mærkeligste Eksempel paa Omslag i Smag frembyder dog Kronborgs Opførelse. Som bekendt lod Frederik den Anden det gamle Slot Krogen nedrive og det nye pragtfulde Kronborg opføre paa dets Grund. Men dette Bygningsforetagende frembød særlige Vanskeligheder. Dels havde nemlig Kongen fattet den storartede Plan, som han virkelig gennemførte, at Bygningen ikke skulde koste hans Undersaatter en Skilling men fuldt ud betales af hans egne Midler.¹ Opførelsen kunde da kun foregaa lidt efter lidt, efterhaanden som Øresundstolden skaffede nyt Guld i den kongelige Kasse. Dels gik det ikke an her som ellers at rydde Grunden og saa begynde. Kronborg var baade Fæstning og Slot, og til enhver Tid maatte Kanonerne være klare paa Skanser som i Taarne for at indgyde de Forbisejlende den behørig Ærefrygt. Kun Led for Led kunde Omdannelsen ske, halvt uformærkt maatte der skiftes Ham.

Paa Grund af disse særegne Forhold gik der da godt en halv Snes Aar, førend Alt blev færdigt, og Kongen havde Tid nok under Opførelsen til at ændre Mening. Alt tyder paa, at det oprindeligt havde været Planen at bygge Slottet af røde Sten; paa denne Maade synes den nordre Fløj at være bleven helt færdiggjort, og man begyndte allerede at tage fat paa den søndre og vestre Fløj. Men saa sendtes Bygmesteren, Hans Paaske, til Bahu for at forestaa Fæstningsarbejderne der, og under hans Fraværelse omstemtes Kongen til at give Bygningen et ganske andet Udseende. Det var rimeligvis den nye Bygmester, Antonius von Oberg, der bevægede Frederik den Anden til Forandringen. Den bestod for Murenes Vedkommende i, at de skulde helt beklædes med Sandsten, saa at Slottet blev graat istedetfor rødt, hvorved der blev givet den rigeste Anledning til Udsmykning med Stenhuggerarbejde. Aar 1584 synes Ombygningen efter den nye Plan saa nogenlunde at have været færdig. Kun den nordre Længe stod endnu tilbage med sine afstikkende Murstensvægge. Antonius von Oberg fik da Befaling til ogsaa at beklæde den med Sandsten. Dette synes imidlertid ikke at have været ham nok, den hele Bygning maatte bort og afløses af en ny i Stil med de andre. Han indlod sig da paa et yderst dristigt Foretagende. Under Skin af at have misforstaaet Befalingen

om at skulle lidt af Ydermuren for at skaffe Plads til de hugne Sten, brød han Murene helt ned, saa at Niels Kaas og Christoffer Valkendorf, da de kom til Kronborg, til deres Overraskelse traf hele den nordre Fløj med Kongens og Dronningens prægtigt udstyrede Værelser næsten ganske i Grus. Øjeblikkeligt meldte de det til Kongen, der just da var i Jylland, og nu gik det ud over Lensmand og Bygmester. Lensmanden, Johan Taube, havde alt forinden faaet sin Afsked, men nu gaves der Befaling til nøje at prøve hans Regnskab og i Tilfælde af Mangler ikke lade ham slippe for godt Køb, — Afregningen endte med, at han maatte afstaa sin Gaard i Helsingør i Bøde til Kongen. Obergen fik saa varm en Skrivelse fra Frederik den Anden, som han kunde vente, spækket baade med Beskyldninger og Trusler. Sket var imidlertid sket og lod sig ikke gøre om igen. Bygningen rejstes i en ny og bedre Skikkelse, sikkert ikke til Skade for Slottet som Helhed. Det er betegnende baade for Konge og Bygmester, at da de nogen Tid efter skiltes, gav Frederik den Anden ham en Pengesum i Foræring ud over den akkorderede Betaling for hans Arbejde.¹

Det var uden Tvivl den samme Smag for hugne Sten og Stenforsiringer, som her ved Kronborg saa tydeligt gjorde sig gældende, der alt tidligere havde hidført Moden at male Slotte og Gaarde lyse. Sydens Marmor var Forbilledet saavel for denne Smagsretning som for den samtidigt indtrængende Mode at udstyre Loftet med Gibsdække. Den nordiske Efterligning var kun fattig, men dog kunde man for Murenes Vedkommende faa en smagfuld Virkning frem ved at benytte Vekselspillet mellem den kalkede Væg og de graalige Stenforsiringer. Det er forstaaeligt, at det var den af italienske Bygmestre mest paavirkede nordiske Konge i denne Tid, Johan den Tredie, der vides særligt at have anvendt denne Fremgangsmaade. Saavel paa Stockholm som paa Kalmar Slot var Væggene hvidtede, medens de hugne Sten gjorde beregnet Virkning paa den lyse Grund.²

Men gjaldt det om at faa Modsætning mellem Stenforsiringer og Mur, saa laa dog intet nærmere end at lade Murens Mellemrum beholde den oprindelige, røde Farve. Varint og levende sprang her Forskellen frem, for afstikkende maaske for et sydligt, kunstvant Blik, men kraftigt, blodrigt og tiltalende for en Nordbos Øje. Vistnok ved Hjælp af hollandske og engelske Mestre banede denne Smag sig Vej i Norden og fæstede især

Rod i Danmark. Allerede det gamle Frederiksborg synes at have haft graa Stenbaand hen over Murens røde Grund.¹ Men den hele Stil traadte dog først fuldt udpræget frem, da de hugne Sten ikke blot beskedent holdt sig som Murbaand og Gavlkantninger, men klatrede op om alle Hjørner og Fremspring, stillede Vagt ved Døren og lejrede sig nyfient om hver af de store Vindueskarme. Mærkeligt nok synes denne Stil, som man i Danmark har vænnet sig til at kalde Christian den Fjerdes, først at have fundet Talsmænd blandt Herregaardene. Uden den Skole af flinke Stenhuggere, der uddannedes ved Bygninger som Kronborg, kunde dog slige private Foretagender ikke let tænkes gennemførte. Nogle af de ældste og bedste Repræsentanter for denne Stil med Sandstensforsiringer paa rød Grund er Lystrup paa Sjælland, paabegyndt 1579, og Nørlund, Næs (det nuværende Lindenberg) samt Vorgaard i Jylland, opførte i Tidsrummet 1581—96. Især den sidste er prægtigt udstyret; overalt paa Murpiller, om Porten og ved alle Vinduer vrimler der af Englehoveder, Menneskeansigter, Djævlø og Havfruer, Blomster og Frugter smagfuldt fordelte, ypperligt udførte. Med Rette har Sagnet undret sig over denne Rigdom og søgt at forklare den ved, at Ingeborg Skeel, der havde bestilt en ny Skibsladning Sandsten uden at kunne betale den, skulde have skaffet sig den frit til Huse ved at lade Ankertovene kappe, saa at Skibet strandede paa hendes Grund, hvor hun havde Forstrandsret.²

At denne nye Bygningsmaade maatte komme til Ære under Christian den Fjerde, kunde man slutte allerede fra hans tidligste Færd. Da nemlig i det sidste Aar af hans Mindreaarighed Københavns Slot skulde oppudsas til Kroningen, lod han det atter skifte Farve, i det mindste bestilte han lutter røde Mursten til dets Udvidelse.³ Hans to egne første Byggeforetagender, det andet Frederiksborg og Rosenborg, blev begge holdt i den nye Stil.

Samler vi alt dette, vil det vise sig, at Murenes Udstyring i Datidens Herregaarde og Slotte frembød en rig Afveksling. Moden omspændte en Trinrække lige fra utilhugne Sten, Kvadersten, røde Mursten ned til hvidtede Vægge, Sandstensbelægning og rød Murstensgrund med Sandstensforsiringer. Selvfølgelig var de ældre af disse Murformer kendte og anvendte længe tilforn, — i den nordiske Kirkebygnings ældre Historie kunde maaske paavises en tilsvarende Udvikling, — men alle var de livskraftige

i det 16de Aarhundrede, og Nybygninger fandt Sted saa nogenlunde i den her angivne Rækkefølge. Men naar vi overskue alle Datidens Herregaaarde, tør vi ikke engang blive staaende ved disse Former. De hørte kun hjemme, hvor der fulgtes med Tiden, og Borgen opførtes efter alle Kunstens Regler. Men paa mangt et gammelt Voldsted, bag mangan sivgroet Grav stod endnu, vindblæst og kummerlig, lerklinede Længer, ofte med Siden dækket af halvtagsklædte «Udskud».¹ Ja enkelte Steder saas endnu de ældste Slags Træstuer, «Bulhuse», i Borggaarden.² Selv den kraftigste Udvikling er aldrig i Stand til at faa alle med. Trængte dette til noget Bevis, kunde det ses endog paa Slottene. For ikke at tale om Sverige, hvor Træhuse paa Grund af Forholdenes Natur fandtes spredte om i næsten alle Slottes Borggaarde,³ saa stod der endnu i Aaret 1591 paa Silkeborg Slot et Træhus, hvori endog Frederik den Anden og Dronning Sophie en Tid havde boet,⁴ og paa Københavns Slot blev endnu i Aaret 1555 den ene Længe forhøjet med et Stokværk af Træ, fordi Grunden ikke ansaas for stærk nok til at kunne bære en højere Mur.⁵ Alle Former, fra de ældste til de yngste, mødtes da i dette Aarhundrede.

For Tagets Vedkommende er Udviklingen langt fra saa tydelig. En Ting staar dog fast, det er, at Straatag hørte til de forældede Former. Naar det, som stundom var Tilfældet, forekom, kunde man være vis paa, at det kun var paa aflægs Bygninger, forfaldne Herregaaarde, hvor man lige saa vel kunde vente at høre, at Huset manglede Tag — var «taglamt», som Datiden kaldte det — som at Tækningen var i Orden. Omkring Aar 1580 fandtes saaledes paa det gamle Vorgaard i Jylland, før dets Ombygning, en Borgestue Længe med Straatag og et andet Hus paa to Lofter takt halvt med gamle Tagsten, halvt med Straa.⁶ Paa Damsgaard sammesteds var der Straatag paa Fruerstuen, hvis Vægge for en Del var lerklinede, og ligesaa paa den Bygning, hvori Svendekamrene vare, hvilken sidste var et «Bulhus».⁷ Paa Vreilev Kloster i Jylland stod to store Stenhuse, det ene tre Lofter højt, det andet to, med Spor af fordums Herlighed: hvælvede Stuer; men Vinduerne var ude, Loftsbjælkerne for en Del nedstyrtede og Taget brudt, det ene havde Tegtag,

det andet Straatag.¹ Paa Rygaard paa Sjælland bestod Borggaarden af følgende afdankede Besætning: et gammelt Stenhus, et gammelt to Lofter højt Lerhus uden Tag, og en anden lerslagen Længe, tidligere halmtakt, nu taglam.² Mest trøstesløs lyder dog Beskrivelsen over Flyinge i Skaane, den gamle Gaard, hvis Grave alt var blevne anlagte paa Ærkebisp Jens Grands Tid, og hvis Ringmur skrev sig fra 1481;³ Stenhuset her, hvori Beboelsen var, var baade «loftlam» og «taglam», saa at «der ingen Værelse var i samme Hus med Stuer og Kamre». At Bryggers og Køkken ogsaa har været derefter, fremgaar af, at de var byggede paa Støtter, en Bygningsmaade, der, selv om den havde været almindelig i Danmark, dengang længst var opgiven.⁴

Hvad der gjaldt Straatagene i Danmark gjaldt ogsaa, om end i mindre Grad, Spaantagene i Sverig. De hørte ganske vist ikke til paa en velbefæstet Borg, men i en snæver Vending eller rent foreløbig lod de sig alligevel anvende. Selv det prægtige Upsala Slot maatte i nogen Tid tage til Takke med denne tarvelige Bedækning, for Anstands Skyld dog overstrøgen med Farve, saa at det lignede Kobber.⁵

Den almindelige Tagbeklædning for Borge i Norden var naturligvis af langt stærkere Art. Her herskede imidlertid en vis Vilkaarlighed i Valget; nogen bestemt Regel, endsige nogen tydelig Udviklingsgang synes ikke at kunne paavises. Sagen var vel den, at Alle maatte være enige om, at Kobber var det bedste men tillige det dyreste, saa at det for mange kun blev et fromt Ønske at besidde sligt. Hertil kom, at det langt fra altid var ved Haanden. Selv i Sverige, der dog frembragte dette Metal, kunde det stundom endog for Kongen falde vanskeligt nok at faa Plader af lutret Kobber, just naar de skulde bruges.⁶ I Danmark maatte man først bestille det hos Tolderen i Helsingør, der hyppigt atter maatte forskrive det fra Danzig, Lybæk eller andensheds,⁷ saa Vejen blev lang og Transporten dyr, før man fik det. Det var da vistnok kun faa Slotte, der havde fuldt Kobbertag. Paa Kronborg⁸ og maaske Stockholm Slot⁹ nær har næppe mange været saa rigt udstyrede. For Herregaardes Vedkommende var det alt en særlig Pragt, naar, som paa Nørlund i Jylland, blot Hovedlængen var kobbertakt.¹⁰ Derimod anvendtes det hyppigere til Spir. Frederiksborg,¹¹ Antvorskov Slot,¹² Borreby, Visborggaard, Sandholt, Rygaard, Overgaard, Nørlund¹³ o. fl. havde

Kobberspir paa Taarnene; men selv paa Kalmar Slot var kun «Kurtaarnet» kobbertakt, de andre maatte nøjes med Blytag.¹ Til Blaataarn i København, der ombyggedes og forhøjedes i Anledning af Christian den Fjerdes Kroning, anskaffede man baade Bly og Kobber, rimeligvis for at nøjes med Blytækning paa de mindst synlige Steder.² Kobberets grønligt anløbne Skær var da en Hædersfarve for Tag som for Spir. Saa meget des større maa det Offer have været, som Johan den Tredie bragte, da han i den Tid, hvide Mure gjaldt for smukt, af Skønhedshensyn lod Stockholms Slotstag male teglstensrødt,³ for at Farverne kunde passe sammen.

Blytag synes at have været i høj Anseelse som sikkert og varigt, men ogsaa her holdt Kostbarheden de Fleste tilbage. Blandt de mange Bygningsemner, som de dødsdømte Kirker og Klostre afgav, var uden Tvivl Blyet paa Tagene et af de mest velkomne. Ifølge en Samtidig Beretning var de fleste Landsbykirker i Danmark i det 16de Aarhundrede endnu takte med Bly.⁴ Men med en forunderlig Hurtighed forsvandt det, hvor ske kunde, dog især fra de nedlagte Klostre. De fleste af disse gik over til deres nye Ejermænd i en lurvet Dragt, der vidnede om den forudgaaede Plyndring. Straatakte og taglamme maatte de se deres fordums Tagbly dække Naboborgenes Spir.⁵

Teglsten var den almindeligste Tagbeklædning. De mange ny oprettede Teglværker leverede dem i Mængde. Medens man endnu stedse maatte henvende sig i Holland, naar det gjaldt om at faa Mursten af aller bedste Slags — saavel til Kronborg som til Københavns Slot ved Aarhundredets Slutning købtes større Partier hollandske Sten⁶ — begyndte man for Tagstenenes Vedkommende at foretrække tyske, ja selv de hjemmelavede nordiske. Ved Bygningsarbejderne paa Malmøhus 1594 fraraadede saaledes Regeringsraaderne at købe hollandske, der var «meget tynde og uduelige»,⁷ man maatte heller købe lybske, eller hvor man ellers kunde faa dem gode. Tagstenene til Kalmar Slot forskreves fra Tyskland,⁸ Tagstenene til Frederiksborg Ladegaard tilvirkedes i Fyn, paa Hestebjærg Teglværk ved Dalum.⁹ Stenenes Form var en dobbelt, dels de gammeldags, der lignede flækkede Drænrør og kaldtes «Huulsten», dels de nu brugelige, der bredere og fladere end hine maaske forekom Datiden at minde om et Par udbredte Vinger og i hvert Fald kaldtes for «Vingesten». De sidste var de sejrriege, de andre tilvirkedes næppe

synderligt mere. Men at de endnu hyppigt forekom, kan sés af, at man, naar Talen var om Tagsten, gerne omhyggeligt navngav, hvilken Slags man mente.¹ Nutidens Benævnelser «Mursten» og «Tagsten» kom først ret i Brug, da ingen ved «Mursten» faldt paa at tænke paa Kvadersten, og de gammel-dags Tagsten forlængst var glemte.

At Tegltage var ansete, kan sés af, at mange selv af de større Slotte var udstyrede hermed. Dette vides f. Eks. at have været Tilfældet med Kalmar, Borgholm,² Kallundborg,³ Skanderborg⁴ og flere. Tagstenenes Farve var sikkert altid rød. Men herved fremkom der let noget ensformigt og kedsommeligt ved Bygningernes Ydre, da jo ogsaa Murstenene vare af samme Farve. Man tager da næppe fejl, naar man heri sér den ydre Foranledning til, at den sydlige Fordring paa hvide Vægge havde saa let ved at banc sig Vej som Mode i Norden. Ved at overkalke Murene opnaaede man et Liv og en Farvevirkning, der nødvendigvis maatte gøre stærkt Indtryk. Hvor de saa saas disse hvide Borge med røde Tage, ved Sø, mellem Kornmarker, med Skov eller Himlen selv til Baggrund, overalt tog de sig godt ud og drog Øjet til sig paa lang Afstand. Og hvor billigt lod ikke det hele sig gøre! en Balle Kalk eller to om Aaret var alle Udgifterne, og saa skærmedes tilmed Stenene mod Forvitring.

Men gjaldt det om at undgaa Ensformigheden i Tag- og Murfarve, kunde man jo ogsaa lade Taget være det, der skiftede Ham. Man forstod sig endnu ikke paa at opnaa dette ved at brænde de siden saa yndede, glaserede blaa Tagsten. Derimod trængte en anden Bygningsskik stærkt frem i Norden i det 16de Aarhundrede. Det var Anvendelsen af Skifertag. Disse nye Tage frembød ikke faa Fordele. Rigtigt lagte skærmede de fuldt saa vel mod Fugtighed som de almindelige Tegltage. Mellem disse tynde, tæt sammenføjede Plader skulde ingen Brandpil selv fra neden af skudt kunne bore sig ind, hvad med Uheld dog kunde ske mellem Tagsten. Og langt fra sét synede Skiferet som Kobber eller Bly; hvis man ikke fuldt var Kender, vilde man endogsaa paastaa, at dets blaalige Lød var smukkere end hines. Disse Egenskaber og vel Mode tillige skaffede Skiferet Indpas i Norden. Naar det første Gang er blevet anvendt her oppe, vides ikke; i Aarhundredets sidste Halvdel var det meget i Brug. Frederik den Andens Frederiksborg,⁵ Koldinghus,⁶ Aal-

holm¹ og Københavns Slot² fik saaledes alle Skifertag. «Skiferdækkere» omtales hyppigt. Da Arbejdet paa Københavns Slots-tag Aar 1596 hurtigt skulde fremmes, kunde der forskrives en «Skiferdækker» saavel fra Kronborg som fra Roskilde, Næstved og Nysted.³

Hvad der i særlig Grad bidrog til at give Datidens Tage Liv, var den Lyst til at befolke dem med Spir, Kviste og Fløje, der mere og mere greb om sig. Medens de gammeldags Bygninger højt regnet drev det til takkede Gavle, men iøvrigt kun fremviste bare Tagsider uden saa meget som en Luge eller et Kighul, ja lod selv Taarnene ende ikke med Spir, men fladt eller med almindeligt Tag, saa vaagnede der omtrent ved Aarhundredets Midte en umættelig Trang til det Opadstræbende og Mangfoldige. Først og fremmest byggedes alle Taarne med Spir. Især paa Slottene, hvor Evnen ikke svigtede, fremkom herved de prægtigste Former, enten disse lange, slanke Kirkespir som paa det ældre Frederiksborg,⁴ eller svulmende Kuppelspir, snart indsnørede forneden som de ejendommelige paa Engelsholm i Jylland, snart skydende op af Taarnfladen som en Kæmpehøj paa Søjler og udsendende opad bestandig nye Lag af lettere, gennembrudte, luftigbygte Former. De mægtigste Kuppeltaarne var Vadstenas, Stockholms og Kronborgs, indbyrdes meget forskellige, men hver især beherskende alle deres Omgivelser. Paa Vadstena indtog Kuppeltaarnet hele Midterpartiet af Bygningen, paa Stockholm hævede det sig myndigt og vidtskuende over Vrimlen af Slottets øvrige Huse og Smaataarne,⁵ paa Kronborg endelig laa det som Vogter ind mod Landsiden. Da dette Hovedtaarn ved Branden 1629 sank i Grus, mistede Kronborg sin skønneste Prydelse;⁶ nu betegnes dets Plads kun ved en plump, firkantet Klods i Slottets ene Hjørne, en Stengevækst, der har dannet sig over Arret.⁷

Alle disse Spir, store som smaa, endte ufejlbarligt paa samme Maade, i en lang Stang, der bar en forgyldt Fløj. En forholdsvis tarvelig Udstyring var det, naar Fløjstængerne, som f. Eks. paa det gamle Frederiksborgs Taarne, forneden kun vare prydede med forgyldte Æbler, foroven med tilsvarende Fløj og Knap.⁸ Paa Stockholms Hovedtaarn endte Stangen i en Engel, der holdt et trearmet Greb, hvor hver Arm løb ud i en vældig Krone. Dette mægtige Spirsmykke svarede til Taarnets Navn «Tre Kroner» og synede vidt omkring. Johan den Tredie lod

det nedtage og gøre ti Alen højere, men klagede bitterligt over Guldmedene i Stockholm, der forlangte 300 Dukater for at forgyldte det.¹ Paa Kronborg var Hovedspiret naturligvis prydet med en gylden Krone og højt over denne en Ridder til Hest.² Paa Uranienborg dannedes Fløjen af en gylden Pegasus, saa kunstigt anbragt, at den ikke blot selv drejede sig for Vinden, men tillige bevægede en Viser i Kuppelsalens Loft, saa at man siddende i Stuen kunde aflæse Vindens Retning.³

Det var ikke altid saa let at faa disse Fløjstænger satte op, ofte i svimlende Højder. Da paa Antvorskov den store Fløj, der var smeddet i København, skulde anbringes paa Taarnet, befalede derfor Frederik den Anden Baadsmænd til Arbejdet.⁴ Dog Øvelsen gjorde Mesteren, og Datiden gav rig Lejlighed til at øve sig. Overalt, hvor der var Mulighed for at anbringe et Spir med Fløj, paa Taarne, selv de mindste, paa Karnapper, paa hver en Gavlspeids anbragte man dem, ofte i de mest fantastiske Former. Paa Frederiksborgs Gavle løb saaledes Muren op i en sukkertopplignende Figur, ud fra hvis Side stak en Gren med en Ugle, der drejede for Vinden.⁵ Paa Gavlenes næste Afsatser stod almindelige Fløjstænger.

Ærgerligt var det dog, om man, fordi Huset maaske manglede Taarn og Karnap, skulde være henvist til kun de Par Fløje paa Gavlene. Man gik da et Skridt videre og anbragte dem ligeledes paa de smaa Kvistbygninger i Taget. Slige Kviste havde Alle Raad til at bygge, og saaledes blev det muligt ogsaa for mindre Bemidlede at kappes med hvemsomhelst i Antal af Fløje. Det lader til, at man her er gaaet meget vidt. Paa Kronborg f. Eks. var der paa den søndre Længe ikke mindre end tre Rækker smaa Kvistvinduer, hvert med sin Fløjstang.⁶ Da en Storm i Aaret 1582 anrettede stor Skade paa Slottet og blandt andet drev Bølgerne ind mod Voldmuren, saa at den sprængtes derved, gjaldt Kongens Forespørgsel straks Tagvinduerne Fløje, som Stormen havde bortvejret.⁷ Paa det af Johan den Tredje byggede Svartsjø Slot vrimlede det af Fløje i Krans om Hovedbygningens mægtige Kuppeltag.⁸ Paa Sandholt i Fyen fandtes ikke mindre end halvt hundrede. Da Ellen Marsvin efter sin Mands Død lod disse Fløje nedtage, anlagde hans Arvinger Retssag imod hende, og Rigens Raad idømte hende en Bøde af 2000 Rdlr. for denne ærekrænkende Færd.⁹

Det var da ikke blot af vidtdreven Interesse for Vind og

Vejr, at man anbragte alle disse forgyldte Fløje; bagved laa en uklar men stærk Følelse af, at netop til disse knyttede sig Bygningens og Bygherrens Ære. For os er denne Følelse fremmed; det sidste svage Spor kan maaske genfindes i den endnu brugelige Skik at anbringe Ejerens Navnetræk i Fløjet. Mærkelig er imidlertid den forholdsvis korte Tid, hvori den hele Opfattelse lader til at have uddannet sig. Før Aar 1550 synes Fløje ikke at have været anvendte i synderlig større Mængde end nu til dags; i Aarhundredets Slutning tog Brugen meget stærkt Overhaand; Aar 1623 fældedes den ovenomtalte Herredagsdom.

Men hvorom alting er, maa denne Mængde af Fløje have givet Bygningerne en ganske ejendommelig Skønhed. Naar paa en Sommerdag Solen brændte paa Taget og lokkede Genskin ud af alle disse forgyldte Æbler, Vejrhøner, Fløje og tilhugne Vimpler, eller naar om Vinteren Stormen fór ind mellem Bygningerne, jog Fløjene om, saa de stod om Taget som et flagrende Haar, saa laa der i alt dette noget ganske eget stemningsfuldt og levende, der vel kunde friste til at gøre denne blotte Tagprydelse til et Sindbillede paa Huset i dets Helhed. De udtrykte for Synet, hvad man paa Slotte og de ypperste Borge gav Lyd tillige, idet man oppe under Spiret i de gennembrudte Taarne anbragte Musikanter. Deres Hverv var ikke som Vægternes at holde Udkig og være Beboerne mod Fare, de skulde blot Dag ud og Dag ind ligesom angive Tidens Flugt, blæse til Morgen, Middag, Aften og «Godnat», forlyste Beboerne med deres Spil, svare hinanden fra Taarn til Taarn, tolke Bygningens Liv og Ejerens Lykke. Da Kronborg var fuldendt, ansattes saaledes fem nye «Taarnmænd» til paa denne Vis at spille fra Slottets Taarne; to af de tidligere ansatte sendtes til Frederiksborg Slot. Paa Københavns Slot var der under Christian den Fjerdes Mindreaarighed tre Taarnmænd, senere forøgedes deres Antal til fem. Efter Lønningen at dømme, maa de have været dygtige Folk, der nød mere Anseelse end almindelige Spillemand. I København fik de senere Eneret til at besørge Musik ved Bryllupper og Barsler, medens andre Spillemand kun maatte bruges i Kældere og Kroer.¹

Hvad der ved Bygningen som Helhed gjorde et ejendommeligt, ikke altid tiltalende Indtryk, var den Uregelmæssighed, der prægede Anlægget. Især i ældre Gaarde kunde Øjet ofte forgæves lede saavel efter Symmetri som Harmoni, et eneste Synspunkt, hvorfra det Hele kunde forme sig til Enhed. Som paa Trods sad tit Porten skævt paa Huset, sprang her et Taarn uventet frem, stod Vinduerne i Strid indbyrdes eller manglede ganske, hvor Øjet ventede dem, — paa Skanderborg var et firkantet Taarn bygget saa skævt, at man fra et bestemt Sted i Haven kunde sé alle dets fire Hjørner¹ — og alt dette Virvar uden at nogen tydelig Hensigtsmæssighed traadte forsonende imellem. Var saa tilmed, som det i de ældste Gaarde plejede, Gaardsrummet snævert, Murværket plump og uden Prydelser, kom der noget skummelt og tungsindigt trykkende over det Hele.

Tiden udviklede sig ganske vist i saa Henseende. Bestandsdigt tydeligere paavirket af klassiske Mønstre droges den fremad mod Klarhed og Enhed. Men selv i dens ædlest Værker lykkedes det den dog kun delvis at fjerne dette Uregelmæssige. Det hører netop med til den hele Stils mest betegnende Ejendommeligheder, at Betragteren aldrig véd sig sikker. Ganske uventet kan et Taarn træde op med en ny Form for Hat, en Kvist skyde frem, et Vindue blive borte, en forsoren lille Karnap plumpe ud af Muren, saa dristigt og ubegrundet, at man næsten føler sig som overfor et levende Væsen med vilkaarlige Livsytringer.

Det er dog et stort Spørgsmaal, om alt dette Uregelmæssige og Vilkaarlige ogsaa har taget sig saaledes ud for hin Tid selv, eller om den ikke hyppigt har haft en anden Nøgle til Forstaaelse, end vi nu besidde. To vægtige Hensyn lede os til at antage dette. Der kan nemlig ikke være nogen Tvivl om, at en dybere Kundskab til hin Tids Krigsbrug vilde lære os at se meget af det, som vi nu undre os over som tilfældigt og blot Lunets Værk, netop som udtænkt og regelbundet, behersket af en strengere Lov, Forsvarets Krav. Men hertil kommer, at Datidens Begreb om Symmetri var et andet end vort. Vort Begreb om det Symmetriske beror alene paa Tallet og dets Delelighed. For hin Slægt var dette for magert. Fantastisk slyngede sig deromkring en Mængde uklare Hensyn til Dagens og Aarets Tider, Himmellegemernes Gang, hemmelighedsfulde Tal med skjulte

Kræfter. Naar da — hvad Tilfældet var ved mange Gaarde og Slotte, et Forhold, hvorom Sagnet med Forkærlighed har søgt at bevare Mindet — Ruderne f. Eks. skulde svare i Antal til Aarets Dage, Vinduer eller Døre til Ugerne, Skorstene, Kviste eller Hjørner til Maanederne, saa kunde mangt et Brud paa det tilsyneladende Naturlige gøres fornødent, og det, der nu tager sig ud som blot Vilkaarlighed og Lune, i Virkeligheden være regelbundet, den nødvendige Slutsten i en ellers ufuldtallig Række.

Førend vi forlade Bygningernes Ydre, maa vi endnu blot kaste et flygtigt Blik paa et Par nærmest herhen hørende Forhold: Gaardenes Navne og Indskrifter.

Det var selvfølgelig en gammel Nødvendighed, at hver Gaard og hvert Slot skulde have sit Navn. Men man maatte, dengang som nu, i en vis Afstand fra Stedet, for at dette Navn kunde træde i Kraft. I den nærmeste Omegn førte de den stedlige Hæderstitel: «Gaarden» og «Slottet», der, skønt Fællesnavne, i Virkeligheden betegnede dem som noget enestaaende. Dette var sikkert Grunden til, at man skyede, hvad der ellers vistnok vilde have stemmet med Tidens Smag, ret iøjnefaldende at anbringe Gaardens Navn som Skjoldemærke paa den. Instinktmæssigt følte man, at heri snarere kom til at ligge noget nedsettende. Fint kunde Navnet antydes som f. Eks. Tilfældet var med «Tre Kroner» i Stockholm, hvor tre Kroner vare anbragte i Spiret, eller paa Kronborg en Krone over Hovedtaarnet; men videre gik man ikke.

Og dog kunde dette vel have været fornødent; thi paa disse forud saa stille Enemærker var der med Et indtraadt Uro og Forvirring. At et Stednavn kunde forandres, var tidligere end ikke faldet Nogen ind. Nu indtraf paa en Gang saa stærkt et Omslag, at Gaarde med uforandret Navn næsten kom til at høre til Undtagelserne. Den ydre Foranledning laa i de forandrede Ejendomsforhold. Bønderbyer nedlagdes og Herregaarde oprettedes, nye Slotte opførtes, inddraget gejstligt Gods, især Klostre, gik ved Mageskifter over i verdsligt Eje. Alt dette krævede med Nødvendighed Dannelsen af en Mængde nye Navne.

I intet af de tre nordiske Lande var Bevægelsen i saa Henseende saa stærk som i Danmark efter Frederik den Andens Tronbestigelse. Her lader Udviklingens forskellige Trin sig enkeltvis paaage. Simplest og naturligst var det aabenbart at op-

kalde den nye Herregaard efter den Bondeby, paa hvis Tomter den rejstes. Saaledes fremkom Herregaardsnavne som Bramminge, Jernit (det nuværende Frisenborg), Grundet, Tybring, Krængerup (nu Frederikslund) o. s. v.¹ Ligesaa nær laa det, for at undgaa Fejltagelse, at tilføje en Endelse, der kunde angive, at Navnet nu betegnede en Gaard, saaledes f. Eks. Endrupholm af Endrup, Øllufgaard af Ølluf, Skafføgaard af Skabby, Sneumgaard, Rolsegaard o. s. v. Ganske paa lignende Vis ændredes Ømkloster til Emsborg.

Men fristende var det dog, naar Gaarden alligevel skulde have nyt Navn, da at opkalde den efter noget andet end en gammel Bondeby eller et afdanket Kloster. Man kunde jo ogsaa opkalde den efter en bekendt Mand, f. Eks. En selv. Denne Udvej grebes med Glæde. Allerede de første Omdøbninger under Frederik den Anden fulgte denne Vej. Hillerødsholm blev til Frederiksborg; Herluf Trolle, der fik Skovkloster i Bytte, kaldte dette Herlufsholm. Hertug Hans opførte Hansborg, Palle Juel kaldte sin Gaard Pallesbjærg o. s. v.

Men var man først inde paa denne Vej, saa var det dog urimeligt at opkalde efter et Fornavn. Det tabte jo allerede sin Betydning ved første Ejers Død. Nej, Slægtnavnet skulde opkaldes. Hvilken vægtfuld Genlyd fremkom der ikke, naar man kunde betegne sig som en Krabbe til Krabbesholm, en Ranzau til Ranzausholm? Selv det ældste Adelsnavn blev ligesom grundmuret ved en saadan Tilføjelse. Intet Under da, at denne Form slog særlig an. Der opstod et formeligt Kapløb under Frederik den Andens Regering. Juelerne fik deres Juellingsholm, Trollerne Trollholm (nuværende Holsteinborg), Krabberne Krabbesholm, Rosenkrandserne Rosenholm og Rosenvold, Gyldenstjerne Stjernholm, Ulfelderne Ulfeldtsholm (nuværende Holckenhavn), Vifferterne Viffertsholm, Ranzauerne Ranzausholm (nu Brahetrolleborg), Slægterne Bjørn, Steen, Væbner: Bjørnsholm, Steensgaard, Væbnersholm o. s. v., o. s. v. Det gør næsten godt i Øret under al denne Selvopkaldelse, naar Tyge Brahe, stolt men paa tværs som sædvanligt, døbte sin Gaard Uranienborg.

En Mængde gamle Navne var skyllede bort under disse nye Benævnelser, og forlængst var man kommen ud over, at der til at faa nyt Navn udkrævedes en nyoprettet Gaard. Nyopførte Bygninger vare tilstrækkelige, og skønt dette var let at skaffe i en Tid, hvor Alverden byggede, synes end ikke denne

Begrænsning at være bleven overholdt. Alle Skranker var brudte. Den sidste Grænse var endnu kun Folkets sunde Sans, der maatte holde paa, at Stedbetegnelser, der kun havde Værd, forsaavidt de havde Bestand, ikke mistede denne nødvendige Ballast. Hvor vidt det imidlertid under ugunstige Forhold, gentaget Ejerskifte og lignende, kunde gaa, viser os en Gaard som den nuværende Holckenhavn i Fyen. I mindre end et Aarhundrede bar den ialt fem forskellige Navne. Oprindeligt hed den Kogsbøl, men omdøbtes i Slutningen af det Aarhundrede til Ulfeldtsholm. Da Ellen Marsvin senere købte den, opkaldte hun den Ellensborg; ikke halvt hundrede Aar efter fik den Navnet Nygaard og endelig Aar 1672 det nuværende Navn, Holckenhavn.

Et Navn er imidlertid en Besiddelse af usikker Beskaffenhed. Det er en udestaaende Fordring, som aldrig faar selvstændigt Værd, hvor tidt den end fornyes. Hvad hjalp det, om disse Ejere nok saa meget kaldte og skrev sig til Trollholm, Ranzausholm og Viffertsholm, naar gode Venner altid skulde tage Fejl og kalde Gaardene med de gamle Navne: Braadegaard, Holme og Kytrup? Ved at blive vred gjorde man sig kun til Nar; men mangelen bitter Pille maatte sluges, førend Sagen kom i Orden.

Kun En var i Stand til at anvende Magt paa dette Omraade, det var Kongen. Han benyttede sig ogsaa af denne Forret. Da saaledes det nye Slot ved Sundet fik Navnet «Kronborg» istedetfor det tidligere, simple «Krogen», udstedte han en offentlig Bekendtgørelse herom med alvorligt Paalæg til alle Borgere og Bønder om fremtidigt kun at bruge Benævnelsen «Kronborg». Overtrædere skulde straffes med den betydelige Bøde: en levende Okse.¹ Saaledes stoppedes Munden paa Borgere og Bønder. Adelen gav sig af sig selv, thi enhver, der blot havde det svageste Haab om at blive Lensmand, skulde vel vogte sig for at forspilde sin Udsigt ved ikke at kunne saa meget som huske Navnet paa et Len. Men kunde end Kongen faa andre til at lystre, sig selv var han ikke Herre over. Det gør et uimodstaaeligt komisk Indtryk at se ikke tolv Dage efter Udstedelsen af hint Forbud et andet Kongebrev udgaa, hvori der af gammel Vane brugtes det forbudne Navn: «Krogen».² Trods dette lille Uheld maa imidlertid Fremgangsmaaden i det Hele have vist sig som hensigtssvarende. I det mindste anvendtes der otte Aar efter ganske den samme³ ved det til Slot

ombygte Antvorskov. Under en lignende Mulkt forbødes det Hvermand fremtidigt at kalde det for «Kloster».

Midt i al denne bevidste Omdannen af Navne gør det et tiltalende Indtryk at træffe en Naturplet, hvor alt fik Lov til at skøtte sig selv, frit at vokse som det vilde. En saadan fandtes indenfor hvert enkelt Slot og Gaard og omfattede Bygningens enkelte Dele. I alt dette Virvar af Taarne og Længer var Navne aldeles nødvendige, men Ingen blandede sig deri. Før man ret vidste hvordan, var Navnet der allerede og havde vundet Hævd. Det var især med Hensyn til Taarnene, at denne Drift gjorde sig gældende. Længer kunde til Nød benævnes efter Beliggenheden, fritliggende Huse efter Anvendelsen, men Taarne laa jo stundom baade ved en Bygnings Hjørner og paa dens Midte, og deres Anvendelse var i Reglen den samme. Blandt de Navne, der er naaede til Nutiden, er der enkelte, som oftere kommer igen, saaledes Benævnelserne «Fars Hat», «Mors Hue», Jomfrutaarnet, Ormetaarnet¹ o. fl. Paa Akershus hed Taarnene: Kanniketaarnet, Jomfrutaarnet, Fuglesang og Vovehals.² Paa Vordingborg Slot fandtes foruden Jomfrutaarnet og Ormetaarnet: Gaasen, Vandtaarnet og Valdemarstaarn.³ Paa Københavns Slot hed det største Taarn «Blaataarn», paa Kallundborg Slot «Folen», Havetaarnet paa Rosenholm kaldtes for «Perkentavl»⁴ o. s. v. Endnu førend Kronborg fuldt var opført, havde Taarnene Navne, to af de mindste kaldtes for «Dronningetaarnet» og «Kakkelborg».⁵

Forbød god Takt at anbringe Gaardens Navn over Porten, saa gjaldt det samme heldigvis ikke om Bygherrens. Skik og Brug hjemlede ham Ret til ikke blot at anføre sit Navn men ogsaa andre Oplysninger sig og sine betræffende, som han kunde ønske at meddele Eftertiden.

Den tarveligste Maade at gøre dette paa var ved at anbringe Forbogstaverne af hans eget eller stundom tillige hans Hustrus Navn samt et Aarstal for Opførelsen derunder. Synede dette af altfor lidt over Porten, kunde man jo ogsaa sætte det Hele i Gavlen med Skrift saa stor som Murankere.

Men var man nu engang kommen af Godtfolk, saa var der jo dog ingen Grund til at lægge Dølgemaal herpaa. Et eller to

Vaabenskjolde hugne i Sten hørte til og havde deres naturlige Plads ikke altfor højt oppe, enten lige over Porten eller endnu hellere paa hver sin Side af den, saa at Vaabnets Enkeltheder tydeligt kunde ses. Skulde imidlertid Skjoldet hugges alligevel, var det naturligt, for at undgaa al Misforstaaelse, at lade hugge det fulde Navn derunder. Og i saa Fald laa det saa grumme nær at føje et Par Ord til neden under til nærmere Forklaring.

Saaledes opstod da Indskrifterne. Vi har allerede ovenfor sét, hvorledes Efterligningen havde ført dem helt ned til Købstadhusene. Herregaarde og Slotte vedblev imidlertid fremdeles at være deres rette Hjem. Disse Indskrifter danne en egen Literatur for sig, hvis Studium giver et rigt Udbytte ikke blot for den, der søger personal-historiske Oplysninger, men først og fremmest for enhver, hvem det rent Menneskelige interesserer. Det var en ganske ejendommelig Prøve at blive stillet paa, at faa Lov til at raabe nogle faa Ord til de sene Slægter. Maaden, hvorpaa det gjordes, Valget af Ordene, giver ofte det mest træffende Billede af den talende selv. Summen af alle disse Billeder hjælper os at forstaa den hele Tidsalder.

Valget af Sproget betingede allerede for en Del Indskrifternes Indhold. Paa Latin var man stærkt bunden af vedtagne Regler. Paa Modersmaalet kunde man ganske anderledes udtrykke sig som man vilde. Men Latin frembød den Fordel, at man herved løftede det hele op som i et højere Lag, talte til en dannet almen-evropæisk Kres, hvor en fin Vending, en aandrig Sammenligning vilde kunne skattes. Paa Vers maatte det selvfølgelig være. Men havde man ikke glemt al sin Skolekundskab, kunde det være artigt nok at forsøge, om man endnu kunde sætte et ordentligt latinsk Digt sammen. Glippede det, var der altid ti Magistre for en, som for en billig Penge vilde paa tage sig at forfatte baade Indskriften selv og endda et Æresdigt i Tilgift.

De ypperste Repræsentanter i Norden for denne lærde Versfabrikation var uden Tvivl Henrik Ranzau og Tyge Brahe. Til den førstes utallige Gaarde kunde der gaa en Mængde med alene til almindelige Indskrifter. Skulde saa tilmed hvert Øjeblik «Vandrerens» Tanker i Anledning af dette eller hint udtrykkes i et nyt lille Versefald, saa kunde det let blive endog Henrik Ranzaus frugtbare Pen for meget. En Stab af Literater har da ogsaa gaaet ham tilhaande og til Tak for hans Gavmild-

hed smykket alt, hvad han ønskede, med sirlige Vers. Tyge Brahe forsynede baade sig selv og sin kongelige Velynder, Frederik den Anden. Han er saaledes blandt andet Forfatter til den smukke Indskrift paa Kronborgs Gavl, der ædelt og simpelt tolker Værkets Betydning og ikke taber ved Sammenligning med Kingos senere. Ham skyldes ligeledes det fine, lille Dobbeltvers om Tidens Flugt, der er anbragt paa Urskiven sammesteds.¹

Men som Regel taget maatte det indrømmes, at de latinske Vers udmærkede sig ved en vaneglat Tomhed, der opløst i sit Indhold kun altfor meget mindede om en bristet Sæbeboble. Saa var der noget ganske anderledes solidt ved Indskrifterne i Modersmaalet. Bar hine Præget af, at man skulde sige noget, saa var alle disse Udtryk for, at der virkelig var noget, man vilde have frem. De delte sig naturligt i to Slags, dem i Prosa og dem paa Vers, stundom faldt det dog lidt svært at skelne dem fra hinanden.

Til den simpleste Art hørte de, der blot meldte, at i det og det Aar lod den og den denne Gaard bygge. Saaledes lyder f. Eks. Indskriften paa Næs (Lindenberg),² Svenstrup i Skaane³ og mange flere Steder. Hvor ordknap end Formularen var, og hvor lille end Stenen monne være, saa blev der dog altid Plads til at sætte et «ærlig og velbyrdig» foran Bygherrens Navn. «Lod ærlig og velbyrdig Corfits Viffert og Anna Gyldenstjerne bygge dette Hus 1583,» hedder det saaledes paa Lindenberg. Mere Flugt var der straks i en Meddelelse som denne:

Mens jeg i Sverrig fangen vaar,
Da bygte min Hustru denne Gaard,

som Jakob Brokkenhus har sat over Porten paa Nakkebølle.⁴

Naturligt faldt det imidlertid at ledsage den tørre Beretning med nogle gode Ønsker, indvie Gaarden og dens Beboere til Herrens Varetægt. Men her var Faren den, at man let kunde slaa ind i en vis bred Prædiketone og derved ikke blot berede Stenhuggeren Vanskeligheder men ogsaa berøve Indskriften sin Fynd. Især Damer synes at være bukkede under for denne Fristelse. Karen Gyldenstjernes Indskrift paa Rosenvold holdt sig endnu nogenlunde indenfor de rette Grænser: «Anno 1585 lod jeg, Karen Gyldenstjerne, salig Holger Rosenkrandses til Boller, dette Hus opbygge i mit Enkesæde til mine to Sønner

Otto Christoffer Rosenkrandses og Frederik Rosenkrandses Bedste. Gud Almægtigste bevare os, at vi maa leve udi Guds frygt. Amen.»¹ Men Mette Rosenkrands kan næppe siges at have undgaaet Skæret: «Ikke os, Herre! ikke os, men giv Dit Navn Ære for Din Naade og Sandhed! Psalme 115. Udi Navn Gud Faders, Søns og den hellige Aands haver jeg, Mette Rosenkrandses-Datter til Vallø, Anno 15... begyndt at bygge dette store Hus med disse to store Taarne her paa Vallø, og haver jeg af Guds Naade, Gud være herfor lovet i Evighed! fanget det under Spær og Tag 1586. Gud Allermægtigste give nu naadeligen sin Aand og Naade til, at det maa være fast og bestandigt opsat og bygget, den hellige Trefoldighed til Lov, Pris, Ære og Taksigelse, mig, mine Børn og vores tilkommende Arvinger til Gavn og Gode! Amen.»² Ved Siden af saadan Bredde er der noget velgørende ved den korte, støtte Indskrift paa Rønningsøgaard, der i faa Ord siger det samme: «Jeg er bygt og staar i Herrens Navn.»³

Det sikreste Middel mod Bredde var at benytte bunden Stil. Under denne Form forekommer ogsaa nogle af de smukkeste Indskrifter, saaledes f. Eks. den paa Gisselfeld:

1540 paa det syvende Aar
Lod Peder Oxe denne Gaard flytte
Og bygge af ny, som han her staar,
Sig og sine Arvinger til Nytte.
Gud unde dennem at bygge og bo
Og saa i Verden at være,
At det bliver dennem til Fred og Ro
Over al Ting Gud til Ære.⁴

Eller den med Rette saa yndede, som forekommer flere Steder f. Eks. paa Tjele:

Vi bygge her Hus og store Fæste,
Endog vi ere kun fremmede Gjæste.
Gud unde os her saa at bygge og bo,
At vi kunne naa den evige Ro.⁵

Et fuldt paalideligt Middel mod Bredde var den bundne Stil dog ikke. Det beviste Knud Brahe ved sin Indskrift paa Engelsholm.⁶ At Hovedbygningen var paabegyndt 1592, fuldført og indviet 1593 udtryktes her saaledes:

Efter Christi ærefulde Fødsels Tid,
Der Gud var vorden Menneskene blid,

Tusind fem hundrede halvfemsindstve
 Med tre Aar der de mon skrive,
 Ny Aars Dag var til sammen
 Paa Engelsholm med Glæde og Gammen
 Slægt og Venner efter gammel Vis,
 Dette Hus indviede Gud til Pris,
 Som Knud Brahe lod bygge saa,
 Der var først bleven færdig daa
 Og var begyndt forgangendes Aar
 Og færdigt bygget som det nu staar.
 O. s. v.

Jens Brade tog maaske Sagen lidt vel ligefremt, men vidste dog hurtigt og sikkert at ramme Sagens Kerne i sin Indskrift paa Vidskøfle:¹

Gud give han maa her længe staa
 Og aldrig fra rette Arvinger gaa.

En vis Ubehjælpelighed i Versebygningen kommer til Syne i Folmer Rosenkrands's Indskrift paa Stensballegaard:²

Der man skrev 1582 Aar
 Lod jeg, Folmer Rosenkrands, det sidste Hus [bygge paa denne
 Gaard.

Men det er lykkedes ham at finde et mesterligt Udtryk, der intet foregriber med Hensyn til mulig Navneforandring, naar det hedder videre:

Steensballe er hendes fordums Navn,
 Gud unde hende at staa mine Børn til Gode og Gavn.

Fra én Side sét var det imidlertid kun til liden Nytte i Indskrifterne at udtale Ønsker for Bygningen og dens Beboere. Ønsker vare jo dog kun Ønsker. Derimod maatte det anses for langt mere hensigtsmæssigt at gaa lige paa Sagen og henvende nogle alvorlige Ord til disse Efterkommere, som maaske højligt kunde trænge dertil. Saaledes opstod de formanende Indskrifter. Som Eksempel paa disse kan anføres Erik Rosenkrands's paa Arreskov i Fyen,³ hvilken Forfatter uden Tvivl maa sættes højere som Moralist end som Digter:

Hjælp den hellige Trefoldighed!

Vår Dig for Styld [Tyveri], Løgn, løst Levnet, Perlement og Kiv,
Eller Du horstkaster din Ære, Helbred og maaske Liv!

Men Formaninger belagte med Eksempler virkede sikkert bedst. Og hvilke Eksempler laa her vel nærmere end de, som man selv havde gennemlevet, Ens egne Livsførelser? Saaledes vendte man da tilbage til det, hvormed man var begyndt: at tale om sig selv. Men der laa nu en hel Udviklingsrække imellem. Man indskrænkede sig ikke her til at meddele det simple Faktum, at man havde bygget denne Gaard. Det blev ofte helt forbigaaet med Tavshed; var man behændig, nævnede man ikke engang sig selv. Opgaven i sin Renhed bestod i at kunne, midt i disse Betragtninger med moralsk Skær, anbringe en lille Glimmergnist af ens eget, der kunde enten skære rette Vedkommende i Øjnene eller dog i det mindste kaste et forklarende Lys tilbage paa en selv. Et Par Eksempler til Prøve:

Peder Reedtz, der var fulgt med Dronning Sophia ind i Danmark, havde i den Grad vundet Frederik den Andens Yndest, at Kongen gav denne Udlænding ikke blot vigtige Forleninger, men tilsidst endog Tygestrup (nuværende Kongsdal) i Foræring til ham selv og Hørbygaard til hans nyfødte Søn. Ved Frederik den Andens Død forandrede imidlertid Forholdet, den adelige Formynderregering var kun lidet gunstig stemt mod denne lykkelige Medbejler. Men kunde de end berøve ham Len, Tygestrup og Hørbygaard maatte de lade ham beholde i Eje. Under disse Forhold opførte Peder Reedtz Hovedbygningen paa Tygestrup og satte følgende Afviser som Indskrift derpaa:

Gud naade Konning Frederik!

Gud og hannem takker jeg.¹

Det var enten en Indrømmelse til den nye Tid eller af Omhu for, at alle hans Standsfæller skulde forstaa Ordene, at Indskriften blev sat paa Dansk. Den er øjensynligt forfattet paa Tysk, thi kun saaledes fremkommer Rimet. (Friederich. ich.)

Lidt mere grovkornet bu'drede Caspar Markdanner løs. Rygtet vilde vide, at han var en naturlig Søn af Christian den Tredie, («Markdanner» er tydeligt nok en Omdannelse af «Danmark»). Moderen sagdes at have været en Skomagers Datter. Selv havde han tumlet sig i Udlandet, var bleven adlet der og siden

kommen i høj Yndest hos Frederik den Anden. Under Formynderregeringen skal Misstemningen mod ham blandt andet have yttret sig ved, at nogle Standsfæller for at minde om hans Herkomst en Gang lod hans Vaaben overstryge med Skomagersværte. Caspar Markdanner befriede sin Sjæl ved følgende Indskrift:¹

Egen-Nutz, heimischer Neidt, kindischer Rath
 Rom und Troja zerstöret hat.
 Wo Tugend nicht so hoch wird geacht
 Als Geburt und Pracht,
 Das Land und Regiment werden übel bewacht
 Und in die Lenge
 Gehen die Krebsgenge.

C. M. 1593.

Ganske anderledes fint vidste Kansler Johan Friis at udtale sig om sig og sin Betydning. Det var virkelig smukt udtrykt, naar han lod sætte:

Blandt dyrebar Skat og alskens Lyst,
 Som Konger og Fyrster gør rige,
 Paa én Ting lide de Fejl og Brøst:
 Saa Faa dem Sanden tør sige.²

Heri var intet bestemt sagt, men kun antydnet, at til disse sjældne faa hørte Johan Friis. Indtrykket fik ligesom Vækst ved denne Tavshed. Og alt forenede sig om at holde hver Mislyd ude: Gaarden, der bar Indskriften, vidnede højlydt som Historien selv om, at denne Sanddruhed ikke havde forvoldt Kansleren noget Tab.

Det vil af det foregaaende være klart, at Indskrifterne hyppigt havde et religiøst Præg, hvad der end mere forøgedes ved, at der paa mange Steder ligefrem var indhugget bibelske Billeder i Stenen. Paa Vidskøfle, Bjersjøholm, Arreskov o. fl. Gaarde var saaledes Treenigheden afbildet.³ Dette førte naturligt til, at man tillagde Stenen med slig Indskrift en Slags beskyttende Kraft, og betragtede dens Indsættelse som en Art Daab for Bygningen. Folkebevidstheden synes i Tidernes Løb at have overført dette paa Grundstenen. Dog tyder det maaske paa en saadan fremmed Afstamning, at den saakaldte «Grundsten» i Nutiden sjældent svarer til sit Navn, men i Reglen ligger temmelig højt over Grunden.

Hvis det forholder sig saa, kunde man maaske paavise Spor

af den indtraadte Bevægelse allerede i det 16de Aarhundrede. Tyge Brahe, der i saa meget var forud for sin Tid, lod Stenen med Indskriften og Ønskerne for Bygningen (*votivus lapis*) indsætte ikke over Indgangen paa Uranienborg men i et Hjørne, til venstre for denne, tæt ved Jorden. Iøvrigt foregik Indsættelsen med stor Højtidelighed. Den franske Gesandt, Carl Danzæus, tilligemed en Del Adelsmænd og lærde Venner var forinden ankomne til Hveen, og ved Solopgang den 8de August 1576 udgødes der Drikofre af forskellige Slags Vine, de Tilstedeværende nedbad Forsynets Varetægt over Bygningen, hvorpaa Stenen indsattes, en Porfyrtavle, skænket af Carl Danzæus og forsynet med Indskrift af ham. Som det sømmede sig ved et Bygningsværk som Uranienborg, meddeler Tyge Brahe nøjagtigt Tiden, da det skete: Handlingen foregik i det betydningsfulde Øjeblik, da Solen stod op tilligemed Jupiter nær ved Løvens Hjerter (*Regulus*), medens Maanen i Vandmanden befandt sig i Nedgang.¹

Naar man havde passeret Porten med dens Indskrifter og gik over Gaarden for at træde ind i Bygningens Indre, mødte Ens Øje, i det mindste i alle nyere Slotte, et tiltalende Syn. Det var «Brønden», som den beskedent kaldtes, i Virkeligheden et stolt Springvand, der med sin mægtige Stenkumme og livlige Plasken ganske beherskede Gaardsrummet. Fuldt saa storartet var maaske dog det, der unddrog sig Øjet, Ledningen under Jorden fra langt bortliggende Kilder, og saa først og fremmest hele dette Net af Aarer, der forgrenede sig under Stenbroen ind til Køkkenet, til Bryggerset, til Badstuen og stundom op til mangt et Rum, hvor man aldrig tilforn havde drømt om at kunne skaffe Vand. Hvad her var udført hørte til Tidens aller ypperste Værker og vilde med Rette endnu den Dag i Dag vække Beundring.

Sagen var, at netop paa dette Omraade havde man i Løbet af det 16de Aarhundrede sat en betydelig Kraft ind og arbejdet med forbavsende Rastløshed og Held. Man faar en Maalestok for, hvor meget der var opnaaet, ved at se, at Eftertiden end ikke har været i Stand til at vedligeholde det en Gang erhvervede. Siden da har man overalt paa Slotte og Gaarde i Norden ladet hine sindrige Værker forfalde, opgivet det møjsommeligt

indvundne Vandtryk i Bygningerne selv og ladet sig nøje blot med et Springvand i Gaardsrummet.

Den ydre Foranledning til den hele Bevægelse var sikkert Renæssancens vaagnende Interesse for Oldtidens Arbejder af lignende Art. Synet af de mægtige, romerske Vandledninger, det især i Syden saa betagende, uimodstaelige Skønhedsindtryk af et rigt sprudlende Væld har vistnok først begejstret italienske Mestre til at forsøge sig i denne Retning. Fra Italien bredte Bevægelsen sig videre, blandt andet til Nederlandene, og det var fortrinsvis herfra, at den trængte frem til Norden. Vi har allerede set, hvorledes den især i Danmark snart fandt en Bundsforvandt i den stærke Trang til renligere Drikkevand i Byerne, og hvorledes der paa dette Omraade blev udført Arbejder af ikke ringe Betydning. Men Bevægelsen forstaas først ret, naar den ses i sit fulde Omfang. Vandledningsarbejder var ikke blot nødvendige til de danske Købstæders Vandværker, de greb ogsaa stærkt ind i Datidens kraftigt genoptagne Befæstningsvæsen med Grave om Borgene. De skabte en hel ny Gren af Drift i de overalt anlagte Fiskeparke. I Sverige lovede de rigt Udbytte ved nye Maader at fjerne Grubevandet fra Bjærgværkerne. Og endelig fristede de Konger som Adel i alle tre Lande ved denne nye Form for Gode, som i snevrere Forstand kaldtes for «Vandkunst»: indlagt springende Vand i Gaardsrum som Huse. Samle vi alle disse Sider, vil det forstaas, at det nye, der brød frem, vidste at gøre sig gældende paa mange Omraader, skabte en Trang og nærede en Drift, der baaren oppe af Mode, af gunstige Vilkaar og anspændt Snille vel maatte være i Stand til at frembringe mærkelige Resultater.

Vi skulle her kun dvæle ved Bevægelsens ene Form, de Arbejder som Datiden særligt hædrede med Benævnelsen «Vandkunst». Omtrent ved Aarhundredets Midte synes man i Norden at være kommen med paa dette Omraade. Aar 1554 antog Gustav Vasa tre «Vandkunstnere» i sin Tjeneste. De paastod at have opfundet et Middel, hvorved man kunde hæve Vandet op af fyldte Gruber, selv om disse var hundrede Favne dybe; ligeledes kunde de bringe baade stille og rindende Vand til at stige saa højt det skulde være, selv i de største Slotsbygninger.¹ Kort Tid efter var det, at Christian den Tredie fattede den storartede Plan at lægge en Ledning fra Fursøen ind til København,² en Plan, der tydeligt nok røber, at der har været en «Vandkunstner»

med i Spillet. Højest betegnende for Tidens Iver er et Brev omtrent fra denne Tid til den senere Konge, Erik den Fjortende. Brevskriveren melder fra Antwerpen, at dèr i Byen findes en Mand, der kan lave alle Slags Pumper, hvorved man kan bringe Vand til Vejrs med stor Hurtighed. Denne Mand er der Mulighed for at vinde for Sverige, foreløbig forlanger han blot fri Rejse til Landet.¹

Det er meget sandsynligt, at disse ældste «Vandkunstnere» især har gjort deres Lykke ved deres Kundskab til Pumpen, som synes at være bleven betydeligt forbedret i det 16de Aarhundrede.² Herved blev man dog ikke staaende. De Anlæg saavel i Byer som paa Slotte, som vi kender fra Aarhundredets Slutning, viser, at man drev det langt videre end til at poste Vandet til Vejrs i Bygninger. Ved ofte yderst vidtløftige og kostbare Arbejder ledede man Vandet, saa at det kunde danne Vand-spring ikke blot i Gaarden, men overalt, hvor det ønskedes i Bygningen. Saaledes var, saa vidt det lader, «Vandkunsten» indrettet paa Stockholm Slot,³ i hvert Fald vide vi med Sikkerhed, at det var Tilfældet baade paa Kronborg og Uranienborg. Paa Kronborg var Vandet ikke blot ledet ind i Badstue, Stegers, Bryggers og Køkken men i Dronningens Kammer tillige, hvor der fandtes en Sølvkumme med forgyldt Arbejde, en «Sølvbrønd» som det kaldtes, hvoraf Vandet kunde springe. Paa Uranienborg var der i Midterhallen anbragt et Springvand, der bestod af en bevægelig Figur omgivet af Dyr og Fugle; ved Vandets Kraft drejedes den om, alt imedens den udsendte Straaler til alle Sider. Samtidigt var der lagt Vandrør ind til alle Værelser fra Kælder til øverste Stokværk, et Arbejde, der med Rette vakte alle Besøgendes Beundring.⁴

Det har sin Interesse at følge Udviklingens Gang i Danmark, hvor Iveren vistnok var stærkest og Oplysningerne i hvert Fald er fyldige nok til at vise os den voksende Bevægelse. Det begyndte ret beskedent med, at Christian den Tredie, da den vidtløftige Ombygning og Udbedring af Københavns Slot næsten var færdig, i Sommeren 1558 gav Befaling til, at der som Slutsten paa det store Værk skulde indrettes et Springvand i Urtegaarden. En Vindeltrappe fra Slottet skulde føre derved, saa at man med Letthed kunde komme fra Værelserne ned i Haven, og Springvandet skulde paa udenlandsk Vis anbringes midt i en stor Kumme af hugne Sten.⁵ Det er et Spørgsmaal, om dette Arbejde overhovedet

er blevet fuldført. Christian den Tredie fik det i hvert Fald aldrig at se, Døden bortkaldte ham paa Koldinghus Vinteren derefter.

Men hans Interesse for deslige Foretagender gik i Arv til Frederik den Anden. Næppe havde denne faaet Frederiksborg vel opført, førend han begyndte paa Anlægget af en «Vandkunst» dér.¹ Hvorvidt den lykkedes er uklart, den nordiske Syvaarskrig kom imellem og gav Sind som Midler anden Retning. Men da der atter var blevet Ro, tog Kongen fat paany og denne Gang med en Iver, der dristigt satte sig de højeste Maal. Han begyndte omtrent samtidigt paa de tre Slotte Frederiksborg, Skanderborg og Koldinghus. Paa Frederiksborg agtede han ikke blot at oprette en Vandkunst, men desuden skulde der ledes Vand ind til Slotssøen langvejs fra, fra Strø (Strødam?), og, hvis Vandkunstneren ikke ansaa Opgaven for uløselig, endog lægges en Ledning helt oppe fra Gribsø ned til Forelle-Dammene ved Slot-tet.² Paa Koldinghus var Foretagendet endnu mere storartet. Her skulde fra Bakken ude i Harte Skov, over en halv Mil fra Slottet, lægges Render ned til dette, og desuden fra et Sted lige saa langt syd for Koldinghus lægges Render til den nederste Slotsgaard. Som første Forsyning hertil bestiltes der fra Christoffer Valkendorf paa Gotland 900 udsøgte Træer til Rør, hvert Træ ni Alen langt. Peder Oxe maatte i Smedjen paa Københavns Slot lade forfærdige 700 Jernbøsser og 1400 Ringe til Renderne. Men dette vilde ikke nær slaa til, hvis hele Planen skulde bringes i Værk. Der blev da et Par Uger efter sendt endnu to Breve afsted med stedse stigende Forlangender; tilsidst bestiltes der i alt 2600 Render og tilsvarende Bøsser og Ringe.³ Om Arbejderne paa Skanderborg vide vi mindre Besked, men efter Antallet af Render at dømme, maa det have været et endnu betydeligere Foretagende; der bestiltes af disse ialt 3000.⁴

Alt tyder paa, at disse Arbejder er bleven kronede med Held: Vandspringene paa de tre Slotte omtales oftere Aarhundredet ud. Frederik den Anden gik selv videre og anlagde Vandkunster paa andre Slotte (Kronborg, Riberhus og Vordingborg), ligesom ogsaa Adelen, ansporet af Kongens Eksempel, begyndte paa lignende Foretagender. Peder Oxe fik sig indrettet en Vandkunst paa Gisselfeld til Dels udført af de samme Folk, der havde arbejdet for Kongen.⁵ Og ikke mange Aar efter lod Tyge Brahe udføre de sindrige Arbejder af lignende Natur paa Uranienborg. Dette opfordrede Kongen til nye Anstrængelser.

Vandledningsarbejderne paa Kronborg synes at være bleven foretagne i to Hold. Det første Værk kende vi allerede andet Steds fra. Det var det samme, hvorved Helsingør Aar 1576 fik sit Vandværk bragt i Stand, idet Kongen lod Vandet fra «Hestekilden» lede igennem Byen ud til Kronborg, saa at begge Parter blev forsynede.¹ Vandspringet i Slotsgaarden blev ret anseligt; under et Forbrug af seksten Tønder Vand i Timen sendte det en Straale til Vejrs paa 36 Fods Højde.²

Men denne Vandkunst, der maaske i Aaret 1576 med Ære kunde hævde sin Plads, var seks Aar efter, da Uranienborg var færdig eller lige derved, sunken ned til et Værk af anden Rang. Uranienborg overtraf alt andet ved den mærkelige Dristighed, hvormed Vandet her var ledet ind foroven og forneden. Det samme maatte bringes i Værk paa Kronborg. Men til dette langt større Forbrug vilde Vandspringet i Gaarden med dets seksten Tønder Vand i Timen langtfra slaa til. Frederik den Anden skyede da ikke det vidtløftige Arbejde at begynde helt forfra ved at lade et nyt Vandværk oprette. Vandkunstneren Mester Hans maatte atter til, og fra Kildespring ude i Marken førte han nye Ledninger ind, saa at ikke blot Vandmassen til Springvandet blev forstærket, men Vand skaffet ind til Badstue og Stegers, til Bryggers og Bagers, til Dronningens Køkken saa vel som til det «gemene» Køkken, ja helt op til «Sølvbrønden» i Dronningens eget Kammer.³

Med alt dette var Uranienborg dog kun indhentet, ikke overtruffet. Dette kunde kun ske ved at give hele Vandkunsten et Udstyr saa rigt og storartet, at ingen Undersaat skulde kunne tænke paa her at kappes. Denne Vej valgte Kongen. Det er et tiltalende Billed af det hele mærkelige Forhold mellem Frederik den Anden og Tyge Brahe, som man faar ved her paa et enkelt lille Punkt at iagttage dem. Paa den ene Side uafbrudt Kappestrid. Men midt under denne det troligste Sammenhold, der lod Kongen aldrig svigte, naar det gjaldt nye Tilskud til Lensmanden paa Hveen, og denne staa sin Herre bi med Raad og Daad, selv hvor Maalet var at lade hans eget Værk træde i Skygge. Det var Tyge Brahe, der fik en væsentlig Andel i, at Vandkunsten paa Kronborg blev smykket paa en enestaaende Maade.

Det havde tidligere været anset for overdaadig Udstyrelse at anbringe Springvand i en Kumme eller et Bassin af hugne Sten. Nu gik Frederik den Anden et Skridt videre og bestilte

hos en Kunstner i Nürnberg et storartet Metalarbejde, hvis Lige ikke før var set i Norden, og som baade ved sin Størrelse og Pragt maatte synes uovertræffeligt. Det var rimeligvis Tyge Brahe, der henlede Kongens Opmærksomhed paa Kunstneren, hvem han vel under sit langvarige Ophold i Bajern havde lært at kende. I hvert Fald var det ham, der i den lange Ventetid mellem Bestillingen og dens Udførelse var Mellemmand mellem Parterne og havde det lidet taknemmelige Hverv at tage Stødene af.¹

Thi mere end én Gang var Kongen nær ved at tabe Taalmodigheden med denne Mester, der evigt forlangte Forskud, men aldrig blev færdig. Omvendt var det for Georg Labenwolf heller ingen let Sag at støbe Bronzefigurer af ubetalte Anvisninger; Arbejdet var dertil saa stort, at det selv i bedste Fald maatte kræve Aaringer til Udførelse. Utallige Breve blev da vekslede, fyldte med Bebrejdelser og Undskyldninger. Borgemestre og Raad i Nürnberg blev sat i Bevægelse og Kunstneren tilsidst truet med, at han selv kunde beholde sit Arbejde, hvis han nu ikke snart blev færdig. Saa slog da endelig den forventede Stund. Den første Due med Olieblad var et Brev til Tyge Brahe fra en ærbødig Ven i Nürnberg med indlagte hele fem Indskrifter til behageligt Udvalg.² Snart efter kunde det meldes, at nu var alting vel indpakket og paa Vejen.

Førend Georg Labenwolf sendte sit storartede Arbejde bort, dette Arbejde, hvormed han havde syslet i seks samfulde Aar, det største han vel nogensinde vilde komme til at udføre, beredte han sig og sine Bysbørn en Festdag. Med Øvrighedens Tilladelse lod han Værket udstille paa offentlig Plads i Nürnberg. Alle Vandstraalerne spillede, saa at enhver kunde til Afsked beundre dette Kunstværk, der snart skulde bringe Nürnbergs og Mesterens Ry til det fjærne Danmark. Det vandt fortjent Bifald, og med de bedste Ønsker ledsagede man ved Afrejsen Kunstnerens Hjælpere, hans Søn og to Nærpaarørende, der skulde følge med til Danmark og besørge Opstillingen. Det blev Slægtens sidste Værk. Thi ingen af disse Mænd vendte mere tilbage til Hjemmet, de bukkede alle under for Pesten i København; kort Tid efter døde ogsaa Faderen i Nürnberg.³

Men det tænkte nu ingen paa ved Afskeden, og det var i hvert Fald hurtigt glemt igen — i Danmark. Alt blev heldigt opstillet og gjorde overordentlig Lykke. Frederik den Anden ud-

trykte sin Glæde og Paaskønnelse ved gavmildt at skænke Vedkommende en Guldkæde med Kongens Portræt samt et Guld-bæger. I Mangel af nærmere Berettigede tilfaldt Gaven ham med de fem Indskrifter paa Vers, en nürnbergsk Borgemester, der gjorde Honnør ved Værkets Aflevering. Den unge Sigvard Grubbe høstede senere Fordelen heraf, idet han paa Gennemrejsen i Nürnberg blev optagen i Borgemesterens Hus og fejret med Gæstebud i taknemmelig Erindring om denne kongelige Gunstbevisning.¹

Og vel var Værket en Belønning værd; thi det tog sig prægtigt ud, som det stod der midt i Slotsgaarden. Om Foden af det sekskantede Bassin løb en Rand af sort Marmor; indenfor denne hævede den egentlige Kobberfontæne sig. Paa hvert af Bassinets Hjørner knælede en menneskelig Figur i Legemsstørrelse, forestillende de forskellige Folkeslag i Europa og Asien, sigtende ind mod Bassinet med deres Bøsser og Buer, hvorfra Vandstraaler udgik. Fra dets Bund steg en terrasseformet Søjle eller Klippe op, hver Afsats befolknet med vidunderlige Menneske- og Dyreskikkelser, afsluttet foroven i en vældig Neptun-Figur, staaende i en Muslingeskal, der bares af svømmende Heste. Fra hans sænkede Trefork udsprang der Vand, og med den anden Haand satte han et Konkyliehorn for Munden og blæste, saa tre stærke Straaler fór til Vejrs. Naar Vandet sprang, drejede det ved sin Kraft Hovedfiguren omkring, saa at de tre Straaler slyngedes ud til alle Sider, og samtidigt sprøjtede, straaledede, strømmede Vandet fra alle Terrasser og Figurer paa Klippen, medens de sigtende Skytter øgede Bruset og Plasket om Klippens Fod.² Det var en værdig Prydelse for Kronborg, kongelig og enestaende som Borgen selv. Ved Synet af dette Kunstværk fortrød sikkert ikke Frederik den Anden de Tusinder og atter Tusinder, der var gaaet med til dets Fuldendelse.³

Men just give dem ud paa ny til en lignende Vandkunst faldt dog Kongen heller ikke paa. Da derfor Turen kort efter kom til Frederiksborg til at faa Vandspringet kunstnerisk smykket, nøjedes Frederik den Anden med at lade det udstyre med et ottekantet Stenbassin og uden om dette en smuk Stenindfatning, tre Trin høj, endende foroven i et gennembrudt Galleri.⁴ Det var den kunsthærdige Herman Stenhugger, der havde udført saa mangt et Arbejde til Kronborg, som nu ogsaa kom til at udføre dette. For sin Umage skulde han have en efter Datidens Forhold betydelig Sum. At han har skilt sig vel ved Arbejdet

kan sluttes af, at Kongen tre Aar efter gjorde en ny Bestilling hos ham til Vandkunsten paa Haderslevhus.¹ Hvor heldig han har været hermed, fremgaar bedst af, at Regeringsraaderne trods deres øvrige Sparsommelighed ikke kunde dye sig for at bestille hos ham ganske Magen dertil opsat i Koldinghus Slotsgaard.² Dette var rimeligvis hans sidste Triumf, kort Tid efter maa han være død, det paatagne Arbejde blev i hvert Fald ikke udført.

De Mænd var efterhaanden gaaet bort, der havde delt den første Begejstring for Vandkunsterne og deres ejendommelige Skønhed. En ny, sindigere Slægt var opvokset, der saa mere ligegyldigt paa det hele. Man faar et Indtryk af denne Aand ved at høre de Bestemmelser, der blev truffet i den sidste Tid af Formynder-Regeringen. Da det uskønne Syn af den forfaldne Vandkunst i Koldinghus Borggaard endelig nødte Regeringsraaderne til at gøre noget, henvendte de sig vel til en Stenhugger. Men denne Gang lød ikke Bestillingen som i Herman Stenhuggers Tid, Betalingen var vel den samme, men for disse Penge skulde han nu selv levere baade Malm og Sten.³ Man var øjensynligt ikke til Sinds at ofre for meget. Det samme klang igen, naar man til Oprettelsen af en Vandkunst helt fra ny af paa Malmøhus kun bevilgede 800 Kroner.⁴ Det udtryktes tydeligt, da man paa Vordingborg og Skanderborg, hvor de tidligere Vandkunster var kommen i Uorden, indskrænkede sig til at lade anbringe en Pompe i Stedet.⁵

Men med Christian den Fjerdes Tronbestigelse begyndte igen en gunstig Tid; thi hvor meget han end afveg fra sin Fader og Bedstefader, i én Ting svigtede han ikke Slægtens Traditioner, det var i Kærligheden til Vandkunster. De gamle Rigsraader fik i saa Henseende ingen Skam af hans Opdragelse. Hans ypperste Værk blev Frederiksborg. Vel røbede han her en mærkelig Fattigdom paa Idéer, idet han laante Grundtanken fra Neptunbrønden paa Kronborg og indskrænkede sig til at ændre lidt i dennes Tegning. Men de Summer, der gik til, var fuldt saa storartede som under hans Fader, og i én Henseende overgik hans Værk de tidligere, idet Vandet paa Frederiksborg lededes ind paa endnu flere Steder end paa Kronborg. Det var ikke blot til Køkken og Stegers, til Badstue og til «Sølvbrønden» i Kongens Gemak, at Vandet blev lagt ind her, det lededes ligeledes til Vinkælderen, ja til Krybberne i Staldene. Om det saa

var ude i Søen selv, saa stod det op i høje Spring fra en Metalhjort forfulgt af Hunde.¹

Alle disse Værker, Frederik den Andens som Christian den Fjerdes, fik samme Skæbne. De jyske ødelagdes under Trediveaarskrigen, de to berømte Neptunbrønde paa Kronborg og Frederiksborg under Krigen med Sverige 1658—60. Siden da har Springvandenenes eller rettere «Vandkunsternes» gyldne Tid i Danmark været forbi. End ikke Enevælden genindførte disse Prydelser, hvortil dog Eksemplet fra Versailles saa naturligt kunde have fristet.

Se vi hen til deres Blomstringstid heroppe og spørg om Grunden til dens Kortvarighed, da ligger Svaret nær. I deres daværende Form var de en saa vidt dreven Overdaadighed, at de umuligt i Længden kunde holde sig. Ikke blot Anlægget krævede storartede Udgifter, men fuldt saa vel Vedligeholdelsen. Man forbavses uvilkaarligt over Datidens Ihærdighed, naar man lægger Mærke til, hvorledes Arbejdet uafbrudt maatte gøres om igen. Frederik den Anden anlagde Vandkunsterne paa Frederiksborg, Koldinghus og Skanderborg i Aarene 1571—75. Ikke ti Aar efter maatte allerede Vandkunsten paa Frederiksborg lægges saa godt som helt om;² og Sommeren efter Frederik den Andens Død blev det samme Tilfældet med den paa Skanderborg.³ Regeringsraaderne søgte at undgaa sligt ved i dyre Domme at lønne en Vandkunstner, der til Stadighed skulde have Opsyn med Vandledningerne paa Skanderborg og Koldinghus.⁴ Tre Aar efter var man akkurat saa vidt, at begge disse Anlæg maatte underkastes en storartet Hovedreparation.⁵ Frederik den Anden havde ladet anlægge en Vandkunst baade paa Riberhus og paa Vordingborg. Faa Aar efter var de ikke i bedre Orden, end at Bønderne maatte age Vand til Vordingborg, og Beboerne paa Riberhus være glade endda, om de kunde faa Vand ledet ind fra Slotsgraven.⁶ Christian den Fjerde ramte uden Tvivl Sømmet paa Hovedet, da han paa Frederiksborg afskaffede de underjordiske Trærender, der nødvendigvis hurtigt maatte bortraadne, og lod Ledningen lægge i Form af Blyrør omgivne af Murstenschvælvning. Ikke desto mindre havde han den Ærgrelse, kort efter at Neptunbrønden var opstillet, at maatte rive den ned igen paa Grund af Uorden i Ledningen.⁷

Begejstringen for Vandkunster var et ægte Barn af Renæssancen, et udtrykfuldt Udbrud af den Tid, hvis Væsens Higen

var det rige, det friske, det sprudlende. Men det gik med Vandkunsterne i Norden som med saa meget andet, ædlere og bedre, der af Renæssancen var ført hid. Tidens Fylde var endnu ikke kommen. Uden Rod i Forholdenes Natur, uden noget indre Væld, der kunde fylde disse Former og give dem Liv, tabte Bevægelsen sig atter. Den var kun et Laan og blev aldrig Eje.

Bygningernes Indre. Naar man traadte ind ad Taarn-døren for at stige op ad Vindeltrappen, saa slog En straks denne ejendommelige Luft i Møde, der aldrig fortog sig, hvor gammel end Bygningen blev. Iskold til langt ud paa Sommeren, lun næsten trykkende endnu hen ad Juletid, var den en simpel Følge af de tykke Mure, bestandig en Aarstid bagefter Livet udenfor. Den stemmede vel med Bygningens hele Præg. Thi overalt fra Loft og til Kælder laa der noget indesluttet, trist og betagende i Forholdene, der svarede til Bygningens alvorlige Bestemmelse. Dette Præg var end ikke Renæssancens ypperste Kunst i Stand til helt at fjerne. Man kunde tilsløre det saa smukt, man vilde. Den simple Sandhed brød dog altid frem, at dette Hus kun var et Stengemme, et afspærret Smuthul, hvorhen hverken Fjender, Lys eller Luft kunde trænge. Derfor kunde heller intet af disse Rum blive i og for sig hyggeligt. Naar en Vinteraften Sneen fæg, og Stormen slog buldrende ned i Kaminen, kunde der vel brede sig et flygtigt Skær af Velvære over disse halvdunkle Stenrum, men det betød ikke videre end: I Nat er det ikke godt at færdes ude.

Ville vi søge nærmere at bestemme, hvori dette skumle og trykkende bestod, saa skrev det sig fra Forhold, som Hensynet til Forsvar gjorde nødvendige. De tykke Mure gav allerede Værelsernes Former noget plumpt og fængselsagtigt; men langt værre var dog Følgerne for Vinduernes Vedkommende. Det gik ikke an at gøre disse store og lyse. Derved vilde man jo paa én Gang bortkaste al den Sikkerhed, som man møjsommeligt Sten paa Sten havde skaffet sig i Muren. Vinduesaabningerne, i det mindste i de nederste Stokværk, burde netop være saa faa og saa smaa som muligt.¹ Rent utaaelig vilde denne Fordring være bleven, hvis der ikke samtidigt var indrømmet dem Ret til at brede sig

tragtformigt ind efter. Herved kunde der dog falde en Del mere Lys ind i Værelset, end den lille Aabning syntes at love; og først og fremmest kunde man saaledes i Læ skyde ud i vidt forskellige Retninger. Men denne Indrømmelse blev atter stærkt beskaaren. Vinduet maatte paa ingen Maade være til at krybe ind ad. I de nedre Stokværk, hvor denne Fare laa nær, skulde det derfor forsvarligt tilgitres med Jernstænger som i et Fængsel.¹

Selv i et Fængsel søger alt jo hen mod Lyset. Det samme var Tilfældet her. Paa Siden i Murens Vinduesfordybninger var der hyppigt anbragt Afsatser, Mursæder eller ligefremme Stenbænke,² hvor man kunde nyde Vinduets Goder. Disse Pladser har sikkert været meget yndede. Oppe i Riddersalen, hvor Udsigten var vid og intet Jerngitter spærrede, sad man ypperligt dér, to og to, med Benene op paa Kanonen imellem. Nede i Dagligstuen var det efter Omstændighederne den bedste Plads Dagen igennem for Kvinderne med deres Arbejde.

Det sparsomste Lys ramte Stuens Loft. Dunkelheden deroppe forøgedes yderligere ved, at det var højt,³ i Reglen i de nedre Stokværk hvælvet for at give det yderligere Styrke. Var Stuen stor, bares det ofte af en Pille i Midten, der som en tung Drypstens-Masse sænkede sig ned og skyggede for Stuens Indre. Trods sin Højde hvilede Loftet som et graat, ubestemt Tryk over Stuen, skummelt ved Dagslys, i Kærteglans et Fristed for Osen og Røgen.

Paa sin Vis var Gulvet Stuens livligste Parti. Sikrings-Hensyn nødte vel til at lade det være af Sten. Men var det ikke af de store, grove Flisesten, men lagt i Figurer af sort og hvid «Astrak», kunde det se ret venligt ud. Her var der imidlertid en anden Ulempe. Sjældent eller aldrig tørt — om Sommeren fugtigt af den afkølede Luft, der som klam Dug lagde sig over Fliserne, om Vinteren tilsølet af vaadt Fodtøj og deslige — viste det sig næsten aldrig i tiltalende Dragt. Hertil kom, at det var i høj Grad fodkoldt. Mod Kaminens ringe Varmeevne kunde skindfodrede Klæder dog yde Hjælp, men Fødderne var vanskeligt af alt at skærme. Ve den Kvinde, der Dagen igennem skulde sidde stille og arbejde paa sligt et Gulv, ve den Mand, der kom ind med gennemvaade Hoser! Kun ét Middel hjalp, Aftenens Balsam: i Kreds om Kaminen med fremstrakte, blottede Fødder.⁴ — Der hørte et uforstyrreligt Humør og fremfor alt et godt Helbred til at befinde sig vel i disse Stuer.

I Værelsernes Fordeling fulgte man saa temmelig en fælles Grundregel. Se vi bort fra hine faldefærdige Gaarde, hvor hver Stue endnu udgjorde et lille Hus for sig, en Klynge forpjuskede Rønner bag Borggraven, og ligeledes fra hine enlige «Kerner» og Taarne, længst en forældet Bygningsvis, saa var alle de nyere Hovedbygninger, hvad enten de udgjorde blot et Hus eller en firlænget Gaard, indvendigt ordnede paa samme Maade. Selv de opløbne Former med Smaahorn i Hjørnerne, Vik, Bergqvara og Ørbyhus, der, en halv Snes Stokværk høje, endnu ikke syntes at have bestemt sig, om de vilde være Taarne eller Huse, lystrede i Virkeligheden det samme Organisms Bud.

Planen for Anlæget var i høj Grad simpel og naturlig. I Kælderen Køkken og allehaande Udenomsbekvemmeligheder samt ofte tillige Borgestue. I Stuen Familiens Dagligværelser. Paa første Sal Gæstekamre og Riddersal, eller, hvis der var tre Stokværk, da Riddersalen i det øverste. Bygningen var ordnet paa Planters Vis. Gennem Dele under Jorden drog den sin Næring, øverst oppe udfoldede den sin Blomst.

Kælderen omsluttede da alle de Rum, der vedkom Madlavning, Opbevaring af Levnetsmidler og Brændsel. Fra dens Hjørner var i Reglen Opgang til Taarnene, der stundom for Sikkerheds Skyld kun gennem denne underjordiske Vej stod i Forbindelse med den øvrige Bygning. Dog var denne ubekvemme Ordning vistnok opgivet i de fleste nyere Bygninger. Derimod vedblev endnu paa mangt et Sted Kælderen at være Sædet for Husets mest befolkede Rum: Borgestuen.¹

Som Navnet selv angav, var denne aabenbart Borgens vigtigste Stue, i «Kernernes» Tid Hovedrummet i Taarnet, og endnu fremdeles et af de Værelser, der paa en Gang krævede mest Plads og afgav størst Betryggelse for Borgens Sikkerhed. Men paa den anden Side var den i Fredstid med dens talrige og urolige Befolkning ubekvem, hvor den saa anbragtes. I Kælderen et forstyrrende Naboskab for Husmoderen og Køkkenets Piger; oppe i Huset langvejs at bringe Mad til og Anledning til bestandig Støj paa Vindeltrappen. Det var derfor meget vanskeligt at anbringe Borgestuen paa sin rette Plads. Opgaven løstes forskelligt, næppe noget Steds til fuld Tilfredshed.

En Maade at ordne Sagen paa var at lægge Borgestuen ikke i Kælderen, men lige oven over denne, saa at Maden let kunde bringes did, uden at dog de to Befolkninger ellers fik noget med

hinanden at gøre. Saaledes havde man baaret sig ad paa det gamle Krogen, hvor Borgestuen indtog hele Stueetagen i østre Fløj ud mod Sundet.¹ Paa omtrent lignende Maade synes man at have ordnet Forholdet paa Kronborg.² Andet Steds lader det til, at man har ladet Svendene holde Maaltid i Kælderen tæt ved Køkkenet, men forresten tilbringe den øvrige Tid af Døgnet i en Borgestue oven over. Saaledes f. Eks. paa Glimminge.³ Ifølge Christian den Tredies Hofordning skulde derimod Svendene netop opholde sig hele Tiden i samme Stue, hvori der spistes, i hvilken Anledning den straks skulde fejers, naar Maaltidet var omme.⁴ Paa Gisselfeld synes man at have lagt Borgestuen saa langt fra Køkkenet som muligt, idet Svendenes Opholdsstue her var i nordre Længes øverste Stokværk.⁵

Som sagt, Sagen kunde ordnes paa mange Maader, Ulemper var der ved dem alle. Grunden hertil laa ikke mindst i, at Borgestuens Befolkning var yderst broget sammensat. Den bestod ikke den Gang som nu af Tyende til at udføre Landbrugsarbejde. Sligt besørgedes for største Delen af hoveripligtige Bønder; og den nødvendige faste Stok af Røgttere, Svinemænd o. s. v. havde deres Hjem i Ladegaarden. Nej, Borgestuens væsentligste Mandskab udgjordes af haandfaste Svende, Gaardens Besætning i snevrere Forstand, der kun var til for at forsvare Borgen og af fredelige Sysler blot gav sig af med at sørge for Borggaardens Heste samt Jagthundene. Naar de havde gjort deres Vending i Stalden, skudt til Maals og prøvet Kræfter, var i Reglen Dagens Dont til Ende; Resten af Døgnet viedes alt efter hvers Natur til Søvn, Dobbelt, Fjas eller Øldrik.

Midt i denne temmelig uhyggelige Bande stak nogle unge Mennesker stærkt af ved deres Udseende og Væsen. Det var unge Adelsmænd, der i disse ejendommelige Omgivelser fik deres Opdragelse fuldendt, lærte «Rytteri og Guds frygt» som Datiden udtrykte sig. Fra deres trettende, fjortende Aar, indtil de havde fyldt et Par og tyve og kunde erklæres for «væragtige», tjente de ofte saaledes som Smaasvende og lærte den Kunst at klare sig i Livet. Læretiden kunde tidt være drøj nok. Fra Morgen til Aften maatte de øve sig i ridderlige Idrætter, tage mod Knubs af de Stærkere, strigle Heste, som Hundedrenge trække Koblet paa Jagten, — «jeg havde mangan Fandens Dag i Kær og Moser,» siger Tyge Krabbe om denne sin Ungdomsvirksomhed⁶ — og

endelig, naar alle andre hvilede sig og holdt Maaltid, staa for Borde oppe hos Herren og besørge Opvartningen ved Familiens Spisetider. Mangen, der som Mand fik mere end én Herregaard i Eje, maatte saaledes fra neden af møjsommeligt bane sig Vej op til de Goder, hvortil han var født.

Men dette gav netop Borgestubefolkningen sit ejendommeligt brogede Præg. Her i dette Samfund, der maatte holdes i Ave med Jernhaand og indenfor sig kun anerkendte den Stærkeres Ret, her mødtes Livets de største Modsætninger, vordende Styrere af Land og Rige og forløbent Pæk, der kun ved et Tilfælde hidtil havde undgaaet Galgen. Naar de da støjende brødes ude i Borggaarden, var det ikke altid blot fra Kældervinduet, at man nysgerrigt tittede ud paa Kampen. Og stundom kunde det vel hænde, at Husherren om Aftenen listede sig ned i Borgestuen, for under Paaskud af at holde Styr paa dens Mandskab at forny Ungdomserindringer i det lystige Lag.

Under disse Forhold vil det forstaas, at Borgestuen med dens hele Liv kom til at indtage en egen Plads, vekslende mellem at være et uundgaeligt Onde og den stærkest dragende Magt indenfor Gaarden. Dens Betydning ytrede sig ikke blot i Krigstid. Selv i den dybeste Fred sysselsatte den, mere end man maaske vilde være ved det, alles Sind fra de Yngstes til de Ældstes

Denne dens Dobbeltstilling gjorde sig ogsaa gældende i dens ydre Udstyr. Fra én Side set var den det tarveligste Værelse i hele Borgen: et klodset Bord, Bænke langs Væggen til Sidde- og Sovepladser, Knager for oven til at hænge fra sig paa, det var hele Herligheden. Selv paa Gaarde som Jungshoved,¹ Hindsgavl² og mange andre, hvor der var særskilt Sovekammer for Svendene, medførte dette næppe nogen rigere Udstyrelse. Det hørte uden Tvivl til de store Sjældenheder, at et Hus var saa overdaadigt forsynet som Magdalena Krognos's, i hvis Brudeudstyr ved Aarhundredets Begyndelse der medfulgte endogsaa en Gardin-kappe til at anbringe langs Loftet i Borgestuen og Klædesoverkast til dens Bænke ved store Fester.³ Men trods denne Tarvelighed udmærkede Borgestuen sig dog paa sin Vis. Den var afgjort det mægtigste Rum af dem, der var i Brug til daglig, og veg paa enkelte Gaarde end ikke for Riddersalen. Bordet i Malmøhus' Borgestue var tolv Alen langt.⁴ Paa Kronborg havde

man helt maattet opgive at have et enkelt Bord og holdt seks Skiver i Stedet.¹ Paa det gamle Krogen Slot var Borgestuen 9 Alen høj, 18 Alen bred og ikke mindre end 86 Alen lang.²

Gjaldt Besøget Borgherren og hans Familie, saa førtes man ad Vindeltrappen op til Dagligstuen. Denne kaldtes dog ikke saa, men benævnedes enten med Husherrens Fornavn: «Bjørns Kammer», «Corfits's Kammer», «Niels's Kammer» o. s. v., sjældnere efter hans Stilling f. Eks. «Lensmandens Kammer.»³ Eller ogsaa bar den endnu sit gammeldags Navn «Vinterstuen». Dette var egentlig en Hæderstitel, sigtende til, at Stuen var forsynet med Kamin. Senere, da sligt ikke længer var noget særligt for denne alene, tabte Navnet sin Berettigelse, men holdt sig dog fremdeles, i Kraft af vunden Hævd. Det var saaledes ikke blot paa Uranienborg, Gisselfeld, Jungshoved og andre Gaarde fra ældre Tid, at Dagligstuen kaldtes for Vinterstuen;⁴ Navnet overførtes selv til nye Bygninger, der fra Opførelsen af havde haft Kakkelovn eller Kamin i hvert Værelse, saaledes f. Eks. det nye Frederiksborg, Rosenborg o. fl.⁵

Dagligstuen vendte vistnok i Reglen ind mod Borggaarden, for at den under Angreb kunde ligge dækket saa godt som muligt og under fredelige Forhold aabne Udsigt til, hvad her foregik. Iøvrigt var den udstyret paa sædvanlig Vis med hvælvet Loft, Stengulv og tilgitrede Vinduer. Langs Væggen løb ganske efter Datidens Smag en Række faste Bænke med Panel i Mands-højde bag Ryggen; i det ene Hjørne det forsvarlige Egebord; hist Kaminen og den store Himmelseng, alt som vi kende det fra Købstadboligerne.

Saa man nøjere til, opdagede man dog snart, at det var paa Landet hos en Adelsmand, at man befandt sig. Det fremgik allerede af den store Jagthund, der strakte sig paa Gulvet, vel tilpas uden Spor af nogen overskaaren Sene paa Forpoten som hos dens uadelige Brødre. Men det viste sig ogsaa i Stuens livløse Befolkning. Der var først de ejendommelige Prydelser over Dørene, stundom paa Væggene, ja paa Kaminen tillige: mægtige Hjortegevirer, Vidnesbyrd om Ejerens Rigdom og Jægerdygtighed. Som oftest var det Hornene alene, der var anbragte, sjældnere Hovedskallen tillige. I Tyskland gik man videre og malede Jagt-

stykker paa Væggen, i hvilke, for at gøre det ret naturligt, Dyrehovederne var af ophøjet Arbejde forsynede med virkelige Takker.¹ Om det var til saadant Brug, at Esge Bilde lod sin Snedker paa Gaarden Mogenstrup lave fem Hjortehoveder, er vel usikkert; men i det mindste paa et andet Omraade fulgte man i Danmark ganske godt med. Der er noget pudsigt ved paa et lille Punkt som dette tre Hundrede Aar efter at kunne kigge hin Tid i Kortene og se, hvorledes den ikke var fri for Humbug. Det var nemlig en yndet Skik hemmeligt at forøge Storheden af Jagtbedrifterne ved at føje Takker ind i Gevirene. Blev det gjort godt og det hele anbragt saa højt som over en Dørkarm, skulde ingen kunne opdage Fiffet. Man nøjedes da ikke længere med «Tyve-Ender» men drev det til «25-Ender» og derover. Det tør ikke betvivles, at f. Eks. den ovennævnte Esge Bilde har indgydt sin Samtid Agtelse som Jæger. Men han vilde have gjort vel i, om han straks havde tilintetgjort en lille fortrolig Skrivelse som denne fra hans Foged: «Maleren har nu forbedret det Hjortegevir, som Kongen gav Eder, saa at det er med 25 Takker; og de andre er ogsaa forbedrede med de allerfleste Ender, der kan være paa.»²

Foruden de andre Jagtsager, Stadsring til Koblet, Hundepisk, Krudthorn og Bøsser, der hver især ligeledes forraadte, hos hvem man befandt sig, var der endnu et lille Parti i Stuen, som afveg fra Købstadboligernes Dagligstue. Det var Husets Bibliotek. Hvad enten Ejeren var en studeret Mand eller i sin Ungdom havde indskrænket sig til at lære «Rytteri og Guds frygt», saa behandlede Bogsamlingen i Reglen med særlig Agtelse og anbragtes paa en Hylde foroven, hævet over Livets daglige Færd. Bøgerne Antal var naturligvis forskelligt, sjældent dog synderlig stort, men hvor ringe det end var, savnedes næsten aldrig to af højst forskellig Art: en Heste-Lægebog og Spænde-Biblen.

Den første var saa temmelig en Nødvendighed herude paa Landet, hvor man var henvist til at hjælpe sig selv. Mod Menneskesygdomme kunde man anvende Husraad, og i disse havde hin Tids Kvinder en langt større Forfarenhed end nu er sædvanlig. Men Kvægbesætningen henhørte under Manden, og blandt den var intet Dyr saa højt i Pris og i Sygdomstilfælde saa hurtigt tabt som Hesten. Paa dette Omraade var derfor Tiden mere fremmelig end man skulde vente, gode Heste-Lægebøger, haandskrevne eller trykte, fandtes paa de fleste Gaarde. I Randen

eller paa Slutningsbladet faldt der altid lidt Plads af til at optegne et Par gode Raad den øvrige Besætning og Avlingen vedkommende.

Spænde-Biblens Betydning strakte sig vidt ud over dens Brug ved den daglige Husandagt. Paa dette snævrere Omraade havde den sikkert en farlig Medbejler i Salmebogen, der talte fuldt saa vel til Hjertet og mere forstaaeligt end hin ofte knudrede og dunkle Oversættelse af Skriften. Men hvad der gjorde den svære Bibel til et Familiestykke af enestaaende Værd, var dens Tilskrifter. Slog man den nemlig op, viste det sig, at der foran eller bag i altid var indbundet en Del hvide Blade bestemte til Familie-Optegnelser. Her nedskreves nøjagtigt fra Slægt til Slægt Familiens Fødsler, Daab, Bryllupper og Dødsfald, her stod til at læse, hvem man var kommen af, Anerne op efter saa langt de kendtes. Med Rette var den et kosteligt Arvegods; thi i Nødsfald kunde den tjene som Adelsbrev, Daabs- og Vielses-Attest. Og der var noget eget beroligende ved at vide alle Familiens Navne indskrevne just i denne Bog, den var som et helligt Vidne, der vaagede over deres Færd fra Vuggen og til Graven.

Og som den stod deroppe, havde den let ved at holde Øje med dem alle; thi i denne Stue færdedes de hele Døgnet igennem. Vinterstuen var nemlig ifølge sin Bestemmelse ligesom Købstædernes Dagligstue beregnet paa at huse hele Familien Dag og Nat: paa engang Mandens Værelse, det fælles Opholdssted, Spisestue og Sovekammer. Der er noget forbavsende ved at se, hvor haardnakket man her, hvor dog alt syntes at tale derimod, holdt fast ved den gamle Skik. Vi har tidligere søgt at forstaa Grunden til denne det Nedarvedes forunderlige Magt over Sindene, lige kraftig hos alle fra de Højeste til de Laveste. Vi skal her blot nærmere betragte et Par Forhold, der udenfra ligesom med Vold men kun med lidet Held søgte at hæve Fortryllelsen og drive Familien ud i de mange, ledige Stuer.

Det var klart, at slig Slutten sig inde i samme Rum var endnu mindre naturlig paa Landet end i Byen. I Købstæderne var man dog saa temmelig sikker paa, at Gæsterne vilde tage bort ved Aftentide, saa at man fik Natten for sig selv. Og de større Sammenkomster lod sig gerne forud beregne, saa at Storstuen kunde være i Stand. Men paa Landet kunde man ganske uventet faa Gæster, der slog sig til Borgeleje for et Døgn eller flere og ikke just var til at faa i Seng med Hønsene. Og ude-

blev slige Fremmede for længe, kunde Familiefaderen let i sin Nød kalde et Par Svende op fra Borgestuen for at faa Bugt med en Aften. I begge Tilfælde endte det ufejlbart med, at alle Mændene blev berusede.

Disse Forhold havde tidligt medført Nødvendigheden af et særligt Rum for Kvinderne. Allerede paa de ældste Gaarde, hvor hvert Værelse var et særskilt Hus, forekommer et saadant under Navn af «Fruerstuen».¹ Og i alle de nyere Gaarde fandtes en Stue af dette Navn.² Paa Malmøhus, Hjelmsøgaard og vistnok paa flere større Borge fandtes endogsaa to Fruerstuer.³ Hensigten med disse Fruerstuer var simpelthen den, at Husets Døtre under usædvanlige Forhold, og rejsende Kvinder samt adelige Jomfruer, der opdroges i Familien, til enhver Tid her skulde finde et sikkert Tilflugtssted, beregnet saavel til Syssel som til Hvile. Det var da næppe tilfældigt, at disse Værelser i Reglen var til at aflaae forsvarligt inden fra. Paa Fruerstuen paa Nyköping Slot i Sverige fandtes der endog foruden sædvanlig Slaa eller Skodde tre forskellige Laase: «en dobbelt Smellelaas og to almindelige Smellelaase.»⁴

Fruerstuens Udstyr stemmede med Dagligstuens: Bænke langs Væggen, en eller flere Senge, — paa Malmøhus fandtes i den ene Fruerstue endog tre Senge, — et langt Bord eller et Par Skiver langs Bænken.⁵ De tvende Værelsers Størrelse var uden Tvivl den samme. Forsaavidt syntes Fruerstuen altsaa i Stand til at tage Kampen op med Dagligstuen. Og paa ét Punkt var den aabenbart langt gunstigere stillet end denne, det var i Retning af den Hygge, som Kvindehaand formaar at skabe. Her, hvor de uafhængigt af andre Hensyn kunde indrette sig som de lystede, maatte der være al Anledning til at frembringe et særligt hyggeligt Rum, Hjemmet i Hjemmet. Der er ikke faa Spor af, at denne Tilbøjelighed har været til Stede: Magdalena Krognos fik saaledes f. Eks. et udsøgt Udstyr af Tapeter, Hynder og Bænkeklæder netop til sin Fruerstue.⁶ Paa Malmøhus blev i dette Rum indrettet alle disse Smaaahageligheder, der maaske var i Strid med Forsvarets strengere Krav, men maatte kunne gøre Stuen baade venlig og bekvem: Karnap i Ydervæggen med fri Udsigt til forskellige Sider, en lille Trappe i Stuens Hjørne op til Stokværket oven over⁷ o. s. v. o. s. v. Havde denne Retning faaet frit Løb, vilde Enden være bleven, at Fruerstuen var vokset til

Husets egentlige Midtpunkt, medens Dagligstuen var sunken ned til at være blot Mandens Kontor.

Men trods alle Tilløb standsede Fruerstuen i Farten. Den gik ikke blot Glip af Førspringet, men vidste ikke engang at hævde sin Ligestilling med Vinterstuen. Saa snart Lejlighed gaves, tyede Kvinderne dog atter ind i Dagligstuen og holdt ud derinde trods Stimmel, Støj og Drik. Fruerstuen sank ned til at være et blot Forvisningssted, hvorfra man med Glæde flygtede, saa snart Forholdene nogenlunde tillod det. Et grundigere Bevis kunde ikke føres for det ene fælles Husrums vidunderlige Almagt.

Havde Forskellen i Køn ikke været i Stand til at hæve Fortryllesen, saa var Aarstidernes Forskel det endnu mindre. Udvortes sét, var det jo egentlig kun Trangen til Kamin-Varmen, der Vinteren igennem tvang de mange sammen i det ene Rum. Med den mildere Aarstid skulde altsaa Forandring indtræde. Ganske rigtigt høre vi ogsaa paa en Mængde Gaarde Tale om den saakaldte «Sommerstue»,¹ et Værelse beregnet paa Ophold i den varmeste Tid, en Slags Havestue, dog uden Udgang til Haven. Det kan ikke betvivles, at denne Stue paa mangt et Sted har overgaaet Vinterstuen i Venlighed. Paa Uranienborg f. Eks. var dens Loft prydet med Blomsterstykker, og medens Vinterstuen laa fornedet uden Udsigt, laa den paa første Sal mod Vest med den mest henrivende Udsigt til Sjællands Kyst og Sundets befærdede Vej derimellem.² Men desuagtet synes Sommerstuen ikke at have bidraget væsentligt til at sprede Familien. Det var nærmere sét næppe heller Meningen med den. Datidens Tanke var vistnok den, at denne Stue skulde være et Sted, hvortil man alle sammen i Flok kunde flytte hen, naar Sommeren kom, en Slags Landlejlighed indenfor Borgen. Dette var imidlertid for meget i Strid med andre Forhold. Det meste Bohave var jo fast, Sommerstuen laa tidt ubekvem for Mandens Virksomhed, og den paatænkte Folkevandring blev derfor altfor ofte kun et flygtigt Foraars-Forsæt.

Vinterstuen vedblev da at være den alt beherskende. Vidste man ikke bedre, skulde man fristes til at tro, at der overhovedet kun fandtes dette eneste beboelige Værelse paa hele Gaarden. Men hvad mere er, Datiden synes stundom selv at være hildet i samme Misforstaaelse. Som en Følge heraf maatte ofte ved fornemme Besøg Lensmanden fortrække fra sin Stue og overlade den til

den Tilrejsende. Var det paa kortere Besøg, fik det endda at være, som naar Lensmanden paa Roskildgaard stadig maatte overlade sit Kammer til Kongen paa dennes Gennemrejser. Men alt andet end behageligt blev det, naar det galdt længere Ophold. Man faar uvilkaarligt ondt af Lensmanden paa Malmøhus, der maatte afstaa sin Dagligstue, fordi Bothwell skulde sidde fangen dør,¹ eller af Herman Juel paa Kallundborg Slot, der maatte ud, fordi det var paatænkt, at den lille Prins Ulrik skulde opholde sig paa Slottet. Det drejede sig om mere end en Stue som saa mange andre. Samme Herman Juel bad ogsaa, om han dog ikke maatte flytte tilbage igen, da Uvejr, som han paastod, havde ødelagt Loftet i hans midlertidige Opholds-Værelse. Kongen var imidlertid haard, han fik kun Lov til at bebo sin gamle Stue, indtil den nye var gjort i Stand, men samtidig dog en Orlov paa fjorten Dage.²

Selv om man nu ikke altid gik til slig en Yderlighed at betragte Dagligstuen som den eneste Stue, saa vidner dog utallige Smaatræk om, hvorledes man var vant til at tænke sig alt hørende hjemme i et og samme Rum. I det tyske Kancellis — svarende til hvad vi vilde kalde Udenrigsministeriets — Modtagelses- og Arbejds-Værelse paa Kronborg, stadseligt betrukket med rødt Klæde, stod der saaledes, som tidligere omtalt, tre Himmelsenge og tre Slaghænke,³ der noksom godtgjorde, at dette ogsaa tjente til Sovekammer for hele Ministeriet. Da Christian den Fjerde som Prins sendtes til Sorø, fik han der et enkelt Værelse, hvori ikke blot han selv skulde spise og sove, men som tillige hver Middag og Aften skulde være Spisestue for hans Broder, deres to Tugtemestre og en halv Snes Adelsbørn.⁴ Da han siden som Konge besøgte Dronningborg og tilligemed sit Følge paa mindst seks Hofmænd indbødes til Gæstebud hos Lensmanden, omtaler denne det i sin Dagbog som den naturligste Sag af Verden, at Festligheden holdtes i hans «Kammer» 3: hans og Families Dagligstue og Soveværelse.⁵

Det er ikke uden Interesse at lægge Mærke til, hvorledes denne fælles Synsmaade under den senere Udvikling har formet sig forskelligt i de nordiske Lande. Medens man har været enig om at opløse det ene Værelse i forskellige, hvert med sit Øjemed, har man ikke opnaaet Enighed om, hvilken Grad af Anseelse der bør tilkomme ethvert af disse. I Danmark og Norge har der været en stærk Tilbøjelighed til at betragte Sovekamret

som ringere end de andre. I Sverige derimod har man i Overensstemmelse med Udviklingens Retning i Frankrig tillagt Soveværelset en særlig Betydning som Hjemmets Allerhelligste. Under Ludvig den Fjortende ansaas det for den højeste Ære at faa Lov til at betræde Kongens Sovegemak. Det var samme Tankegang, der gjorde sig gældende, naar Dronning Christine af Sverige for at hædre et Gesandtskab modtog det i sit Sovekammer, siddende under en Tronhimmel og omgiven af Rigsraaderne og Hoffets Damer.¹

Det var da altsaa overalt i Skandinavien ligesom ogsaa i England² Skik og Brug kun at bebo et enkelt eller to af Gaardens Værelser og lade alle de øvrige staa ubenyttede hen. Antallet af disse ledige Rum kunde ofte være overordentlig stort. Hvor Gaarden var bygget i fire Længer og ikke blot som sædvanlig to Stokværk høj, men forsynet med et tredje til — saaledes som Tilfældet var f. Eks. med Vidskøfle, Timgaard og til dels med Knudstrup, Sandholt, Boller og flere³ — maatte Tallet af tomme Stuer kunne regnes snesevis. Ikke engang hver i Besiddelse af særligt Navn, men i Reglen flere med Part i det samme: «Kamret foran den røde Stue», «Kamret bagved», «Grevens Kammer», «det lille Kammer derhos» o. s. v.; rigt forsynede, naar de husede en afklædt Seng, en tillaaset Kiste og nogle døde Fluor, stod de hen som i Dvale, ventende paa, at en storartet Fest skulde kalde ogsaa dem til Live og give dem Betydning som Gæsteværelser.

I denne stille Verden var der to Rum, der hvert paa sin Vis havde Krav paa særlig Opmærksomhed. Det ene var et lille Værelse, der gerne var anbragt saa sikkert som muligt, helst i et af Taarnene, hvor Murene var tykke og Døren lav og smal. Det var Brevkamret. Dette spillede en ganske egen Rolle, og Nutiden har egentlig intet Rum, der i Vigtighed kommer det nær. End ikke det bedst pakkede Pengeskab kan sammenlignes dermed.

Sagen var nemlig, at de Værdisager, som det indesluttede, var ganske anderledes ubeskyttede og uundværlige end nu til Dags. Naar undtages de rede Penge, lader alt andet sig jo nu saa nogenlunde sikre, saa at Papirernes Tab ikke med Nødven-

dighed medfører Tabet af de Summer, hvorum de melder. Anderledes dengang. Rede Penge vare i hin Tid det sikreste, thi ved dem var der dog Mulighed for, hvis Gaarden afbrændte, at kunne atter opsamle Klumper af det smeltede Metal i Ruinerne. Men alt andet gik tabt. Offentlige Gældsbeviser: Obligationer og Aktier kendtes ikke, endsige da den Form for Sikkerhed at lade deres Ejers Navn optegne i andet Steds beroende Protokoller. Alle Gældsbeviser var private. Brændte de, kunde Skyldnerne roligt paastaa, at Gælden var betalt. Alt Ens Tilgodehavende kunde saaledes gaa tabt. Men, hvad værre var, Gaarden fulgte meget let efter. Hvad Bevis var der nemlig for, at man virkelig ejede den? Skøde og Arveskiftebrev var jo nu borte og Døren aabnet for enhver, der vilde gøre nye Retskrav gældende.

Det er i denne Belysning, at Tidens Tilbøjelighed til Rets-trætter maa ses, for fuldt at forstaas. Den var en Affødning paa engang af den herskende Usikkerhed, der fristede til Misbrug, og saa af den just derved vakte Trang til ret aabenbart og urykkeligt at faa slaaet fast, hvo der var rette Ejere. Vor Tid klarer Skæret ved at kræve alle Beviser for Ejendoms-Overdragelser og deslige tinglæste, det er: offentlig kundgjorte og indførte i Øvrighedens Bøger. Men denne Fremgangsmaade var dengang endnu kun i sin Barndom. Vel var Tingbøger paabudte, men Øvrighed som Befolkning havde ondt ved at vænne sig til denne nye Skik. Om Lagting-Bøgerne i Norge 1587 hører vi, at de var i høj Grad forsømmeligt holdte.¹ Og Regeringens Anstrengelser i Danmark synes at have været ligesaa frugtesløse. Aar 1553 befaledes det at lade alle Afhændelser i Byer foregaa paa Tinge og optegnes i Stadsbogen; i modsat Fald skulde Afhændelsen betragtes som magtesløs.² Aar 1580 var man ikke videre, end at Regeringen selv maatte tilstaa, at Befalingen ikke overholdtes, ja at der «tidt og ofte» fulgtes den indbringende Fremgangsmaade at sælge eller bortpante det samme Gods til to, tre Forskellige.³

Under disse Omstændigheder vil det forstaas, at en Herremand kunde komme i en fortvivlet Stilling, naar Brevkammeret brændte. Maaske mistede han derved sit eneste Adkomstbevis til Gaarden. Maaske kunde det ved samme Lejlighed komme op, at han overhovedet slet ingen lovlig Adkomst havde haft, for saa vidt Skødet aldrig havde været tinglæst. Der var da intet andet for end, naar Ulykken var sket og alt var brændt, straks at ty til Kongen for at søge Beskyttelse. Ved formaaende Ven-

ners Hjælp og under det friske Indtryk af den overgaaede Ulykke kunde man saa maaske faa udvirket et kongeligt Beskærmelses-Brev. Det var et Ejendomsbevis af ganske ejendommelig Art. I denne kongelige Erklæring meldtes det nemlig, at da alle Ens Breve var brændte, kunde man ikke godtgøre sin Ejendomsret til Noget, men skulde dog af sær kongelig Naade have Lov til at beholde alt, hvad man hidtil upaataalt havde besiddet.¹ Et saadant Brev afskar alle Lysthavende fra at styrte sig over Byttet.

Men det var ikke blot ved Ildsvaade, at Brevkamrets Indhold kunde gaa tabt. Tyvehaand kunde besørge det samme. For at sikre sig saa vidt muligt mod begge anbragte man gerne Brevkamret i et af Taarnene, hvor Murene var tykkere end i den øvrige Bygning, og Adgangen i Reglen kun ad én Dør. Paa Borreby var Døren ind til Brevkamret ganske lav og kun en Alen bred. Oppe under det hvælvede Loft hang en stor Klokke 7 til 8 Tommer i Tværsnit;² den har uden Tvivl været sat i Forbindelse med Døren, saa at det kimedede, naar Nogen betraadte Helligdommen.

Brevkamrets Indre var saa temmelig ens udstyret allevegne: nøgne Vægge og en eller flere Brevkister midt paa Gulvet. Kun i Størrelse afveg disse indbyrdes. Her synes nemlig at have gjort sig forskellige Meninger gældende om, hvilken Maade der var den hensigtsmæssigste at sikre sig paa. Det var jo klart, at man kunde berede Tyvene Forlegenhed paa dobbelt Vis: enten ved at lade Brevkisterne være saa store og uhaandterlige, at de ikke kunde skaffes ud, eller ved at lade der være en saadan Mængde af dem, at ingen Uindviet kunde ane, hvor de vigtigste Dokumenter var at finde. Der gaves derfor Brevkister af alle Størrelser. I Brevkamret paa Søholm gemtes Brevene i en skab-lignende Kasse og en «Ark», det vil sige en Kiste af Mellems-tørrelse.³ Knud Rud paa Vedbygaard havde sikret sig ved at fordele Brevskaberne i ikke mindre end 27 Æsker og Smaakister; i Indholds-Fortegnelsen over disse maatte han anden Gang begynde forfra paa Bogstavrækken for at faa Betegnelser nok for dem alle.⁴ Paa Borreby derimod havde man gjort de tre Brevkister saa store, at den ulykkelige Tyv ikke kunde faa dem ud ad Døren. Hver Kiste var mindst tre Alen lang og henved halv-anden Alen i Højden og Bredden, medens Døren selv kun var en Alen bred. De maa være blevne anbragte derinde, førend

Muren var opført. Der var ikke anden Udvej end at hugge dem i Stykker paa Stedet og, saa godt man kunde, gøre Udvalg af, hvad man kunde bruge. Sligt var imidlertid lettere sagt end gjort. Thi hver af de forsvarlige Egekister var pansret med Jernbeslag. Da mange Aar efter Brevkamret forfaldt og hvo der vilde havde sin Gang der, fristede dette Jerns Værdi til at ødelægge de gamle Kister; det var tykt som Stangjern og skal være blevet anvendt til Hestebeslag.¹

Ildsvaade og Tyve var imidlertid langt fra de eneste, der skulde holdes borte fra Brevkamret. Stundom kunde det hænde, at al Adgang dertil af Enkeltmand, var det saa Gaardens Ejer selv, maatte forbydes. Datidens indviklede Ejendomsforhold, hvor Sameje af Gaard som af Gods var saa almindeligt, kunde let medføre Tilfælde, i hvilke kun flere ad Gangen, samtlige Vedkommende, maatte betræde Helligdommen. I saa Fald maatte man enten forsyne Døren med flere Hængelaase og fordele Nøglerne til alle de Paagældende, eller ogsaa forsegle Brevkister, Dør og Nøgle, saa at Beviset kunde føres for, at Ingen paa egen Haand havde været derinde. Man sættes levende ind i disse Forhold ved f. Eks. at læse en Erklæring fra fire Adelsmænd om, at de Aar 1563 efter Anmodning havde været til Stede i Brevkamret paa Søholm, medens Hr. Anders Bildes Børn gik ind og udtog nogle Brevskaber af en gammel Ark. De bevidne, at alt havde været i Orden, Seglene hele og holdne saa vel paa Arken som paa Nøglen til Taarnkamret.²

Under saadanne Omstændigheder er det vel forstaaeligt, at Brevkamret for den almindelige Bevidsthed maatte komme til at staa i et eget, hemmelighedsfuldt Skær. Indenfor dets Tærskel gemtes jo det meget, hvorpaa Familiens hele Velfærd beroede, ingen uindviet Fod maatte betræde det. Ringede Klokken under Hvælvingen derinde, varslede det, at Døren aabnedes til Forholdenes inderste Grund, det være sig nu for det Gode eller for det Onde. Dette Brevkamrets halvt uhyggelige Præg er udtryksfuldt gengivet i det gamle Sagn, der lader Christian Friis døende sige til sin Hustru, at hun maa være beredt til at følge ham, naar hun hører Klokken ringe fra Brevkamret. Nogle Aar efter fortælles der, sad hun paa Borreby og spillede Kort med nogle Fruer og Jomfruer. Da hørte hun med Et Klokken lyde i Brevkamret, hvorfor hun lagde Kortene fra sig og sagde: Nu er det

min Død. I det samme fik hun Blodstyrtning og døde. Blodpletterne siges endnu at være kendelige paa Gulvets røde Astrak.¹

Naar Brevkamret skulde rumme ikke blot en enkelt Families Breve men det samlede Riges, udkrævede det naturligvis betydelig Plads. For Danmarks Vedkommende gemtes Rigets Breve i Hvælvingen paa det store Taarn «Folen» paa Kallundborg Slot.² Men foruden dette Brevkammer, der omtrent svarede til, hvad Nutiden vilde kalde et Rigsarkiv, maatte der paa de Slotte, hvor Kongen hyppigst opholdt sig, være et sikkert Rum til Opbevaring af hans mere personlige Breve, rede Penge, Gældsfordringer o. s. v. Dette Rum kaldtes i Danmark med det underlige Navn «Drejerkamret».

Det er muligt, at denne Benævnelse skriver sig fra det franske «*treillis*», et Gitter, fordi dette Rum var særligt afspærret ved Jerngitre. Forvanskningen vilde i saa Fald ikke være større, end naar det franske *trésor* paa Nordisk blev til «Dressel», Skatkammer. Rimeligere er det dog at udlede Navnet af et Ord, der maaske staar i Forbindelse med *trésor*, nemlig det franske *trier*, *trieur*, det engelske *try*, *tryer*, der endnu bruges om at undersøge og værdsætte Metaller. «Drejer» vilde i saa Fald være et fra Udlandet laant Navn paa den Bestilling, som vi nu betegne med en anden fremmed Benævnelse: Mønt-Guardein. Men sikkert er det, at Datiden var tilbøjeligst til at fortolke Navnet paa mere folkelig Vis ud fra den Kendsgerning, at Drejerkamret ofte husede et Drejerlad. Saavel Christian den Tredje som Frederik den Anden synes at have givet sig af med Drejning, og Christian den Fjerde var allerede i sit fjortende Aar saa dreven i denne Færdighed, at han kunde dreje i Ben et lille Bæger med Laag, som han lod beslaa med Guld og forærede Kansler Niels Kaas.³ Opsynsmanden ved Drejerkamret kaldes ogsaa en Gang for Kongens «Svarver», den gamle danske Benævnelse for det mere tyskladne «Drejer».⁴

Men hvilken end Forklaringen monne være, vist er det, at der paa de fleste, vigtigere Slotte i Danmark, paa Krogen, Kronborg, Københavns Slot, det nye Frederiksborg⁵ o. s. v., fandtes et «Drejerkammer», der gemte Kongens værdifuldeste eller kæreste Ejendele. Paa Krogen laa det godt anbragt midt imellem Kongens Sovekammer og et mindre Værelse for den kongelige Kammerjunker. Paa Kronborg laa det i det nordvestre Taarn.⁶ Om Indholdet faar man et ret klart Begreb ved at høre en Udlænding

betegne Drejerkamret paa Kronborg som «das Wunderkammer»,¹ thi disse Rum har sikkert indesluttet Mærkværdigheder og Snurrepiberier af alle Slags. Men ogsaa solidere Sager fandtes der. I Drejerkamret paa Københavns Slot gemtes ikke blot Kongens Brevskaaber og udsøgte Vaaben — Hertug Magnus fik herfra udleveret tre smukt beslagne Sværd og en tilsvarende Bøsse, da han skulde drage til Øsel,² — men næsten alt Guld til Mønten udgaves herfra;³ Aar 1565 kunde Opsynsmanden paa engang udbetale til Rentemesteren Rosenobler til en Værdi af 96,000 Kroner.⁴ Intet Under derfor, at Statholderen i København fik Befaling til straks at forsegle Døren til Drejerkamret, da Kongens betroede Mand, der hidtil alene havde haft Adgang dertil, var død;⁵ eller at Christian den Fjerde kunde falde paa at omdanne Drejerkamret paa Frederiksborg til en ligefrem Mønt med Smelteovn.⁶

Som naturligt er hører man iøvrigt kun liden Tale om Drejerkamret. Naar Kongen var derinde, var han vel som oftest alene. Rent tilfældigt faa vi af et Brev fra Axel Gyldenstjerne til hans Moder at vide, at efter hendes Ønske var han «igaar» (den 18de August 1567), da han forlod hende, straks gaaet op paa Slottet for at træffe Hans Skovgaard. Men Kongen havde lige taget denne sin Yndling «ind med paa Drejerkamret. Og dér var Hans Skovgaard tilbords med min Herre, og kom ikke ned før end i Aftes Klokken var mellem 4 og 5».⁷ Frederik den Anden kunde altsaa benytte selv Drejerkamret til en lille fortrolig Svir. Men tydeligt nok var dette det utilgængeligste af alle Slottets Helligdomme. Det er derfor med en vis Selvfølelse, at Mogens Stygge fremhæver i sin Dagbog, at han tilligemed Anders Dresselberg i Aaret 1582 den 20de Juni, «som Klokken var hartad tre Kvarter til to,»⁸ var inde hos Frederik den Anden i Drejerkamret paa Københavns Slot, da de i Kanslerens Overværelse skulde sværge Kongen Troskabs-Ed som Landsdommere. En Følge af Drejerkamret og dets Navn var, at Kongens betroede Tjener, der alene havde Adgang hertil, straks som Tegn paa sin Værdighed anlagde sig Navnet: «Drejer». Ved Frederik den Andens Tronbestigelse blev saaledes Hans Meier til Hans Drejer.⁹ Han døde 1565, men efterfulgtes af en ny Hans, denne igen af Osvald¹⁰ o. s. v., allesammen «Drejere». Endnu i Aaret 1650, da Carl Rytter ansattes som Slotsforvalter og Tilsynshavende paa Frederiksborg Slot, erholdt han samme Udmærkelse, denne Gang under den finere Form, stavet med y: «Dreyer».¹¹

Da ved Enevældens Indførelse «Drejerkamret» afskaffedes eller rettere opløstes i sine tre Bestanddele: Kongens Schatolkammer, Rust- og Kunstkamret, fik den folkelige Udlægning af, hvad det var at være «Dreyer» og hvad Kongen og han havde foretaget sig i «Drejerkamret» fuld Oprejsning. At det nye, fine Navn «Schatol» betød noget som «Skathul», «Skatgemme», kunde der ikke være Tvivl om. Men «Dreyeren» fulgte naturligvis med Rust- og Kunstkamret. Den første Bestyrer for disse to Kamre kunde skrive i sin Levnedshæftning: «Anno 1662 den 18de August gjorde jeg et Drejerlad med en Rad (et Hjul) til Kongens Fornødenhed, hvilket man ej aleneste kunde regere med Foden men endog med Haanden, som findes paa Kunstkamret». «Imidlertid begærede Dronningen ogsaa min Omgængelse; derefter blev jeg rekommanderet til at opvarte vores naadigste Arveprins og Herre, Prins Christian, i Drejerkunsten og opvartede hannem i tre Aar hver Dag to Timer». Intet Under, at da Arveprinsen blev Konge og fik en Søn, ogsaa denne sidste snarest blev indviet i Kunsten. I sirligt, drejet Sprog udtrykkes dette saaledes: «Derefter begærede den unge Dronning mig, og opvartede jeg hende at undervise i dreyer Kunsten et Aar. Og eftersom det haver behaget Gud, voris naadigste Dronning af Guds Tilladelse, at hun haver faaet en Arveprins og Herre, Prins Frederik, saa er jeg og rekommanderet til at opvarte hannem i Drejerkunsten».¹ — Klart og let forstaaeligt var det atter for lange Tider slaaet fast, hvad en Konges Virksomhed i Lønkamret drejede sig om. Og med naturligt Instinkt fattede Folket, at dette var just en nødvendig, kongelig Færdighed. Kongen fremfor andre burde have Forstand paa, naar nogen vilde dreje ham en Knap, han skulde tillands som tilvands kunne vogte sig for Lurendrejere.

Et andet Rum, som har Krav paa særlig Opmærksomhed, var det, der i Datidens Sprog benævnedes «Hemmeligheden». Det var klart, at Hensynet til Forsvaret bød at have slige Rum i selve Hovedbygningen. Det kunde jo hælde, at Besætningen under en Belejring i lange Tider blev afskaaren fra at færdes udenfor denne Bygning. Men med Datidens Begreber om Renlighed var det ikke nogen let Opgave at bringe dette nødvendige Lukaf i Samklang med Husets Beboelighed. Udviklingens Gang

giver os et mærkeligt Indblik i selv de simpleste Kulturformers langsomme Vækst.

Den ældste Maade at løse Opgaven paa var at anbringe en stor Kloak midt i Huset. Naar man saaledes havde skjult dette uundgaelige Onde, havde man gjort alt, hvad der med Billighed kunde forlanges. Der var imidlertid en anden Sans, der ogsaa var udsat for Indtryk, men for denne gjordes der kun lidet. Man fandt sig med mærkelig Ro i, at Værelserne lidt efter lidt alle forpestedes. Der er noget eget uhyggeligt ved midt under Skildringen af Middelalderens Pragt og Herlighed at kaste et Blik paa disse Forhold og faa et Indtryk af, hvorledes det Hele i Virkeligheden maa have taget sig ud. Man tænke sig f. Eks. en af hine store Rigsdage mod Slutningen af Kejser Frederik Barbarossas Regering, hvor ingen enkelt Hal kunde rumme den Mængde af Fyrster og Riddere, der var komne sammen for at hylde ham, og hvor der udfoldedes en Pragt, der satte hele Samtiden i Begejstring. Og saa forestille man sig som Festens Skueplads en Sal gennemtrukken af den modbydeligste Stank, en Scene som den i Erfurt Slotssal 1183, da Bjælkerne under Gulvet, — i Aaringer paavirkede af Kloakens fortærende Dunster, nu pludseligt overbetyngede af den talrige Forsamling, — med Et brast, saa at otte Fyrster, en Mængde Adelsmænd, hundrede Riddere og en Skare af Andre fandt en forfærdelig Død i Kloakgruben forneden, medens Kejseren selv kun reddede Livet ved hurtigt at springe hen og slippe ud ad et Vindue.¹

Belæringer som denne maatte nødvendigvis gøre Indtryk. Man henlagde da dette Rum til særlige Taarne. Især i Frankrig arbejdede man utrætteligt paa at indrette et sligt Taarn, hensigtsmæssigt ventileret, passende for en stor Besætning. Taarnet paa Slottet Marcoussis er et af de ypperste Værker i saa Henseende.² Eller ogsaa søgte man at undgaa Ulemperne ved at anbringe ikke én stor, men mange smaa Kloaker i Hovedbygningen. Hvor tarveligt imidlertid Udbyttet dog har været, kan bedst ses af Forholdene i England. Saa vel hos Kong Henrik den Ottende i hans Slot i Eltham som hos Dronning Elisabeth i Greenwich klagedes der over, at de ulidelige Dunster ikke steg til Vejrs, men laa som Taage under Loftet, hang som Dug ved alt, hvad der fandtes i Gemakkerne.³ Under saadanne Forhold forstaar man Trangen til vellugtende Brændsel.

Fremgangsmaaden var aabenbart urigtig. I Stedet for disse lukkede Kloakrum i Bygningens Indre, burde man sprede dem for alle Vinde, anbringe «Hemmeligheden» netop paa Bygningens Ydersider, saa at alle uheldige Følger kunde bortvejres. Denne Fremgangsmaade synes tidligt at have tiltalt Nordboerne. Medens de fleste Spor af hine lukkede Kloaker er forsvundne,¹ kunne vi paavise en stor Mængde Bygninger, hvor den modsatte Fremgangsmaade har været fulgt.

Udenfra sete tog disse Rum sig ud som Udhængsskabe paa Muren. Hvilende paa to svære Kragsten, der var fastgjorte i Væggen, selv forsvarligt opmurede, stundom med smaa Vinduer til alle Sider og med Spir og Fløj paa Taget,² saa de ud som Forsvars-Karnapper. Indvendigt var de tarveligt udstyrede, et gennembrudt Stensæde og ikke videre.

Det var klart, at disse Hemmeligheder kunde gøre Nytte under alle Slags Forhold. Derfor jo flere af dem des bedre. Det blev da snart Skik at have dem ikke blot ved Dagligstuen³ men ved Siden af saa mange Stuer som muligt i alle Stokværk. Paa Skarholt findes der Spor af saadanne i tredje Stokværk. Paa Torup i Skaane staa Kragstenene ud endnu paa en Mængde Steder i Muren hele Bygningen over.⁴ Paa Hesselager har der været en Hemmelighed anbragt næsten ved hvert Værelse i begge Hovedbygningens Stokværk.⁵

Fordelene ved denne Ordning var tydelige nok. Det var i høj Grad bekvemt og man undgik at forpeste Bygningen indvendig fra. Men det vilde dog være for meget forlangt, at alt skulde kunne holdes i Orden ganske af sig selv. Undlod man hvert Forsøg paa Renligholdelse, udeblev heller ikke Følgerne her. I Aarenes Løb dannedes der af Mangel paa Tilsyn en ejendommelig Vold om Borgen. At en saadan maatte være i høj Grad farlig under Sygdomsforhold, synes at sige sig selv. Datiden var imidlertid kun lidet tilbøjelig til at hindre sligt. Rakkeren fik kun ringe Fortjeneste, thi Kirkegaarde som Borgvolde hørte nu engang til de fredede Pletter. Det er i saa Henseende maaske fuldt saa oplysende, at se, hvorledes man bar sig ad, hvor der udfoldedes en usædvanlig Grad af Renlighed. Da Københavns Slot blev delvis opbygget og forbedret, befalede Christian den Tredje, at Borgvolden paa de paagældende Steder skulde udgraves, saa at Slotsgraven stod lige op til Muren. Hermed var det mest

mulige gjort, thi at tænke sig, at ogsaa Slotsgraven skulde kunne blive forpestet, var dog altfor latterligt.¹

Det var da næppe Renligheds-Hensyn, der gav disse udvendigt murede «Hemmeligheder» Dødsstødet. Men de besad to Egenskaber, der hver især gjorde dem uhensigtsmæssige. For det første kunde den Borg ikke anses for fuldt lukket, der ejede slige Bekvemmeligheder. Hvad hjalp det, at man stængede for Vinduerne, naar her var en alfar Vej. Det var ikke altid, at man huskede at tage sig i Agt, som da Bothwell blev ført fangen til Malmøhus, og der i den Anledning straks blev befalet at tilmure Hemmeligheden ved den Stue, der nu skulde være hans fremtidige Fængsel.² Ad saadan Vej flygtede Gustav Vasa fra Ornäs. Og ad samme Vej flygtede Jomfru Magdalena Ranzau, idet hun lavede sig Reb af sine Lagener, bort fra Herregaarden Bothkamp, hvor hun sad fangen som skyldig i sin Moders Død.³ Men hertil kom, at de selv til deres rette Brug var temmelig uhensigtsmæssige. Især i de øvre Stokværk afgav de en saa luftig Plads, at der hørte Jernhelbred til for ikke at tage Skade. Det var næppe uden Grund, at dygtige Læger i det følgende Aarhundrede ivrede imod dem og gav dem Skyld for at have fremkaldt farlige Sygdomstilfælde.⁴

Omtrent ved Aar 1600 synes da en ny Skik at være begyndt: at lade de udvendige murede Hemmeligheder afløse af store skab-lignende Aflukker inde i Stuen. Oprindeligt var disse uden Tvivl uflyttelige.

Efterat Udviklingen først var kommen ind i dette Spor, synes den at være foregaaet ganske paa samme Vis som med Senge-stedet. Ligesom den stuelignende Alkove blev til en panelet, lukket Seng, denne til en Himmelseng med Gardiner og denne atter til Nutidens lave Seng, saaledes ogsaa her. Da Hemmeligheden først havde ophørt at være et eget muret Aflukke, formaaede den heller ikke længe at holde sig som lukket Skab. Træsiderne og Loftet forvandlede til Gardiner og Himmel, siden tabte ogsaa disse sig og en egen Stol stod undselig tilbage. Det var denne Udvikling, der foregik i Løbet af det 17de Aarhundrede. Københavns Slot, der maaske havde oplevet Kloakernes Dage og i sin Tid gaaet i Spidsen paa Hemmelighedernes Omraade, saa nu skiftevis alle disse nye Former befolke dets Rum.⁵

I øverste Stokværk indtog altid Riddersalen den afgørende Plads. Udgjorde Hovedbygningen kun ét Hus, var som oftest hele det øverste Stokværk en eneste Sal med Udsigt til alle Sider. Bestod Bygningen af fire Længer, indtog Riddersalen i det mindste hele Hovedlængens øverste Vaaning. Selv under disse sidste mere begrænsede Forhold kunde Riddersalen opnaa en betydelig Størrelse. Paa Rygaard paa Fyen f. Eks. var den tolv Alen bred og 33 Alen lang.¹ Dette var dog for intet at regne imod de Rum, som Slottene kunde opvise. Paa Københavns Slot var Riddersalen ikke mindre end 40 Alen bred og 86 Alen lang.² Paa Kronborg var den noget smallere, men til Gengæld ikke lidet længere.

I Reglen var vistnok Indgangen til Riddersalen fra Taarnets Vindeltrappe, der mundedede ud ved dens Side. Sjældnere førte, som paa Ravnstrup, Trappen op midt paa Gulvet. Til daglig tog Riddersalen sig mere venlig ud end de fleste andre af de forladte Stuer. Dens Vinduer var ikke skæmmede af de trykkende Jerngitre, og paa Grund af Husets Højde nød man herfra en fortræffelig Udsigt. Vel kunde det hænde, at Volden, saaledes som paa Spøttrup, var saa høj, at den lukkede al Udsigt ude, men dette fandt dog vistnok kun undtagelsesvis Sted. I de fleste Tilfælde var Riddersalen beregnet paa at kunne snakke med, naar det gjaldt Kanonskud ud over Volden.

Dens Indre var forøvrigt en underlig Blanding. Rummet selv var anseligt nok, men den store Længde og Bredde gjorde hyppigt, at Salen forekom lav, og det hele virkede trykkende. Man følte sig let til Mode som paa et Orlogsskibs Mellemdæk. Bohavet var forskelligt fra de andre Stuers. Her stod ingen afklædt Himmelseng eller vel tillaaset Kasse, men en Række Kanoner laa og stirrede ud ad Vinduerne, tilstøvede og med Spindelvæv for Mundingerne. Langs Væggen stod gerne Bordplader og Bukke, der her var satte til Side, og under Loftet hang et Par Kærtekranse med nedbrændte Stumper fra sidste Fest. Det hele mindede om en Kriger, der sov Rusen ud.

Det fælles Indtryk, som man med stigende Styrke modtog overalt, hvor man færdedes i alle disse mange Rum, var da det, at her havde ingen noget at gøre. Forladte, glemte stod de hen, en Skyggeverden, der sjældent genlød af Levendes Trin. Intet Under da, at Overtroen befolkede dem. Selv i nybyggede Gaarde formaaede de ikke at hævde deres Rang som Opholdssted for Væsner med Kød og Blod; før man ret vidste af det, havde en

uhyggeelig Hær bemægtiget sig dem. Ingen skøttede om at færdes heroppe, naar Mørket først var faldet paa. En Trækvind, der bragte Kærten til at vifte, Blæstens Suk i Kaminen, Genlyden af Ens egne Trin var nok til at skræmme selv den Dristigste.

Samle vi vore Indtryk, maa det indrømmes, at disse Borges hele Grundpræg var skummelt og tungsindigt. Grunden dertil var en dobbelt. Dels havde man indrettet alt alene med Forsvaret for Øje, dels svarede Beboelsen ikke til Bygningens Plan. Huset var anlagt som til Fest, men kun beboet til den strengeste Nødtørft. Forknyt krøb man sammen i et enkelt Rùm eller to, og blev aldrig husvant i Resten. Skulde da Bygningen komme til sin Ret, maatte den ses i de to Forhold, hvorpaa den var beregnet. Vi har allerede lagt Mærke til, hvorledes under et Angreb alt skiftede Karakter, disse tunge, skumle Former og Masser fik med ét Liv, blev Led i et Hele, og greb kraftigt og let ind i hverandre. Ganske det samme gentog sig ved Fest. Den øde, uhyggelige Borg blev en anden, naar Gaarden fyldtes med Heste, naar ingen Dør stod lukket, men det gik op og ned paa Trapper og Gange som i de dragne Stuer med Gæster i Flok, nyt Liv og Munterhed, hvor man saa vendte sig. Hvo tænkte paa Mørkets Aander, naar om Aftenen hver Vraa var oplyst, naar der dansedes i Riddersalen, larmedes af Svendene i den overfyldte Borgestue, og Borggaard som Ladegaard var én forvirret Støj og Mylr lige til Hanegal!

Men det gik saa sjældent paa med Krig og med Fester. Man kunde blive til Aars uden at have oplevet en Ufredens Tid, og rigtig store Familiefester, et Bryllup eller en Begravelse, der kunde sætte Borgen helt paa den anden Ende, faldt ogsaa altfor sjældent for. Hvor hentede man da Trøst mod Boligens Uhygge i Mellemtiden? Der var to Veje, ad hvilke man søgte Savnet stillet. Hver især blev de, uden at man maaske var sig det fuldt ud bevidst, et uundværligt Tilbehør for Gaarden, en Del af Hjemmet.

Den ene Trøster var Haven. I Betragtningensmaaden af denne foregik der i det 16de Aarhundrede et mærkeligt Omslag. Den gammeldags Opfattelse var, at en Have ved en Borg var saa temmelig en Uting. Anbragtes den paa Borgøen, var det et urimeligt Misbrug af Plads, der nok en Gang ved en Belejring

skulde hævne sig. Og lagdes den udenfor Graven, saa frembød den kun nye Mangler: et Skjulested for Fjender tæt ind paa Livet af Borgen, en yderst farlig Plads for Kvinderne at færdes paa, lige saa usikker som Skoven selv. Nej, en Humlehave bag Ladegaarden, en Kaalgaard og saa en lun, lille Plet til de fornødne Bistader, det var alt hvad Have, der havde hjemme ved en Borg. — Et Par Slægtled efter, og Have var trods alle dens Ulemper bleven til næsten en Nødvendighed ved hver en Gaard, et yndet Opholdssted for Mænd som for Kvinder, plejet med en Kunst og en Omhu, der vilde forbyse selv Nutiden.

Grundene til dette Omslag lader sig for en Del paavise. Tidligere havde Kirken været saa godt som den eneste Have-dyrker i Norden. Intet kunde kappes med disse Klosterhaver i By og paa Land, hvorfra Omegnen i vide Kredse ikke blot forsynedes med Lægemedler men ogsaa modtog Blomster og Frugter som Gave, fine Smaavink, der ikke forfejlede deres Virkning. Men alt dette omstyrtedes ved Reformationen. Klostrene inddroges og de tarveligt stillede Præster skulde vel vogte sig for at holde kostbare Haver. Her som paa andre Omraader tog imidlertid Kongen og Adelen Arv efter Kirken. Og i Ordets egentligste Forstand, thi Haverne laa jo fuldt færdige om Klostrene, der nu gik over i Regeringens og Adelsens Eje. Ofte var vistnok de samme Folk at faa, der hidtil havde været anvendte til deres Dyrkning. Det kom blot an paa, om de nye Ejere ikke var Barbarer nok til at lade alt forfalde.

I denne Henseende var der et heldigt Sammentræf, som afgjorde Havernes Skæbne. Den Sans for Naturen og det Naturlige, der betegnede Renæssancen overalt, hvor den brød frem, havde allerede i Aarhundredets første Aartier begyndt at give Livstegn fra sig i Norden. Det var Ytringer af denne nye Aand, naar to Mænd i Danmark, Christen Pedersen og Henrik Smith, med Begejstring underviste deres Samtid om Anvendelsen af de mange indenlandske Urter, hvorpaa saa faa havde Forstand, men som ypperligt lod sig bruge baade i Lyst og i Nød.¹ Det var Ytringer af samme Aand, naar Smagen just paa denne Tid slog om, og det i det kødspisende Norden blev mere og mere almindelig Skik ogsaa at nyde Planteføde, en Tilbøjelighed, der for Danmarks Vedkommende paa engang gav sig Luft i og mægtigt fremmedes ved Christian den Andens Indkaldelse af hollandske Havedyrkere til Amager.²

Jordbunden var da altsaa forberedt, og da ved Aarhundredets Midte Havekunsten skulde synes at maatte dø ud med de sidste Munke, fandt den tværtimod en Skare af nye Dyrkere paa de før saa fjendtlige Borge. Mænd og Kvinder begyndte at kappes i Iver. Og med den Tilbøjelighed til Overdrivelse, som saa hyppigt ledsager det nye, og hvorpaa Renæssancen især aldrig var karrig, gik man nu paa mangt et Sted til den modsatte Yderlighed, forfulgte Maal, som Nordens Klima engang for alle har betegnet som uopnaaelige. Bevægelsens Styrke forstaas først ret, naar man erindrer de fremaddrivende Kræfter: nytændt Begejstring og saa den trykkende Uhygge i Borgens Indre. I Forening skabte de et mærkeligt Afsnit i den nordiske Havedyrknings Historie.

Det har sin Interesse nærmere at betragte disse Haver. I Reglen synes de at have været delt i to Hoveddele: Urtegaarden og Abildgaarden. Disse laa hyppigt et Stykke fra hinanden og stundom fandtes der flere af hver.¹ Urtegaarden deltes atter i to Partier, det vi vilde kalde Køkkenhaven, Urtegaarden i snævrere Forstand, og Blomsterhaven eller Rosengaarden.² Desuden fandtes der altid en særskilt Humlegaard.

Af Køkkenurter havde egentlig kun Kaal tidligere været rigtigt kendt og yndet i Norden. Nu kom der en Mængde nye Slags til. Ikke blot indenfor Kaalens eget Omraade: Blomkaal, «Kabudskaal» og hvad de alle hed. Da Frederik den Anden Aar 1560 skulde holde Fastelavnsgilde paa Nyborg Slot og frygtede for, at Lensmandens Kaalforsyning ikke var i Orden, maatte Hans «Drejer» paa Københavns Slot skyndsomst sende Kongen al den «Kabudskaal», som Slottet kunde stille.³ Men ogsaa andre Urter kom paa Mode, først og fremmest Løg, Persillerødder og Peberrod. «Som Du skriver om Roer, da sender jeg Dig nu med Jens to Tønder Persillerødder og to Tønder skaanske Roer; Roerne er dyre», skrev Herluf Trolle hjem fra Skaane til den ventende Birgitte Gøye. Ved denne Forsending kunde han trøstigt løbe an paa, at næppe alt vilde være spist op inden hans Hjemkomst. Mere forsigtigt udtrykte han sig, da han senere samme Aar sendte hende Kastanier fra Kolding: «vil Du lade forvare mig en 20 eller 30 deraf i Kælderen i Sand», tilføjedes der.⁴ Peder Oxe havde Æren af at indføre to nye Arter Roer i Danmark, de «Barderwigske og Burdfeldtske», som han havde lært at kende under sit ufrivillige Ophold i Lothringen.⁵ Løg

fik man intet Steds saa gode som hos Hollænderne paa Amager og paa Falster.

Højest mærkeligt er det at se, hvorledes Begejstringen for de nye Urter og Grøntsager, af hvilke mange tidligere havde været brugte til Lægemidler og derfor været dyrkede i Klosterhaverne, nu greb om sig fra oven. Vi kan tilfældigvis kontrollere, hvad der af Grøntsager er medgaaet til Christian den Tredies Hofholdning, da han i Sommeren 1541 opholdt sig paa Malmøhus. Ved det kongelige Bord fortæredes her daglig imod gammel Skik ikke blot en Masse Gulerødder, Kaal, Løg, Grønærter og Persille, men ligeledes betydelige Mængder af Timian, Salvie og andre. En Uge igennem spistes der Timian og Salvie hver eneste Dag.¹

Haand i Haand hermed gik en Lyst til at opelske Planter, der krævede kunstig Varme eller dog udsøgt Pleje. Christian den Fjerde lod baade opsamle og nedsalte vild Asparges,² og ligeledes indplante og forædle den i Havejord.³ Vi hører Tale ikke blot om Agurker i Tøndevig fra en lille Plet Jord, men om Græskar paa 32 Pund og derover, om hundrede Meloner fra samme Have o. s. v.⁴

Hvor Urtehaven, hvad der vist hyppigt var Tilfældet, var anlagt blot med en Korsgang i Midten, dannedes der næppe nogen skarp Grænse mellem den egentlige Køkkenhave og Blomsterhaven. Urtegaard og Rosengaard faldt her sammen, idet Blomsterne blot var anbragte langs Gangen. I større Haver udgjorde Rosengaarden en selvstændig Afdeling. Særligt yndede Blomster var Roser, Lavendler, Pæoner og Nelliker. Aar 1611 var der i Slotshaven ved København 240 dobbelte Nelliker i Potte.⁵ Dobbelte Nelliker omtales overhovedet meget og synes at have kæmpedes med Rosmariner og Provenceroser om første Plads i Datidens Yndest.

Medens Rosernes Ry var gammelt, havde Nellikerne for nylig tilkæmpet sig Plads i den almindelige Yndest. I Frankrig havde de været ansætte siden Ludvig den Helliges Dage. Han havde paa sit sidste Korstog i Afrika ment i disse vildtvoksende Blomster med krydret Duft at kunne finde et Lægemiddel mod den Pest, der just hærgede hans Hær. Ham selv hjalp de dog ikke, han døde af Pest 1270 foran Tunis. Men Nellikerne fulgte med hans Lig og hans Hær til Frankrig, og de vandt her sammen med ham Ry for Hellighed. I Frankrig kaldes de for «Øje-

blomst» («oeillet») efter den Lighed, som især den almindelige, hvid med sort i Bunden, har med et menneskeligt Øje. Samme Navn «lille Øje» («pink») bar de i England. Denne Lighed havde alt i Oldtiden hos Middelhavsfolk fremkaldt Sagnet om, at disse Blomster stammede fra en Hyrdes Øjne, som Jagtgudinden i sin Vrede havde udrevet og kastet paa Jorden.

Til Norden naaede Interessen for Nelliker dog først, efter at Kejser Karl V paa sit Togt til Tunis for anden Gang havde opdaget dem og hjembragt flere pragtfulde Arter. Den purpurrøde Kartheuser-Nellike (*Dianthus Carthusianorum*) blev hans Yndlingsblomst. Den dyrkedes nu med Iver i de kejserlige Haver, og det lykkedes at opelske forskellige Afarter. Herfra bredte dens Ry sig videre til Danmark. Efter Lugten, der mindede om Kryddernelliken fra Indien, kaldte man den i Tyskland og i Danmark med det vildledende Navn «Nellike». Muligt turde dette have bidraget sit til den Begejstring, hvormed de modtoges i Norden. Kryddernelliker anvendtes ofte ved Tillavning af Mad og Drikke. Man haabede vistnok i disse Blomster at finde en billig Afløser, lige tiltalende for Syn, Lugt og Smag.

Som rimeligt var, udvekslede man hyppigt forskellige Slags Frø og Stiklinger hos hinanden. Om det saa var Dronning Dorothea. saa deltog hun i denne Tuskhandel, Aar 1551 udbad hun sig saaledes af Birgitte Gøye: «Merian, Brisilicon, Nelliker, Cypres, Gulefiol og andre gode Urter».¹ Det egentlige Sted at forskrive Frø, Blomsterløg og Planter fra var dog Holland. Med Tolderen i Helsingør som Mellemand kunde man faa udsøgte Sager herfra, og saavel Kongerne som Adelsmænd anvendte betydelige Summer paa sligt.²

Foruden blot til Pragt tjente Blomsterne ogsaa paa anden Vis. Det blev almindelig Skik deraf at destillere duftende Vande, som saa atter anvendtes enten til Stænkning i Stuerne eller som Tilsætning til stærke Drikke, Akvavit og lignende. For blot at nævne ét Eksempel maatte Gartneren paa Københavns Slot i Juni Maaned 1603 levere til Dronningen 173 Potter Jordbær, for fire Kroner Hyldeblomster og for tolv Kroner røde Roser, af hvilke Sager der skulde «brændes Vand».³ Det var en Selvfølge, at alt hvad der kunde syltes, blev anvendt hertil. Syltetøjer var Tidens Styrke; vi skal senere faa at se, hvorledes man paa dette Omraade forsøgte sig vidt ud over de Grænser, som Nutiden vilde finde naturlige.

Den af Haverne, hvor Tidens Begejstring gjorde sig stærkest gældende, var dog uden Tvivl Abildgaarden. Her mødtes Mændenes og Kvindernes forenede Bestræbelser. Det gør allerede et eget Indtryk at se det ofte møjsommelige Arbejde, som her udførtes for at holde Alt i Orden. Man optog Kampen endog mod Insekterne og lønnede Mandskab til at holde Træerne rene for Orme og Larver.¹ Podning synes at have staaet højt, Podevoks og andre dertil hørende Sager omtales oftere. Paa Gripsholm f. Eks. brugte Bjørn Trægaardsdreng i Aaret 1547 otte Pund Voks til «Træplastre».² I Hamar By i Norge fandtes ved Aarhundredets Midte flere «Podemestre», der havde deres Udkomme alene ved at udøve deres Kunst.³

Under saadanne Forhold kan det ikke undre at træffe alle de Arter Frugttræer, som vor Tid kender: en Mængde forskellige Slags Æbler, Sommer- og Vinterpærer, hvide, røde og ungarske Blommer, spanske Kirsebær og hvide velske, Moreller, Morbærtræer, Ferskner, Johannes-Æbler og Johannes-Pærer, Kvæder o. s. v., o. s. v.⁴ Ikke heller kan det forbayse at se storartede Summer udgivne hertil og fine Frugttræer indforskrevne i hundrede- ja i tusindvis fra Holland,⁵ saa lidt som at Norden selv gennemstøvedes for at opdage gode Arter, der alt havde staaet deres Prøve. Det var sikkert en ypperlig Anvisning, som Frederik den Anden gav, da det gjaldt om at faa unge Valnødtræer til Udplantning i Frederiksborg Slotshave, at lede godt efter i Kannikehaverne i Roskilde.⁶ Men hvad der unægtelig forundrer, det er den Uforsagthed, hvormed man søgte at byde Klimaet Trods og dyrke Træer her, hvis Frugter kun med største Vanskelighed kunde bringes til Modenhed under saa kølige Forhold.

Det var allerede at strejfe Grænsen, naar man i de tre Riger lagde sig ivrigt efter Dyrkning af Vinranker. Alt Kong Hans kunde befale sig tilsendt en Kurv med Vindruer fra sin Vingaard i København.⁷ Johan den Tredie lod plante Ranker ved Kalmar.⁸ Christian den Fjerde var i den Grad opsat paa Vindyrkning, at han efter aarligt at have forskrevet et jævnt Antal Ranker fra Holland, i Aaret 1610 endog drev det til at indføre 200 Stykker paa engang.⁹ Fra Bergen berettes, at den første lutherske Biskop, Gjeble Pedersøn, havde anlagt en ypperlig Have ved Hjælp af en flandersk Gartner, men forgæves anstrængt sig for at faa Vindruerne modne. Han tog da de umodne Druer

og lod dem ophænge over sit Bord, for at Fremmede kunde se, at Vindruer kunde om ikke modnes saa dog vokse i Norge.¹

Men Urimeligheder forlangte man, naar man, selv om det saa blot var i Danmark, lagde sig efter Dyrkning af Figen og Mandler. Ikke desto mindre forsøgte man herpaa. Frederik den Anden lod plante i Skanderborg Slotshave ti Figentræer og tyve Mandeltræer,² og Christian den Fjerde gik baade ved Rosenborg Slotshave og andetsteds trøstigt i Faderens Fodspor.³ Saa underligt det lyder, synes Forsøgene at være lykkedes nogenlunde. En senere Forfatter paastaar i det mindste, at saavel Mandler som Figen modnes i københavnske Haver ligesom i Italien, og anfører derpaa som Vidner Lægerne Finke, Bartholin, Worm o. s. v., der selv skal have smagt dem.⁴

Uden at træde Tiden for nær, tør man dog maaske antage, at de i Reglen har været lidt beske. Det samme gjaldt uden Tvivl om megen af den øvrige Frugt, især den, der dyrkedes i de nordligere Strøg. Det lyder saaledes ingenlunde lovende, naar den senere Carl den Niende i Sverig i Aaret 1570 paa Forespørgsel af Dronning Catharina, om han ikke havde nogle sure Pommerantser, da Kongen led af Febris og havde en svar Længsel efter denne Frugt, svarede, at sure Pommerantser havde han ganske vist ikke, men derimod skulde han med Fornøjelse, hvis det ønskedes, sende nogle Æbler og Pærer af den Slags, som vokser ved Gripsholm.⁵ Og Gustav Vasa har vel næppe haft helt Uret, da han skrev til sin Datter, der var bleven syg, at Grunden hertil sikkert maatte være, at hun «æder allehaande Skavl, der forslummer Maven», iblandt hvilket «Skavl» han først og fremmest nævner: Æbler.⁶

Men hermed tog Tiden i Almindelighed det nu ikke saa nøje. Hovedsagen var, at der var bravt mange af dem. Om hver enkelt Frugt var bleven fuldt moden, havde ikke den Vigtighed; hvad der var altfor surt til at spises raat kunde jo laves til Most. Og man nød meget under begge Former. Vi kommer senere til lidt nærmere at betragte disse Forhold, her blot i Forbigaaende et Par Eksempler til Prøve. Da Frederik den Anden Aar 1560 holdt Fastelavnsilde paa Nyborg Slot, lod han i den Anledning forskrive alle de Æbler og Vinterpærer, der havdes paa Københavns Slot, og desforuden i Forstærkning en halv Læst Æbler og to Tønder Pærer fra Faaborg.⁷ Om Most-Tillavningen hører vi tilfældigvis fra en norsk By, Hamar ved Mjøsen, at det

var en meget ringe Borger, som ikke havde aarligen af sin Frugthave en halv Læst Most og en halv Læst «Kirsebærdrank» til sit eget Husbehov, foruden hvad der solgtes eller foræredes til gode Venner.¹ Det kan da ikke forundre, at der f. Eks. paa Ømkloster i Jylland endnu i Februar Maaned 1554 laa tolv Tønder Most af Efteraarets Forsyning urørt i Kælderen,² saa lidt som at Frederik den Anden gik videre og Aar 1584 lod Lensmanden paa Kronborg indsamle to til tre Tønder Slaaen og sende til sin Mundskænk, for at denne kunde lave dem til Slaaevin til Kongen.³

Herregaardshavernes Ydre lignede i Reglen en Dyrehave i Nutiden, idet de var omgivne med et Hegn af Enebærstager, for at Dyrene ikke skulde springe ind derover.⁴ Den milde Aarstid igennem var de vistnok Kvindernes hyppigste Opholdssted og saaledes en Enhed og Virkeliggørelse af det, som man i Borgen forgæves havde tilstræbt ved Sommerstuen og Fruerstuen. Stundom synes de at have tjent som en Slags Lønkammer tillige, hvor Husets kvindelige Beboere trak sig tilbage, eller hvor de i Forening holdt deres Andagt.⁵ Den megen Pasning, som Haven krævede, gav ogsaa Kvinderne nok at tage Vare derved. Ved større Slotte slog imidlertid deres Arbejde ikke til, der maatte holdes virkelige Urtegaardsmænd, som ikke havde andet at gøre end at passe Haven. Johan den Tredie holdt saadanne paa sine Slotte; til Kalmar lod han én indforskrive fra Tyskland.⁶ Paa Aalholm holdt Enkedronning Sophia en Urtegaardsmand,⁷ paa Nykøbing Slot en Mester, der atter havde tre Svende under sig.⁸ Lignende talrig Gartnerbesætning holdtes i Haverne ved Københavns Slot, Frederiksborg, Lundehave, Koldinghus og flere Slotte.⁹ I en mindre Have, som Frederik den Anden anlagde i Teglstrup Hegn ved Helsingør, holdtes en Gartner og en Svend.¹⁰ I et Anfald af Sparsommelighed indførte Regeringsraaderne vel en Del Indskrænkninger i disse Forhold, men nødtes dog kort Tid efter til atter at ansætte omtrent det gamle Antal.¹¹ At disse Gartnere har været dygtige og vel ansete Folk, kan ses af de Lønninger, som de oppebar. Urtegaardsmanden paa Frederiksborg f. Eks. fik frit Underhold og desuden to Hofklædninger samt 400 Kr. om Aaret.¹²

Den Trang, som gjorde sig gældende i denne ivrige Omsorg for Haverne, var aabenbart en større og dybere end den blotte Lyst til at søge Ophold og Syssel udenfor den uhyggelige Borg.

Den var som alle de stærke Drifter i Renæssancens Tid en vaagende Rørelse, hvori en Mængde vidt forskellige Retninger fandtes umiddelbart og inderligt forenede. Trang til Hygge, Interesse for Madlavning, Skønhedssans og videnskabelig Drift slyngede sig her forunderligt i hverandre. Det er værd at mindes, at de berømte Haver i Norden: Cornelius Hamsforts i Odense, Peder Oxes ved Gisselfeld, Tyge Brahes paa Hveen, Claus Urnes ved Beltebjærg i Skaane, Sophie Brahes ved Eriksholm, Gjeble Pedersøns i Bergen og mange flere indtage en hæderlig Plads i Videnskabens Historie. Trods alle deres Besynderligheder staa de som de første, kække Forsøg paa at udføre den Tanke, der i Europas videst fremskredne Lande først længe efter blev gennemført ved Oprettelsen af botaniske Haver.¹

Det var Renæssancens Trang til at træde i et inderligt Forhold til Naturen, der skaffede sig Luft i disse Haver. Men hvorfor indskrænke Naturen alene til Planteriget? Dyreriget havde jo samme Krav paa Interesse. Ogsaa her brød en lignende Bevægelse da frem og skabte alle de forunderlige Dyresamlinger, halvt Menagerier, halvt Akklimatiseringsanstalter, der fandtes paa mange Slotte og Gaarde i Norden i Forbindelse med Haverne. Vi skal i en anden Sammenhæng nærmere betragte disse mærkelige Forsøg, her maa vi nøjes med at fastslaa det Fælles i begge Bevægelser.

Men det Naturlige kunde jo søges ogsaa andet Steds end blot i det Levendes Verden. Selv paa Bygningskunstens Omraade lod det sig vel finde. Hvad om man her i disse Haver, hvor alt aandede Frihed og Liv, slog sig løs og opførte en Bygning ret efter Ens eget Hoved, ikke som hin skumle Borg trykket og indsnøret af Forsvarshensyn, men en virkelig Naturbolig af en ædlere Art, hvor det ikke gjaldt Kamp, men hvor Skønhed og Livslyst fuldt kunde bygge. Man forsøgte det.

Dette er uden Tvivl det mærkeligste Udbrud af hin Tids Bygningslyst. Vi har forfulgt Bevægelsen fra dens Udspring, sét, hvorledes den oprindelig som en ustillet Trang flygtede fra Bergen, søgte ud i den frie Natur og i Havekunsten fandt en Erstatning for Savnet. Nu vendte den tilbage igen mod sit Udgangspunkt, styrket men tillige forvandlet, beruset af Flugten. Thi det, der nu opførtes, var den vidunderligste Blanding af alt

muligt: Borg, Bolig, Stue, Festplads, i Ordets egentligste Forstand et Digt i Sten.

Rent nøgternt sét lod det Hele sig udtrykke ved, at medens Kvinderne i Haven nøjedes med en Løvhytte til Skygge og Læ mod Regn, var dette ikke Mændene nok. I ledige Stunder morede Borgherren sig med at tænke over, hvorledes et Lysthus af Sten vel vilde tage sig ud, og hvor det skulde anbringes. Men før han ret vidste af det, tog Forestillingen Magten fra ham og lod ham hverken Rist eller Ro, førend Bygningen stod der.

Omtrent fra Aarhundredets Midte lader der sig paavise en bestandig voksende Tilbøjelighed til at opføre Lysthuse. I Begyndelsen synes de at have svaret til, hvad Nutiden vilde betegne med dette Navn; men hurtigt overskred Bevægelsen disse snævre Grænser. Lysthusene voksede til grundmurede to-tre-etages Bygninger med Spir og Taarne, indvendigt udstyrede med Marmorgulve og Stensøjler. Bevægelsen synes at have grebet om sig omtrent samtidigt i Danmark og Sverige. Vi ser allerede Erik den Fjortende Aar 1565 i Færd med at udstyre Lysthuset ved Stockholm Slot med gyldne Roser i Loftet, forgyldte Piller og Glasmalerier;¹ og saavel her som paa Arnø i Upland fortsatte Johan den Tredie i stigende Maal Broderens Værk.² Men ingen lader dog til at have overgaaet Frederik den Anden i Begjæstring for Lysthuse. Ved alle sine Slotte: ved Frederiksborg, Kronborg, Antvorskov, Skanderborg, Haderslevhus og flere opførte han ikke blot ét men stundom to, tre saadanne. Det er betegnende for den hele Bygningsart, at han ofte søgte ved Navnet ligesom at undskylde Foretagendet. Saaledes kaldtes Lysthusene ved Antvorskov og Haderslevhus samt et af dem ved Frederiksborg for «Sparepenge».³ Under Benævnelsen «Badstue» skjulte sig ogsaa hyppigt et blot Lysthus. Først under Christian den Fjerde blev det Skik at kalde dem med deres rette Navn.

Det vilde være meget vanskeligt at bestemme Hensigten med disse Bygninger. Den strakte sig lige fra at kunne døse i Skygge, nyde Udsigten eller spille Boldt, Pilkentavl og Rulletavl, og op til at have en virkelig Bolig ligesaa fuldstændigt udstyret som Borgen ved Siden. Lysthusene paa Kronborgs Bastioner var trods al deres solide Bygning vistnok kun beregnede paa herfra at nyde Udsigten. Var man tilstrækkelig fornem, fik

man efter Besøget sit Navn optegnet med gyldne Bogstaver paa Væggen i det ene.¹ Lundehave (Marienlyst), Sparepenge ved Haderslevhus og Lysthusene ved Frederiksborg vare indrettede til fuldstændig Beboelse. Paa Lundehave var der baade Køkken, Kakkellovne og Kaminer, Soveværelser og Sal.² I Sparepenge ved Haderslev holdt Frederik den Anden et stort Gæstebud Aar 1387.³ Og ikke blot Badstuen ved Frederiksborg benyttedes stundom af Kongen til at overnatte i, men saavel Sparepenge som Jægergaarden synes at have været indrettede til det samme. I alle disse Bygninger fandtes ved Frederik den Andens Død en hel Forsyning af Glas og Sølv-Husgeraad.⁴

Ligesaa ubestemmelig var Stilen. Her, hvor der herskede den fuldstændigste Frihed, fulgte man blot sin Hjertens Lyst. Hvad man især synes at have nydt, var, at kunne bygge Søjlehaller med den frieste Adgang for Lys og Luft, en aaben Portal foran men ingen sammensnøret Vindeltrappe. Lundehave og Badstuen ved Frederiksborg laa paa en Plads belagt med hugne Sten, Stuernes Gulv strakte sig ligesom helt ud i det Fri. Til Lundehave og Lysthusene paa Kronborgs Bastioner medgik der en Uendelighed af hugne og drejede Piller.⁵ Disse sidste Lysthuse synes at have været byggede som blotte Pavilloner baarne af Søjler. Lundehave derimod var i en hel anden Stil, tre Stokværk høj, med fladt Tag, hvorom der løb Sandstens-Forsiringer. Køkkenet var i Kælderen, og ovenover dette en Art søjlebaaren Veranda med Indgang til mindre Værelser; øverst oppe endelig den kongelige Sal med dens henrivende Udsigt. Det hele synes at have været slankere og langt finere udarbejdet, men iøvrigt ikke uligt det nuværende Marienlyst, hvori det vistnok for en Del er indmuret.⁶ Badstuen ved Frederiksborg var en nydelig Blanding af et Legetøj og et virkeligt lille Slot, bygget i den bekendte Stil med Trappetaarn med Spir, røde Mure og Sandstens-Forsiringer, men forunderligt fortryllende i hele sin Tilsyneladelse. Man forstaar langt bedre Christian den Fjerde, der fik Lyst til at bygge det hele efter i stor Stil og saaledes frembragte Ibstrup (Jægersborg), end Christian den Sjette, der lod Spiret bryde af og det øvre Stokværk helt omdanne.⁷ Paa Uranienborg, der jo var anlagt med en underlig Blanding af ubunden Kækhed og snorlige Pedanteri, laa der for Enden af de to Midtergange to mindre Bygninger, ganske ens, hver især et lille Uranienborg i Lommeformat. Ved Haderslevhus endelig var

Lysthuset en anselig Bygning, der med sit Taarn som et mægtigt Treklover og sin høje Sidelænge vilde have kunnet gøre Fyldest overalt som en Hovedbygning. Kun det endnu anseligere Slot var i Stand til at trykke det ned. At slig en Bygning kunde kaldes Sparepenge var enten Tegn paa, at denne Benævnelse under Frederik den Anden næsten var bleven til et Fællesnavn for Lysthuse, eller et spøgefuldt Udtryk for, at Kongen her havde sparet betydeligt, da det var Hertug Hans, der havde bygget Slottet.¹

Det var naturligt, at disse Lysthuse vakte Lysten til Efterligning ogsaa hos Adelen. Tyge Brahe byggede to store og fire mindre i Haven ved Uranienborg,² Sten Brahe opførte et ved Bregentved,³ og flere fulgte uden Tvivl Eksemplet. For Frederik den Andens Vedkommende synes Forkærligheden for disse Bygninger at være tiltagen med Aarene, thi som bestandigt videre fremskudte Poster rykkede de ud fra hans Slotte. I Skoven om Frederiksborg byggedes Sparepenge, Badstuen og Jærgaarden.⁴ Aar 1587 opførtes samtidigt et ved Vordingborg Slot og et ved Haderslevhus.⁵ Ved Kronborg byggedes først Lysthusene paa Bastionerne mod Søen, saa opførtes Lundehave, derpaa rimeligvis et lille Lystslot i Teglstrup Hegn,⁶ og ved sin Død 1588 havde Frederik den Anden just givet Befaling til at bygge et nyt Lysthus under Navn af «Badstue» tæt ved Lundehave, omtrent hvor den saakaldte «Hamlets Grav» nu findes.⁷

Det er af særlig Interesse at lægge Mærke til Udviklingen af denne Sans for Lysthuse. Den indeholdt nemlig en betydelig Fare for Borgene, og der kan næppe være nogen Tvivl om, at hvis alt havde faaet Lov til frit at udfolde sig, vilde Enden være bleven, at Lysthusene ganske havde taget Magten fra selve Hovedbygningen. Som en forældet Form vilde denne efterhaanden være skrumpet ind, indtil endelig de forbedrede Kanoner havde givet den Dødsstødet, medens «Lysthuset» som «*major domus*» lidt efter lidt vilde have draget alt og alle til sig. Spor af denne begyndende Udvikling lader sig paavise. Det er saaledes værd at bemærke, at Lysthusene under Christian den Fjerde spillede en anden Rolle end tidligere. Medens de under Frederik den Anden altid havde forudsat et Slot, blev de under Christian den Fjerde selv ligesom Tilløbene dertil. Ibstrup byggedes ligefrem efter Badstuen ved Frederiksborg som Model, og til Opførelsen af saavel Rosenborg som Frederiksborg

fattede Christian den Fjerde først Mod efter at have opført et Par Lysthuse paa Stedet til Prøve. Rosenborg var paa en Maade selv blot et storartet Lysthus, i Størrelse men ikke i Væsen forskelligt fra de to mægtige Sten-Lysthuse med Taarne og Sale, som Christian den Fjerde paa denne Plet med forunderlig Ilfærdighed havde ladet afløse hinanden.¹ Men hele denne Udvikling blev brat afbrudt. Den hjemlige Bygningskunst i Danmark fik ikke Lov til frit at udvikle sig ad egne Veje. Gentagne fjendtlige Hærgninger pløjede det meste ned, nyt som gammelt, og selve Forbindelsen med Fortiden brast, da ved Enevældens Indførelse den Stand saavel som de Vilkaar fortrængtes, der havde frembragt de gamle Borge.

Vi har betragtet Borgenes Ydre og Indre, set Forsvarshensynets altbeherskende Magt og ligesom gjort Prøve paa vort Resultat ved at mærke os Havernes og Lysthusenes Betydning. Tilbage staar endnu blot, førend vi forlader denne ejendommelige Bygningsmaade, et Øjeblik at dvæle ved dens Stilling i Almindelighed, bestemme, saavidt det lader sig gøre, i hvilken Grad den greb ind i hin Tids Liv.

Det kunde flygtigt set synes, som om den hele Bevægelse, ligesom den oprindelig var bleven forplantet hid fra Udlandet, saaledes ogsaa vedblev at være et blot Laan, der aldrig virkelig blev de nordiske Folks Eje. Hvad var det andet end et Par Kongers og et Dusin Adelsmænds rent forbigaaende Interesse, en Modesag, hastigt bortvejret og uden blivende Følger? Jo, dens Betydning blev en langt dybere. For det første fandt Bygningsmaaden ved sin Ankomst til Norden en gunstig Jordbund. Om end selv af fremmed Art, fæstede den straks Rod, trivedes her og holdt sig i Blomst i henved et Aarhundrede. En Bygningskunst, der paa slig Vis indoptages af et Folk, ophører at være fremmed og bliver tilsidst en Ytring af Folkets eget Liv.

Men dernæst vilde det være en stor Misforstaaelse at tænke sig den vakte Bevægelse som kun knyttet til et Par enkelte Konge- og Hofnavne. Det ejendommelige for den var netop, at den i lige Grad bemægtigede sig Høje og Lave. Det vil i saa Henseende være oplysende at mærke sig Grænserne for dens Omfang baade med Hensyn til Tid, Rum og Personer.

Hvad først Tiden angaar, saa falder Blomstringen hele Norden over i Tidsrummet fra 1536 til omtrent 1625, saaledes at der saavel forud som efter dette Tidsrum gaar en ret anselig Opvækstens og Afblomstringens Tid. Især i Sverige, hvor Trediveaarskrigen, modsat Forholdene i Danmark, ikke afkræftede Adelen, men tilførte den betydelige Rigdomme, falder der en rig Efterhøst. Läckö og Skokloster er iøjnefaldende Eksempler paa saadanne sildigt modnede Frugter.

Forholdenes Natur medførte, at det især var Danmark og Sverige, der blev Skuepladsen for den hele Bevægelse. Adelen ringere Betydning i Norge, Landets daværende Tilstand og hele Natur og Beliggenhed lammede Virkningerne dør. Det egentlige Brændpunkt blev aabenbart Strøget fra Elben til Dalelv. Langt vanskeligere er det derimod at bestemme Bevægelsens Retning. Stødet kom ikke ubetinget fra Syd mod Nord. For Jyllands og Øernes Vedkommende var ganske vist til en Tid Eksemplet fra Holsten toneangivende. Fornemlig Henrik Ranzau, der raadede over fyrstelige Rigdomme og var besjælet af en umættelig Byggelyst, rev sikkert mange Standsfæller i Danmark med sig. Men der lader sig paavise stærke Rørelser forud baade i Skaane og Upland, — man tænke blot paa Glimminge og Ørup, paa Ørbyhus og Vik, der alle skrev sig fra Tiden omkring Aar 1500 — lutter Beviser for, at Paavirkningen maa være naaet herop ogsaa ad andre Veje. Som Helhed set maa Norden vistnok siges at have fænget samtidigt paa flere forskellige Steder, og Bevægelsen til de enkelte Tider at have forplantet sig fra spredte Udgangspunkter.

Det var aabenbart Bygherrerne, hvis smittende Eksempel i de enkelte Egne skiftevis drog flere efter sig. Hvem var da disse Bygherrer? Det var først og fremmest Kongerne. Og her møder os en saa fuldttonende Samstemmen som i ingen anden Sag af lignende Beskaffenhed. Det var ikke en enkelt Fyrste eller to, eller tilfældigvis et Par i hvert Land. Det var dem alle. Det var i Danmark de tre Slægtled: Christian den Tredie med Brødrene Hans og Adolf, Frederik den Anden og Christian den Fjerde. Det var i Sverige Gustav Vasa og hans tre Sønner, der alle blev Konger: Erik den Fjortende, Johan den Tredie og Carl den Niende. Der kan være Tale om indbyrdes Forskel i Rang mellem disse. Johan den Tredie og Frederik den Anden rage vel op over de andre. Men udadtil set, sammenlignet med andre

Herskere før eller efter, indtage de alle en ganske særlig Plads i Nordens Historie. Thi ingen anden Tid har set en saadan Række af Slotte fremstaa lige fra Christian den Tredies Koldinghus, Hertug Hans's Haderslevhus og Hertug Adolfs Husum ned til Christian den Fjerdes Frederiksborg. Frederik den Andens ypperste Værker, Kronborg og Frederiksborg,¹ tabe ikke men fremhæves kun ved en saadan Indfatning. Og det samme gælder maaske i endnu højere Grad om Sverige. Hvert enkelt Slot i Rækken ligefra Gustav Vasas Vadstena og ned til Carl den Nienes Nyköping vilde, om det stod endnu uforandret som da det bygtes, med Rette fængsle alles Blikke.

Det var utænkeligt andet, end at slige Eksempler ogsaa maatte bringe Adelen paa Gled. Den trængte iøvrigt ikke til Spore, thi, som alt berørt, det var indenfor dens Kres, at saadanne Bygninger som Glimminge og Ørbyhus tidligt vare opstaaede. Naar vi da skulle betegne dens Deltagelse i Bevægelsen, staa vi langt mere Fare for at bruge for svage end for stærke Udtryk. Sandheden var vistnok den, at de allerfleste Herregaarde i Danmark og Sverige fik i Løbet af dette Tidsrum Borgbygninger opførte efter den nye Vis. Lad os ad et Par forskellige Veje søge at faa et Indtryk af Strømmens Kraft.

Lad os f. Eks. lægge Mærke til, hvad der i Løbet af nogle faa Aar byggedes blot i en enkelt Egn. Indskrænker vi os til Jylland og betragter blot Aartiet 1580—90, saa opførtes der her i dette Tidsrum følgende større Gaarde: Overgaard, Stensballegaard, Skafføgaard, Rosenvold, Timgaard, Næs (Lindenberg), Tjele, Boller, Katholm, Nørlund og Vorgaard.

Det er fremdeles i høj Grad betegnende, at mangen Adelsmand dengang ikke nøjedes med, hvad vor Tid vilde anse for et betydeligt Foretagende, at bygge hele Gaarden op fra ny af, men hyppigt opførte to, ja tre Herregaarde. Vi skulle her rent forbigaa Henrik Ranzau, som drev det til at bygge prægtige Borge i Snesevis,² og blot anføre som Eksempler blandt de mange: Corfits Viffert, der byggede Næs (Lindenberg) og Tybring, Oluf Daa: Fraugdegaard og Ravnstrup, Jørgen Rosenkrands: Rosenholm og Skafføgaard, Johan Friis: Hesselagergaard, Hagested og Borreby, Erik Hardenberg: Skovsbo, Mattrup og Faarevejle, Peder Oxe: Gisselfeld, Tølløse, Løgismose og Holmegaard o. s. v., o. s. v.

Eller lad os maale Adelens Deltagelse paa en anden Vis

ved at se, hvorvidt dens Iver var stærk nok til ogsaa at rive Slægtens Kvinder med sig. Her møder os det samme Indtryk. Kvinder bygge Borge saa fuldt som Mændene og indskrænke sig som disse ikke til én. Mette Rosenkrands opførte Vallø, Gjørvel Faddersdatter: Torup i Skaane, Beate Hvitfeld: Svenstrup sammeds, Karen Geed: Røssjoholm; Otto Ruds Enke, Pernille Oxe, der døde 46 Aar gammel, havde alt i sin Enkestand faaet Tid til at bygge Møgelkjær og Sæbygaard; Karen Gyldenstjerne byggede ikke mindre end Stjernholm, Rosenvold og Boller.

Men trods disse tydelige Spor af Kongernes og Adelsens Deltagelse, og trods alt det meget, der blev opført i dette Tidsrum, mere end i nogetsomhelst andet af samme Varighed, synes man dog alligevel fra én Side set fremdeles at maatte betegne den hele Bevægelse som fremmed. Hvad hjalp det nemlig, at disse Bygninger svarede til et virkeligt Behov og fuldt ud tilfredsstillede dem, for hvem de opførtes! Bygmestrene vedblev jo dog at indforskrives fra Udlandet, der dannedes ingen hjemlig Skole, de yngste som de ældste Borge vare indførte Varer.

Vi staa her overfor et meget vanskeligt Spørgsmaal, Spørgsmaalet om, naar et Kunstværk maa siges at være tilegnet, saa at det er blevet en enkelts eller et Folks Ejendom. Forholdet er sikkert forskelligt, alt eftersom der er Tale om de flygtige Former for Kunstværker: Billedhuggerarbejder og Malerier, der let vandre ind og atter ud over Grænsen, eller det drejer sig om Bygningsværker, der ganske anderledes fast indplantes i Landets Grund. Vist er det imidlertid, at i Nutiden en Bygningsart næppe vilde kunne siges at have slaaet Rod i et Folk, førend den havde fremkaldt en Flok af hjemlige Mestre. Noget anderledes stillede Sagen sig dengang, og herved ledes vi til at se den hele Bevægelse fra en ny Side.

Blodomløbet i det store Folkelegeme var dengang forskelligt fra nu. Folket bestod af skarpt adskilte Stænder, hvis Liv og Interesser bares oppe hver for sig og langt fra altid paavirkedes af det samme. En stærk Bevægelse kunde gribe Adelen, uden i større Grad at give sig tilkende i de lavere Lag. En Begejstring som denne for Bygningskunst kunde bemægtige sig og i et Aarhundrede beherske Samfundets øverste Dele, uden at frembringe andet end højt regnet nogle brugbare Mursvende og Stenhuggere. Skallen var for haard, Frihed, Sol og Lys var for karrigt tilmaalte til, at en Mesters Snille, selv om det i Spiren havde

været til Stede, kunde faa Lov til at bryde igennem og foldes ud. Det var jo nemlig her ikke nok at besidde en kunstvant Haand og en livlig Opfattelse. Sligt kunde slaa til, naar Talen var om et enkelt Stykke, hvad enten det saa var et kosteligt Guldsmykke eller en Stenportal, der ønskedes. Men det, her krævedes, var en overlegen Aand, der let og fribaaren var i Stand til at sætte sig i en Adelsmands Sted, og med hans Syn paa Alt skabe det tilsvarende, bygningsmæssige Udtryk. Men saa vid en Synskres, en saadan Smidighed og Styrke fostredes ikke under smaa Forhold.

Dette fik blivende Følger ned efter. Men det blev først og fremmest af afgørende Betydning for de øvre Samfundslag selv. Hvad de ikke fandt omkring sig, maatte de selv paatage sig at yde. Konger som Adelsmænd blev selv til Bygmestre.

Dette er en af de mærkeligste Ejendommeligheder ved Datidens Bygningsforhold, der lærer os at se det hele i en ny Belysning. Ganske vist hører vi Tidsrummet igennem bestandig kun Tale om fremmede Bygmestre. Kronborg som det andet Frederiksborg er opførte af Udlændinge. Men disse Bygmestres Betydning var en anden og ringere end i Nutiden. Over dem stod en Bygherre, der ikke, som ofte nu til Dags, nøjedes med at skrive sit Navn under en Kontrakt og en Tegning, men virkelig var den styrende. Det gik til som paa Datidens Orlogsskibe, hvor en Adelsmand førte Befalingen, men havde ved Siden af sig en særlig Sagkyndig, Skipperen, der efter Ordre maatte røgte den rent sømandsmæssige Del af Sagen.

Saaledes set blev da Bygherrens Stilling en anden, end den ved første Øjekast skulde synes. En senere Eftertid, der har anet, at her var noget at mærke, men ikke været i Stand til at se Forholdet klart, har søgt at give hver sit ved at undervurdere de fleste og til Gengæld tillægge enkelte Bygherrer, f. Eks. Christian den Fjerde, alle de Kundskaber, som vi nu kræver af en Arkitekt. Begge Dele med Urette. Alle hine har lige saa lidt været ukyndige i Bygningskunst, som Christian den Fjerde kan siges i Nutids Forstand selv at have givet Tegningen til sine Slotte.

Forholdet forstaas bedst ved at lægge Mærke til de to ypperste Repræsentanter, Frederik den Anden og Johan den Tredie. Begge begynder de deres Byggeforetagender med at forklare vedkommende Mester, hvad de ønske. Derpaa udfører denne i

Tegning eller helst i ophøjet Arbejde den «Skabelon», hvorefter Slottet skal bygges. Men hermed er hines Virksomhed langt fra til Ende. Tværtimod, Ideerne synes ofte først ret at melde sig under Arbejdet, saa at dette uafbrudt maa gøres om for at ramme det kongelige Ønske. Om de mindste Enkeltheder lader Bygherrerne sig give Besked, intet bliver udført uden deres Minde, og Bygmesteren synker under disse Forhold ofte ned til at blive en blot Bygningskonduktør, der har det surt nok midt imellem denne Sværm af Befalinger. Stockholm Slot som Kronborg gør under deres Opførelse samme Indtryk paa Betragteren: uhyre Arbejder, under hvilke den kongelige Mester, ligegyldig for Udgifterne, prøvende sig frem, har fremløkket Billeder bestandig skønnere og skønnere. Disse Værker viser os ikke blot Tankens Udførelse, men dens Tilblivelse tillige.¹

Paa lignende Vis, om end med alle de Afskygninger, som de forskellige Personligheder nødvendigt har medført, maa vi tænke os Forholdet ned efter lige fra Christian den Fjerde til den fattigste Adelsmand, hvem det skortede paa Midler til at opføre mere end en Længe. Fælles for dem alle var denne forunderlige Dobbeltstilling, paa engang over og under Bygmesterens. Om end de veg denne i Fagkundskab, var de ham overlegne i mere end det blot udvortes, at de nu var Bygherrer. Hvad der hos den fremmede Mester var Kunst og Kundskab, var Liv hos dem. De udfyldte gensidigt hinanden. I Forening skabte de forbavsende Værker.

Bygningskunsten blev det Omraade, hvor Norden kraftigst tog Del i den fælles evropæiske Bevægelse, stærkest gennemtrængtes af Renæssancens Aand. Hvad der i ikke ringe Grad bidrog hertil var, at Opgaven, som den stilledes paa dette Omraade, ikke var helt ny. Siden Oldtiden havde Norden grundet paa dens Løsning. Der var et indre Slægtskab mellem de gammeltdags Bønderhuse og det 16de Aarhundredes Borge. Grundtanken i dem begge var, at en Bolig skulde være én Husstands befæstede Hjem. Renæssancen bragte denne Tanke til sin højeste Udfoldelse, men samtidig sprængte den det gamle Hylster. Thi den lærte ved Hjælp af de forbedrede Varme-Indretninger at ledde Huset i Værelser, og lagde det i Stokværk til Bolig for flere Familier. De nye Kanoner førte Beviset for, hvor ringe et Værn selv den ypperste Borg afgav.

Men idet Renæssancen saaledes paa engang fuldendte og

omstyrtede det Gamle, banede den Vej for en hel ny Tid. Præste- og Krigerkysten havde hidtil skiftevis været eneherkende blandt Bygningerne, nu brød et tredje Samfundslag frem, Borgerstanden. Bygningskunstens Tyngdepunkt har siden da flyttet sig fra Borge og Slotte til Byerne.

Det er betegnende for, i hvilken Grad Norden var med i hin Tid og hvor fin en Maalestok Bygningskunsten afgav for de Kræfter, der rørte sig, at ogsaa dette kommende Omslag lod sig aflæse. Renæssancens to sidste store Bygherrer i Norden: Carl den Niende i Sverige og Christian den Fjerde i Danmark og Norge, indskrænkede sig ikke til blot at bygge Slotte, men begyndte at anlægge Byer. Göteborg og Carlstad, Christiansstad, Christianshavn, Christiania og Christianssand er de tydelige Udslag af denne mærkelige Forudelse.

Henvisninger og Anmærkninger.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 6. ¹ Arrild Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krönicke. Khbvn. 1650. I 605. — ² Samme Skrift II 972. — Aarsberetninger fra det Kgl. Geheime-archiv II 54. — I den saakaldte Calmar Reces af 1483 tillades det ligeledes Adelen at befæste sine Gaarde. Joh. Hadorph: Twå gambla Swenske Rijm-Krönikor II (Stockholm 1676) 331.

S. 7. ¹ Burman Becker: Efterretninger om de gamle Borge i Danmark og Hertugdømmerne. Khbvn. 1832. III 56. — Slange: Kong Christian den Fjerdes Historie IV 1252—53.

S. 8. ¹ Gillberg: Beskrifning öfv. Christianstads Län. Lund 1767. S. 117, 122 og 138.

S. 9. ¹ Burman Becker: Efterretninger om de gl. Borge i Danmark og Hertugdømmerne I 145—46. — ² C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 19 og 51. — ³ Gillberg: Beskrifn. öfv. Christianstads Län. Lund 1767. S. 285. — C. Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1751. S. 331. — ⁴ T. A. Becker: Prospekter af danske Herregaarde med historisk Beskrivelse. VII Hesselager. — Burman Becker: Efterretn. om de gamle Borge i Danm. og Hertugd. III 13—15. — ⁵ T. A. Becker: Prospekter af danske Herreg. XVIII Nørland. — Burman Becker: Efterretn. om de gl. Borge i Danm. I 149. — ⁶ T. A. Becker: Prospekter af danske Herreg., se de enkelte Herregaarde Spøtterup, Egeskov, Rygaard og Borreby. — Historisk Tidsskrift I 227.

S. 10. ¹ C. Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1761. S. 253. — ² Orion. Maanedsskrift udg. af T. A. Becker III 328. — ³ Ifølge velvillig Meddelelse af den nuværende Besidder af «Egeskov», Hr. Kammerherre Hoffjærgemester J. L. Greve Ahlefeldt-Laurvig-Bille. Paa min Forespørgsel om Bygningens Underlag har Samme erklæret, at «det er utvivlsomt, at Egeskov er bygget paa nedrammede Pæle». — ⁴ Malmøhus Lensregnskab 1 Maj 1579—1 Maj 1580. R. A. — ⁵ Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. Viborg 1787. S. 123.

S. 11. ¹ Samme Skrift S. 124. — ² Afbildningen i: Prospekter af mærkværdige Byggnader, Säterier och Herregårdar uti Skåne, utg. 1756 af

Abr. Fischer. — Ogsaa for Byers Vedkommende brugtes sligt: «900 Bøgepæle til Hjælp til et Pæleværk, som er begyndt at sættes nedenfor Malmø mellem Stranden og Byens Grave, Byen til Befæstning». — ³ Orion, Kvartalskrift redig. af T. A. Becker II 118—19. — Om lignende Udenværker i Middelalderen se: A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. I (Leipzig 1879) 16—17.

S. 12. ¹ P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592. — ² Historisk Tidsskrift IV 230—31. — ³ Prospect. af mærkv. Byggnader uti Skåne, utg. 1756 af Abrah. Fischer. — ⁴ Gillberg: Beskrifn. öfv. Christianstads Län. Lund 1767. S. 117 og 122. — ⁵ Prospect. af märkv. Byggnader uti Skåne, utg. 1756 af Abrah. Fisker. — ⁶ Samme Skrift. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. Lund 1851. S. 744. — Forf.s egne Undersøgelser paa Stedet. — ⁷ O. F. C. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 323—24. — ⁸ Prospector af märkv. Byggnader uti Skåne, utg. 1756 af Abrah. Fischer. — ⁹ Orion, Kvartalskrift redigeret af T. A. Becker I 155—59. — ¹⁰ Prospect. af märkv. Byggnader uti Skåne, utg. 1756 af A. Fischer. — Carl Linnæus: Skånska Resa. S. 105. — Gillberg: Beskrifn. öfv. Christianstads Län. Lund 1767. S. 73. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. Lund 1851. S. 725. — ¹¹ Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 46—47. — ¹² Samme Skrift III 27—31. — ¹³ K. Hansen: Danske Ridderborge. Kbhvn. 1832. S. 67—68. — ¹⁴ O. Nielsen: Hist. Efterr. om Skadst Herred S. 115. — ¹⁵ P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592. p. 61. — ¹⁶ Carl Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1761. S. 291 — ¹⁷ Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. I 88—91. III 13—15. — T. A. Becker: Prospect. af danske Herreg. VII Hesselager; VIII Spøtterup. — Historisk Tidsskrift IV 230—31. — Nødskov: Beskr. o. Thimgaard. Viborg 1787. S. 122. — ¹⁸ Eksempelvis kan anføres, at paa Kronborg synes ingen Hestetalde at have ligget indenfor Fæstningsværkerne, paa Københavns Slot fandtes flere Hestetalde og tillige Svinehus. (Kbhvn.s Diplom. IV 524. — Sjællandske Tegnelser 28 December 1580. R. A.) — Paa Lydumbaard i Jylland fandtes Bagerset i Ladegaarden. (Cancelliets Aflev. Besigtelser no. 189. A. 44. R. A.) — Paa Kieldvid Gaard i Sønderjylland, Fligende i Skaane, Starupgaard og Vorgaard i Nørrejylland fandtes Bryggers og Bagers i Borggaarden. (Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189. B. 15 og 38 og E. 43. R. A. — Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. VI 3.) — Paa Damsgaard i Jylland fandtes ikke blot Bryggers og Bagers, men tillige Melhus og Kornhus i Borggaarden. (Saml. t. jydsk Hist. og Topografi VI 9—10.) — Paa Hunds-bæk fandtes Bryggers, ja endog Svendekamret i Ladegaarden. (Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. VI 11.) — Paa Krogagergaard paa Langeland fandtes Mælkestuen i Borggaarden. (Cancel. Aflev. Besigtelser. 189. B. 8. R. A.) — Paa Riberhus laa Stegers, Bryggers og Slagterhus i Borggaarden. (Thorup: Historiske Efterretn. om Riberhus. Ribe Skoleprogram 1835. S. 36.) o. s. v.

S. 13. ¹ Danske Magazin IV 200. — ² Rygaard paa Sjælland. 1573. «Forskrevne Bygninger og Grave [Gravene kun halvt færdige] have vi vurderet for 800 Daler». (Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189. A. 6. R. A.) — ³ Orion, Kvartalskrift redig. af T. A. Becker I (Kbhvn. 1843) 155—59. — ⁴ Burman Becker: Efterr. o. de gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 27—

31. — ⁵ G. Crusius: Descriptio Bredenberga. 1569. fol. B. — ⁶ Orion Kvartalskrift redig. af T. A. Becker II (Kbhvn. 1851) 120.

S. 14. ¹ C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 51. — ² Det maa vist anses for noget usædvanligt, naar Erik XIV befalede, at Gravene om Kalmar skulde være fire Favne dybe. Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 122. — ³ Cancel. Aflev. Besigtelser. no. 189. B. 15. R. A. — ⁴ Silfverstolpe: Hist. Bibliothek II 122. — Orion, Kvartalskrift red. af T. A. Becker I 155—59. — ⁵ Gillberg: Beskrifn. öfv. Christianstads Län. Lund 1767. S. 73. — ⁷ Karl Hansen: Danske Ridderborge. Kbhvn. 1832. S. 122.

S. 15. ¹ Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugdømmerne I 101. — ² Samme Skrift I 62. — ³ Prospect. af märkv. Byggnader, Säterier och Herregårdar uti Skåne, utg. 1756 af Abr. Fischer. — Carl Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1761. S. 253. — ⁴ P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592. p. 54, 56, 58, 61.

S. 16. ¹ C. G. Brunius: Beskrifning öfv. Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 19. — ² Besigtelse af Vorgaard 1578. Besigtelser no. 189. B. 15. R. A. — ³ C. G. Brunius: Konstanteckningar under en resa 1849. S. 744. — ⁴ Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 323. — ⁵ Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugdømmerne I 64. — ⁶ Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 97 og 122. — ⁷ «600 Søm til at slaa nogle Stakitter op med paa Slotsvolden, som var nedblæst». «26 Træer, som kom til at forbedre Slotsvolden med, som var nedfalden». Malmøhus Leusregnskab 1 Maj 1579—1 Maj 1580. R. A. — Smlgn. Afbildningen i Brauns theatrum urbium IV. — ⁸ Arbejderne skal møde med «Spader og Hakker». Tegnelser over alle Lande 15 Juni 1566. R. A. — «Volden paa Bahus» 1584. Topog. Saml. Bahus no. 5. R. A. — ⁹ «Volden paa Akershus paa den Side mod Klippen aldeles nedfalden». En Voldmester, Valentin Graver, sendes derop. Skaanske Tegnelser 20 Marts 1594. R. A. — ¹⁰ «Voldmuren». «Brystværn af hugne Sten». Danske Samlinger V 151, 167 og 169. — Tapet-Afbildningen paa det oldnordiske Museum i København. — ¹¹ A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) 16. — ¹² Se Tegningerne og Beskrivelserne i Brauns theatrum urbium IV. — Brunius: Beskrifn. öfv. Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 19. — Trap: Stat. top. Beskr. af Kongeriget Danmark. 2den Udg. III 245—47.

S. 18. ¹ H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 382. — ² Brunius: Konstanteckninger under en resa 1849. (Lund 1851.) S. 116. — ³ Aarsberetn. f. 1875 fra Foren. t. norske Fortidsmindesmærkers Bevaring. S. 20—30. — ⁴ Lars Salvius: Beskrifning öfver Upland. (Stockholm 1741.) S. 168. — ⁵ Forfatterens egne Undersøgelser.

S. 19. ¹ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture I «architecture militaire»; II «bastion». — Max Jähns: Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance. 2te Liefereung. (Lpzg. 1880.) S. 1155—91. I dette Skrift, der selvfølgelig især tager Hensyn til Udviklingen i Hovedlandene, fremhæves ikke Overgangen fra «Runddele» til «Bastion» saa skarpt som af mig. Dette er uden Tvivl rigtigt, naar Hensyn tages til den almeneuropæiske Udvikling, idet den forsøgsvisse Overgang fra murede «Runddele» til indvendigt murede Ba-

stioner med Jordklædning udenom rimeligvis er foregaaet gradvis og næsten umærkeligt. Albrecht Dürer bruger Aar 1527 de to Benævnelser «Pастей» og «Rundel» i samme Betydning (S. 1184). Anderledes stillede Forholdet sig i Norden, hvor man havde ondt ved at følge med og derfor stundom kom til at springe Mellemlid over. Her danner Indførelsen af Bastioner i Midten af det 16de Aarhundrede en skarp Modsætning til den tidligere Befæstningsmaade med Runddele. — ² Littré: Dictionnaire de la langue française «boulevard». — Grimm: Deutsches Wörterbuch II «Bollwerk». «Dieses Ausdruck scheint erst die Kriegskunst des 15. Jahrhundert einzuführen; aus dem 14. ist kein Beispiel zur Hand» o. s. v. — ³ Oplysende med Hensyn til Navnets Opstaaen er et Udtryk som dette om Nuys Belejring Aar 1474: «... chacune d'elles [les portes] avoit en front son boluvert à manière de bastillon. Viollet-le-Duc I 417—18. — ⁴ Brugen af Ordet Bulværk i Betydning af Bastion er meget sjælden i Norden. Aar 1619 synes det at være taget i denne Betydning i et Kongebrev. (Norsk Magazin II 295. En af de sidste Gange det forekommer er Aar 1772. (Forsøg i de skønne Videnskaber X 173.) — Jeg er iøvrigt kommen i Tvivl om, hvorvidt det er det franske «bastion», der er blevet til «Postej»; det er maa-ske snarere det italienske «bastia» (= bastione), der er blevet fordrejet, thi det var vistnok fra Italien, at de indførtes til Tyskland og Norden. Saavel bastia som bastion kommer af samme Rod, dst gammelt romanske «bastire», paa Fransk «bâtir». Smlgn. Max Jähns: Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance. II^{te} Lieferrung. Lpzg. 1880. S. 1120 Anm. 3.

S. 20. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 70. — ² Saaledes forstaar jeg Gangen i den Række temmelig utydelige Befalinger om Fæstningsværkerne, der findes i Danske Samlinger V 135—36, 140, 155 fgg. og Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 282—83, 287, 296, 302, 309, 330, 338. — ³ «Postejer» omtales ikke en eneste Gang i de mange Dokumenter vedrørende Københavns Befæstning i det 16de Aarhundrede, der findes i Kjøbenhavns Diplomatarium I—IV. — ⁴ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 90 fg. — ⁵ Formen er tydeligt gengivet paa Hans Kniepers Tapet. (Nationalmuseet i København.) — ⁶ Tegningen i Oskar Alin: Sveriges Nydaningstid. Stockholm 1878. S. 411. — ⁷ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture II 229. — De ældre betegnes som circulaires I 429. — ⁸ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 205. — ⁹ Den mærkelige stjerneformede Vold om Nørrevosborg i Jylland (Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. II 69), de underlige Bastioner ved Skovgaard øst for Randers, hvor ved hvert Hjørne den ene Voldside er fortsat længere end nødvendig, saa at den anden maa gøre et retvinklet Knæk ud efter for at støde til den (K. Hansen: Danske Ridderborge. Kbhvn. 1832. Afbildning S. 120) og de tydeligt runde Bastioner ved Faarevejle paa Langeland (B. Becker III 27—31, smlgn. Afbildn.) er muligvis de ældste Eksempler paa Bastioner ved danske Herregaarde.

S. 21. ¹ Forfatterens egne Iagttagelser paa Stedet. — ² T. A. Becker: Prospect. af danske Herregaarde. VIII Spøtterup. — ³ Nødskov: Beskrivelse o. Thinggaard. Viborg 1787. S. 122. — ⁴ C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 19.

S. 22. ¹ Se Tegningen og Beskrivelsen i Burman Beckers Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 25—32. — Om Farerne ved For

borgens Fald, selv paa saa stærkt et Slot som Kalmar, se Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek 108—9. — ² T. A. Becker: Prospect. af danske Herregaarde. VII Hesselager. — Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 13—15. — ³ C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 159. — ⁴ Brunius: Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 15—20.

S. 23. ¹ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture. «Donjon». — Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande XXVIII (Bonn 1860) S. 1—53. — Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) 36 fg. — ² Hoffberg: Genom Sveriges Bygder. Örebro 1872. S. 9. — Brunius: Beskrifn. ö. Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 18. — ³ «Faders Hat» fandtes paa Båhus Slot (Linnæi Westgöta Resa. Stockholm 1747. S. 159), Nyköping Slot (Danske Magazin 4de Række II 6), Kallundborg Slot (Tegningen i Trap: Statist. top. Beskriv. af Konger. Danmark. 2den Udg. III 245) o. fl. St. Paa det sidste Slot var «Fars Hat» et Led af Ringmuren, medens «Folen» var det store, enlige Taarn. — ⁴ Brunius: Beskrifn. ö. Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 15—18. — ⁵ Se Tegningen i Trap: Stat. top. Beskr. af Konger. Danmark 2den Udg. III 245. — «Folen» brugtes i det 16de Aarh. til Arkiv. Se f. Eks. Kgl. Befaling af 16de April 1564 til Lensmanden om at tilstede Dr. Hieron. Thenner Adgang til «Foellen» for der at udtage nogle Breve. Tegnelser over alle Lande VII 698. R. A. — ⁶ Historisk Tidsskrift I 467—81. — Tilladelse for Joh. Taube til paa Søborg eller Gurre at bryde saa mange Sten, som han til Skorstene i sit Hus maatte behøve. Sjællandske Tegnelser 1 November 1577. R. A. — ⁷ E. Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna. Tom. III. — ⁸ Samme Skrift.

S. 24. ¹ Norske Rigsregistrarer I 292. — Opførelsen synes at have været lige til 1567. Norske Magazin II 70—71. — Taarnets Indre har Forfatteren haft Lejlighed til at undersøge under et Ophold i Bergen 1878. — ² Norske Magazin II 82—83. — Norske Bygninger fra Fortiden med Tekst af N. Nicolaysen. Kristiania 1860—66. I. S. 6 fg. Plan X—XVI. — ³ Brunius: Beskrifn. öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 30. — ⁴ Historisk Tidsskrift V 577 fgg. og I 217 fgg. — Liunggreen: Skånska Herregårdar. VI Glimminge. — ⁵ Historisk Tidsskrift I 238 og V 607. — Det gamle Hus paa Tjele i Jylland er vistnok ogsaa en saadan gammel Hovedbygning. Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. II 55—56. — Ret oplysende er Beskrivelsen af det gamle Stenhus paa Vorgaard 1578: «Paa Vorgaard findes et gammelt Stenhus, som er 64 Fødder langt, 25 Fødder ved Inden-Vægge. Den Gavl, som vender i Øster imod Graven, er 5 Sten tyk, baade Siderne ere hver 3½ Sten tyk. Samme Hus er vel højt, saa at deri er først en hvalvet Kjælder langs igjennem Huset; oven over forskrevne Kælder er endda en Hvelving langs igjennem; der ovenpaa en Værelse med Vinduer vel højt under Loftet og siden et højt «Støterum» muret af Grund, som er mere end fire Alen under Bjælkerne; og er samme Hus takt med gode Vingsten. Hos samme Hus er byggt en Kvist, muret af Grund til de første Bjælker, og derpaa bygget et Træverk to Loffer højt, hvori er en Skorstensstue og et Kammer derunder». (Cancelliets Aflevering. Besigtelser no. 189. B. 15. R. A.)

S. 25. ¹ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture VI «manoirs» og IX 189. — ² Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar

I Vik. p. 19—21 og IV Örbyhus. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 649—52. — Carl Linnæus: Skånska Resa. Stockholm 1761. S. 27—28. — Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna. Tomus I og III.

S. 26. ¹C. Linnæus: Skånska resa. S. 27

S. 27. ¹Original-Afbildningen paa Hans Kniepers Tapet i National-museet i København. — ²Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna. Tom. I. — ³Orion, Maanedsskrift udgivet af T. A. Becker III 329. — ⁴P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592. p. 61. — ⁵Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna. Tom. II.

S. 29. ¹En af de tidligste firlængede Landbygninger, udenfor Slotte og Herregaarde, var uden Tvivl Kroen ved Frederiksborg. Aar 1560 gav Frederik den Anden Befaling til at bygge den «i fire Huse med Vaaning og god Værelse til Kromanden, fem eller seks Kamre til Fremmede og Staldrum til 50 Heste». Tegnelser over alle Lande d. 15 December 1560. R. A.

S. 30. ¹Se Afbildningerne i Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna og Braun: theatrum urbium IV. — ²Richardt og Becker: Prospecter af danske Herregaarde. Hollufgaard og Visborggaard. — ³Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna. Tom. III. — ⁴Braun: theatrum urbium IV. — Aarsberetning af 1875 fra Foren. t. norske Fortidsminders Bevaring. S. 20—30. — Torup undersøgt af Forfatteren. — Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna. Tom. III.

S. 31. ¹Danske Samlinger V 149 fgg. — ²Gilberg: Beskrifn. öfver Christianstads Län. Lund 1767. S. 73. — Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Widtsköfle. — ³Liunggreen: Skånska Herregårdar. II Skarhult. — Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 740 og 742. — Paa Nielstrup paa Laaland fandtes ved Albert Oxes Død: 3 store Kobberstykker, 4 smaa Kobberstykker, endnu 1 Kobberstykke, 8 Jernstykker smaa og store. Dokum. til Klevenfelds Stamtavler. Inventar. efter A. Oxe. R. A. — ⁴Sjællandske Tegnelser 5 Marts 1584. R. A. — Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 349. — Danske Samlinger V 189 fg. — ⁵Gillberg: Beskrifn. ö. Christianstads Län. Lund 1767. S. 73. — Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Widtsköfle. — Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. I 106—8. — Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 318.

S. 32. ¹Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture VI 196. — Lacroix et Serré: Le moyen âge et la renaissance V (Paris 1851) «architecture militaire». — A. Schultz: Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879) 19. — ²Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 13—15. — T. A. Becker: Prospekt. af danske Herregaarde. VII Hesselager. — ³Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 318. — Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. I 106 fg. — ⁴Forfatterens egen Undersøgelse. Begge Hovedtaarnene ved Indgangen paa det gamle Frederiksborg har efter Tapet-Gengivelsen at dømme været forsynede med machicoulis. — ⁵Om moucharabi se de ved machicoulis anførte Skrifter. (Note 1 S. 32). — ⁶Historisk Tidsskrift V 597—98.

S. 33. ¹Jydske Tegnelser 23 Juli 1595. R. A. Befaling til Lensmanden om at lade grave en Brønd paa Slottet eller, hvis der ikke er Vand

at faa ad denne Vej, da at lade lægge Render fra Graven ind i Brønden. Det Springvand i Slotsgaarden, som Hans Frandsen († 1584) omtaler, (P N. Thorup: Hist. Efterr. om Riberhus. Ribe 1835. S. 30) maa, som vi nedenfor skal se, antages at have været et meget kortvarigt Gode. — ² Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 307—7. — L. Daac: En Episode af den nordiske Syvårskrig. Lund 1867. S. 8—9 og 24. — Aarsberetning af 1875 fra Foren. til norske Fortidsminders Bevaring. S. 20—30. — Norske Magasin I 160—61. — Peder Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 95—96. — Skrivelse fra Frederik den Anden til Herluf Skave. dat. Flensborg 14 October 1564: Du skriver, at der ikke er Vand paa Stenvigsholm, saa at den i Tilfælde af Belejring ikke kan holdes. Du skal da kun lægge nogle faa Mand der ind. Tegnelser over alle Lande. Bind VIII. S. 145. R. A. (Kun Slutningen af dette Brev, der handler om Knægtenes Besoldning, er optaget i Norske Rigs-Registranter I 437. — ³ Historisk Tidsskrift V 586. — ⁴ Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. Viborg 1787. S. 47. — ⁵ G. Crusius: Descriptio Bredenberge 1569. fol. B. 2. — ⁶ C. Linnæus: Wästgöta Resa. Stockholm 1747. S. 159. — ⁷ Danske Samlinger V 158. — ⁸ A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 15.

S. 34. ¹ Becker: Prospekt. af danske Herregaarde. VIII Spøtterup. — Løvenborg. — Hist. Tidsskrift I 228. — ² Denne Betegnelse forekommer hyppigt baade om Porttaarne og andre Taarne i den store Samling Herregaards-Besigtelser: Cancelliets Aflev. Besigtelser no. 189. R. A. — ³ Secher: Prospekt. af danske Herregaarde m. hist. Beskr. XVIII Nørlund. — ⁴ Forfatterens egen Undersøgelse. — ⁵ Ligeledes.

S. 35. ¹ Ligeledes. — ² L. Daac: Det gamle Christiania. Chrnia. 1871. S. 6. — ³ Aarsberetn. af 1875 fra Foren. t. norske Fortidsmindesmærkers Bevaring. S. 20—30.

S. 36. ¹ A. Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 30. — ² Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture VII 343 fgg. — ³ «Givet Rebslagerne i Malmø for en Line at vinde Portlygten op og ned, som hænger i Porten paa Slottet: 11 ß». Malmøhus Lensregnskab 1579. R. A. — ⁴ De murede Sæder findes f. Eks. endnu bevarede i Vadstena Slotsport. — ⁵ Kbhvn.s Diplomatarium IV 628—29. — ⁶ Orion, hist. Kvartalsskrift. Kbhvn. 1843. I 155—59. — ⁷ Richardt og Becker: Prospekt af danske Herregaarde. Rosenvold.

S. 37. ¹ Naar Vindeltrapper i Taarne, der bevisligt er byggede i det 16de Aarhundrede, stundom kan have det fejle Sving, beror dette paa, at Trappestenene engang i den mellemliggende Tid paa Grund af Slid er blevne vendte. — Paa Nykøbing Slot var Trinene i flere Vindeltrapper kun af Egetræ. Danske Kongers Historie 73 dd. 28 September 1590. R. A.

S. 38. ¹ Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Ravnstrup.

S. 39. ¹ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Tølløse. — ² Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. Aalborg 1757. S. 93—94 og 244—45. — ³ Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar I Vik. — ⁴ Danske Samlinger V 156 og 167. — ⁵ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Tølløse. — ⁶ Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar I Vik. — ⁷ Jyske Tegnelser den 22 Februar 1591. R. A. — ⁸ Brunius: Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 40—41. — ⁹ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Ravnstrup.

— ¹⁰ Burman Becker: Efterretn. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 13—15.

S. 40. ¹ Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868. S. 325. — ² Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 41—43. — ³ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Se de paagældende Gaarde. — ⁴ Richardt och Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Widtsköfve. — ⁵ Forfatterens egen Undersøgelse. — ⁶ T. A. Becker (Prospekter af danske Herregaarde. VIII Spøtterup) omtaler kun to saa danne Huller paa Spøtterup og et lignende paa Vorgaard. — Burman Becker (Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. I 89) siger, at der paa Spøtterup findes «adskillige». — ⁷ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Skovsbo. — ⁸ Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. I 106—7. — ⁹ Richardt og Becker: Prospekt af danske Herregaarde. V. Vorgaard. — ¹⁰ Burman Becker angiver (anf. Skrift III 43) dette Hul til en Alen i Kvadrat, — T. A. Becker kun til et Kvarter. (Danske Herregaarde. Rygaard.) — ¹¹ Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 8.

S. 41. ¹ Liunggreen: Skånska Herregårdar. IV Widtsköfve. — ² Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. XII Odden. — ³ Samme Skrift. V. Vorgaard. — ⁴ Historisk Tidsskrift V 585—86. — ⁵ Alwin Schultz: Das höfische Leben z. Zeit der Minnesinger I 8. — ⁶ Nødskov: Beskr. over Thimgaard. Viborg 1787. S. 123—24. — ⁷ Richardt og Becker: Prospekt af danske Herreg. V. Vorgaard.

S. 42. ¹ Mundtlig Meddelelse af Forskellige. — Hr. Professor, Arkitekt Hans Holm har gjort mig opmærksom paa, at denne Lontrappe er bleven funden. — ¹ J. Oedman: Båhus-Läns Beskrifning. Stkhlm 1746. S. 83.

S. 43. ¹ Brunius: Beskrifning öfver Helsingborgs Kärna. Lund 1845. S. 31. — ² Orion, Hist. Kvartalsskrift I (Kbhvn. 1843) 155—59. — ³ Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. Lund 1851. S. 119. — ⁴ Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 14. — ⁵ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. V. Vorgaard.

S. 45. ¹ Samme Skrift. V. Ourebygaard. Vorgaard. — ² Samme Skrift XII. Krabbesholm. — ³ Samme Skrift. Rosenvold og Rygaard. — Klingspor och Schlegel: Uplands Herregårdar. I Vik. — ⁴ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. VIII. Spøtterup. — Historisk Tidsskrift V 578. — ⁵ Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 653—54. — Silfverstolpe: Hist. Bibliothek II 135 Anm. — ⁶ Arnholtz: Kronborg Slots og Fæstnings Hist. (Helsingør 1836.) S. 87—92. — ⁷ Aarsberetning af 1875 fra Foreningen til norske Fortidsmindes Bevaring. S. 20—30. — ⁸ Lars Salvius: Beskrifning öfver Upland. Stockholm 1741. S. 178. — ⁹ Forfatterens egen Undersøgelse. — ¹⁰ Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. I 33. — ¹¹ Eksempler paa Mure, der ikke er byggede «med Forbandt» men opfyldte i Midten, forekommer meget hyppigt. Hindsgavl var bygget saaledes (Danske Samlinger VI 362), ligesaa Gisselfeld (Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 318), Tirsbæk (Orion, hist. Kvartalsskrift I 155—59), Skarholt (Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 741), Taarnene paa Malmøhus (mundtlig Meddelelse paa Stedet) og mange flere.

S. 46. ¹ Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 655. — ² Orion, hist. Kvartalsskrift I 155—59. — ³ Historisk Tidsskrift V 608. — ⁴ Histo-

risk Tidsskrift V 579. — ⁵ Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. Viborg 1787. S. 114. — Den Danske Atlas V 862—63.

S. 47. ¹ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Holmegaard. — ² Tegnelser over alle Lande 6 Oktober 1561. R. A. — ³ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 209. — Jonge: Danmarks Beskrivelse. S. 80. — ⁴ Tegnelser over alle Lande 16 Februar 1563. R. A. — No. 868 k. 4to. N. K. S. — ⁵ Sjællandske Tegnelser 1 November 1577. R. A. — ⁶ Sjællandske Tegnelser 4 April 1579. R. A. — ⁷ Tegnelser over alle Lande 6 Marts 1560. R. A. — Til Opførelsen af Borreby skal Johan Friis have benyttet Materialierne fra Vor Frue Kloster i Skjelskør. Danske Samlinger 2den Række V 69. — ⁸ Brunius: Konstanteckningar under en resa år 1849. S. 123, 316, 326, 470 og 652.

S. 47. ¹ Brunius vender oftere i ovennævnte Skrift tilbage til den Forbandelse, der synes at knytte sig til Gustav Vasas Slotte. — ² Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 189. — Kbhvns. Diplomatarium IV 556. — ³ Tegnelser over alle Lande 15 April 1560. R. A.: «Frants Brokkenhus skal beholde saa meget Kalk tilbage, som fornøden gøres at hvidgøre Nyborg Slot med». — ⁴ Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 209. II 53—54, 133, 221.

S. 49. ¹ Denne mærkelige Omstændighed ved Kronborgs Opførelse har hidtil kun været kendt paa anden Haand og derfor med Rette været mistænkt for at lide af noget af Sagnets Udsmykning. Den lader sig imidlertid nu bevise ved Frederik den Andens egne Ord. Den 27 November 1585 skrev han til sin Svigerfader, Hertug Ulrik af Mecklenborg: ... Sonstenn wollen wir e. l. freudtlich nicht vorhalten, dasz wir nun vnser schloß vnnd vhestung Cronenburg Gott lob vnnd danck nach vnserm willen vnd gefallen in- vnnd auszwendig allemhalbenn auszgebauet vnnd volhzogenn, wie wir vnser die gantze zeit nun in die 10 jahr, alsz wir daruber gebauet, beflissen auch zum hogsten angelegen sein laszen, domit daszchlig, so viel mensch alsz muglich gewesen, vne sunde und einiges beuorauz vnserer armen underthanen beschwerung erbauet werden muhte, ja auch vnsern eignen paurszleuten, wan wir sie, welches weinig vnd selten geschehen, zur arbeit gebrauchet, alsz wenn sie frembdt gewesen, taglohn reichen und geben laszen Ausländische Registrant. R. A.

S. 50. ¹ Om Kronborgs Opførelse se Danske Samlinger V 134—79. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 277—350 — Øresunds-Toldregnskaberne 1574—88. R. A. — ² Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 221.

S. 51. ¹ Hans Kniepers Tapet paa Nationalmuseet i København. — ² Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. V. Vorgaard; VI. Lindenborg. — ³ Sjæll. Tegnelser dén 12 Marts 1595. R. A.

S. 52. ¹ «Udskud» eller som de ved sjællandske Gaarde (f. Eks. Rygaard) kaldes: «Lude», omtales oftere i Besigtelser af Datidens Herregaarde. Cancelliets Aflev. no 189. R. A. — ² «Bullhuse» i Borggaard se dette Skrift II 6 — ³ Silfvertolpe: Historiskt Bibliothek I 227 og 239. II 54 Anm. 1. — ⁴ Jydske Tegnelser den 3 Februar 1591. R. A. — ⁵ Københavns Diplomatarium IV 557. — ⁶ Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189. B. 15. R. A. — ⁷ Saml. til jydsk Hist. og Topog. VI 9—10.

S. 53. ¹ Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189. A. 42. R. A. — ² Cancel.

Aflev. Besigtelser no. 189. A. 6. R. A. — ² Styffe: Skandinavien under Unionstiden. 2 Uplagen. Stockholm 1880. S. 56. — ⁵ Cancell. Aflev. Besigtelser no. 189. B. 38. R. A. — ⁵ Silfverstolpe: Hist. Bibl. I 268. — Befaling om at takke Taarnene om Kalmar By med Spaan smstds. II 126. — Spaantag paa Vindeltrappen paa Odensegaard. V. Simonsen: Odense Bys Hist. II 2, 191. — ⁶ Silfverstolpe: Hist. Bibl. I 268. — ⁷ Se f. Eks. Tegnelser over alle Lande 14 Juni 1562 (R. A.) om det Kobber, der blev brugt til Frederiksborgs Slotstaarne. — Sjællandske Tegnelser 12 December 1595 og 4 Mai 1596 (R. A.) om det, der kom til Blaataarn i København. — Kobberet til Kronborg købtes eller bestiltes naturligvis ligeledes af Tolderen i Helsingør. (Øresunds Toldregnskaberne 1578—85. R. A.) Underligt nok betales der i Aaret 1590 en Sum «til Churfyrsten af Sachsen for Tækkekobber til Kronborg Bygning», usægtelig en lang Omvej, hvis Kobberet er bragt derfra hid og ikke blot er en Kurfyrsten tilhørende Ladning, der er standset ved Helsingør. Rentemester-Regnskab 1590. R. A. — ⁸ Store Mængder af Tækkekobber til Kronborg se Danske Samlinger V 147—49 og Øresunds-Toldregnskaberne. — Ved Midten af det 17de Aarh. omtales Kronborg i Durells Relationer som tækket med Kobber. (Suhm: Saml. t. d. danske Historie II 3, 70.) Aar 1836 var de tre Længer kobbertakte, men den østre blytakt. (Arnholtz: Cronborg Slots og Fæstn. Hist. (Helsingør 1836) S. 87—92. — ⁹ Selv paa Stockholm Slot var der enkelte Bygninger, hvor der ikke fandtes Kobbertag. Maaske var dette dog Bi-bygninger. Silfverstolpe: Hist. Bibl. I 209 og II 211 Anm. — Ifølge Suhms nye Samlinger III 98—99 var paa Københavns Slot de fire Længer kobbertakte, den femte ind mod Byen var kun teglhængt. — ¹¹ Richardt og Secher: Prospekter af danske Herreg. XVIII Nørund. — ¹¹ Tegnelser over alle Lande 14 Juni 1562 og 5 Januar 1582. R. A. — ¹² Sjællandske Tegnelser 24 August 1592. R. A. — ¹³ Richardt og Becker (Secher): Prospekter af danske Herregaarde. De paaagældende Gaarde. — Pontoppidans danske Atlas III 581, 584.

S. 54. ¹ Silfverstolpe: Hist. Bibliothek II 112. — Rudbeck: Sveriges Städer II 91. — ² Sjællandske Tegnelser 12 December 1595. R. A. — ³ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I 209. — ⁴ H. Ranzau siger i sin Cimbriæ chersonesi descriptio, at de fleste Landsbykirker i Danmark er plumbo contacta. Westphalen: Monumenta inedita Tom. 1. col. 66. — ⁵ Karakteristisk for Ødelæggelsens Stadier er et Brev som dette fra Frederik II til Byfogden i Roskilde: «Da vi til vort Behov have ladet annanne det Bly, som laa paa «Søffuenhuset» i Vor Frue Kloster i Roeskilde, saa ville vi, at Du straks lader tage Tagstenene af S. Mortens Kirke sammesteds, som staar øde, og dermed lader lægge paa «Søffuenhuset» i Vor Frue Kloster.» Tegnelser over alle Lande 24de Oktober 1562. R. A. — Sorø Kloster fik Tegltag. (Sjællandske Tegnelser 13 April 1572. R. A.) Vrejlev Kloster mageskiftedes bort med Tegltag paa det ene Hus, Straatag paa det andet. Vidsskøl Klosterkirke var paa den ene Tagside for en Del straatakt, for en Del «taglam», Ørslev Kloster ligesaa o. s. v. (Cancel. Aflev. Besigtelser no. 189 R. A.) — ⁶ For Kronborgs Vedkommende se f. Eks. Danske Samlinger V 138, 139. Københavns Slot: Sjællandske Tegnelser 12 Marts 1595. R. A. — ⁷ Skaanske Tegnelser 24 April 1594. R. A. — ⁸ Silfverstolpe: Historisk Bibliothek II 112. — ⁹ Tegnelser over alle Lande 25 Marts og 7 Juli 1563. R. A.

S. 55. ¹ Biskop Jacob Madsens Visitatsbog ved A. Crone. Odense 1853. S. 49, 191 o. fl. St. — Sjællandske Tegnelser 13 April 1572. R. A. — I Cancelliets Aflev. Besigtelser no. 189 (R. A.) forekommer begge Benævnelser, dog kaldes «Hulsten» i Reglen blot for: «gamle Sten». — Endnu i Aaret 1579 bestiller Johan III «Håll Tegell» fra Tyskland, Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 126. — ² Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 112. — ³ Sjællandske Tegnelser 19 September 1621 og 1 Marts 1625. R. A. — ⁴ Sjællandske Tegnelser 14 September 1571 og 24 Marts 1574. R. A. — ⁵ Tegnelser over alle Lande 13 Maj 1562. R. A. — Øresunds-Toidregnskab 1562. R. A. — Aar 1574 blev vistnok Skifertaget omlagt: der sendtes i det mindste 202.000 Skifersten did fra Helsingør. Øresunds-Toldregnskab 1574. R. A. — ⁶ Sjællandske Tegnelser 26 December 1573. R. A.

S. 56. ¹ Topogr. Saml. Aalholm no. 7. R. A. — Danske Kongers Historie 73 ddd. 18 Februar 1589. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 10 Juli 1596. R. A. — Ligesaa Hansborg: Diplomat. Flensborg. II 1057. — ³ Sjællandske Tegnelser 10 Juli 1596. R. A. — ⁴ Afbildningen paa Kniepers Tapet i Nationalmuseet i København. — ⁵ Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna I. — ⁶ Kronborg i sin gamle Skikkelse findes gengivet paa Hans Kniepers Tapet (Nationalmuseet), i Brauns theatrum urbium IV, i Journal vande Legatie, gedaen inde Jaren 1627 en 1628 by de Heeren Rochus van den Honaert etc. Amst. 1632, samt paa en Kommandostav af Træ med Metalindlægninger, der gemmes paa Rosenborg. Ligeledes har jeg truffet det gengivet i et, vistnok i et hollandsk Skrift hjemmehørende, Træsnit, der forestiller Admiral Opdams Kamp i Sundet 1658. (Nationalmuseets Arkiv.) Bygningen er dog her vendt omkring, saa at det stærke Kuppeltaarn kommer til at ligge i det nordøstlige Hjørne, ud imod Sundet. — ⁷ Christian den Fjerde opførte vel Taarnet efter Branden, men i en hel anden Stil end tilforn. (Dahlbergs Afbildning i Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo gestis, 1696. Tom II; det store Maleri Galathea og Neptun, der for Tiden hænger paa Kronborg, o. fl. a.) Christian den Fjerdes Taarn nedskødes under Belejringen 1658 og omdannedes kort efter til den nuværende firkantede Bastion. Aar 1673 beskrevs det saaledes: «Kronborg har . . . et Taarn, som er fladt og saa tykt, at der staar Feltstykker derpaa som paa et Batteri.» (Hist. Tidsskr. IV 6, 337.) Aar 1757 var Mindet om dets tidligere Udseende saa udvisket, at en ellers kyndig Forfatter kunde udtrykke sig saaledes: «Dette Taarn er saa rumt ovenpaa, at derpaa kan lægges Kanoner; der oven paa har man et ret plaisant Prospekt, hvorfor det og er bygt, skjøndt Almuen fortæller Eventyrer om et højt Spir i forrige Tider skal have været oprejst over dette platte Taarn, hvori en overmaade stor Klokke skal have hængt, hvilken tillige med Spiret skal ligge i Havet udenfor Slottet.» (Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. Aalborg 1757. S. 90—91.) — Taarnet kaldes nu «Telegrafftaarnet» paa Grund af en der tidligere anbragt optisk Telegraf. — ⁸ Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn.

S. 57. ¹ Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 240 og 245. II 219—20. — ² Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn. — Braun: theatrum urbium IV. — ³ Friis: Tyge Brahe. Kbhvn. 1871. S. 100 og 107. — ⁴ Sjællandske Tegnelser 8 Septbr. og 16 Decbr. 1581. R. A. — ⁵ Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn. — Den toppede Figur med Grenen paa Siden er tydelig nok: om Fuglen skal være Ugle er maaske noget tvivl-

somt. — ⁶ Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn. — Udgift Fløje paa Kronborg: Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 335. — ⁷ Danske Samlinger V 150. — ⁸ E. Dahlberg: Suecia antiqua et hodierna. — ⁹ Pontoppidan: Den Danske Atlas III 584. — Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 1, 86.

S. 58. ¹ Danske Samlinger V 171, 173, 188. — Kbhvns. Diplomatarium II 718—19. III 135—36 og IV 713—14.

S. 59. ¹ E. Pontoppidan: Den Danske Atlas IV 187.

S. 61. ¹ Om disse og alle de følgende Navne se ved de enkelte Gaarde i Traps Stat. top. Beskr. af Konger. Danmark. 2den Udg.

S. 62. ¹ Danske Samlinger V 141. At det virkelig har været Alvor med denne Bøde (en levende Okse) kan ses af følgende Meddelelse i Helsingørs Thingbog (R. A.): «Den 4 Februar 1577. Borgemester Henrik Mogenssen tilvarede at være Kongens Befaling, at hvo der efter denne Dag kalder Slottet her for Helsingør (som hidtil har været kaldet Krogen) med andet Navn, end Kongen nu har stiftet at kaldes: Kronborg da skal den være forfalden mod Kongen 10 Lod Sølv. — ² Danske Samlinger V 144. — Allerede 5 Juli 1574 er Navnet Kronborg, rigtignok ganske enestaaende, blevet anvendt. Samme Skrift. S. 135. — ³ Sjællandske Registre 17 April 1585. R. A.

S. 63. ¹ Se S. 23 Note 3. — ² Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie II 356—59. — ³ Trap: Stat. top. Beskr. af Kongeriget Danmark III 461. — ⁴ Samme Skrift V 666. — ⁵ Danske Samlinger V 170.

S. 65. ¹ Saavel Tyge Brahes som Kingos Indskrifter findes bl. a. aftrykte i E. Pontoppidan: Den Danske Atlas II 272—75. — ² Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. VI Lindenberg. — ³ Brunius: Konstanteekningar under en resa år 1849. S. 760. — ⁴ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. Nakkebølle.

S. 66. ¹ Samme Skrift. Rosenvold. — ² Samme Skrift IX Vallø. — ³ Burman Becker: Efterr. om de gamle Borge i Danm. og Hertugd. II 72. — ⁴ Samme Skrift I 107. — ⁵ Samme Skrift II 54. — Slutningsordene findes ogsaa paa Skarholt (Brunius: Konstanteekningar under en resa år 1849. S. 743), Tølløse (Trap: Kong. Danmark III 259) og flere Steder. — ⁶ Danske Magazin 271.

S. 67. ¹ Linnæus: Skånska resa. Stockholm 1751. S. 105.³⁹ — Brunius: Konstanteekningar. S. 725. — Liunggreen: Skånska Herregårdar IV Widtsköfle. — ² Richardt og Becker: Prospekter af danske Herreg. Steensballegaard. — ³ Samme Skrift. Arreskov. — Burman Becker (Efterr. om de gl. Borge i Danm. og Hertugd. II 36) har i anden Linie læst: «Skyld». Jeg har ikke haft Lejlighed til selv at se Indskriften, men antager, at T. A. Beckers Læsemaade: «Styld», som den senere og bedre svarende til Meningen, er den nøjagtigste.

S. 68. ¹ H. F. J. Estrup: Tygestrup som det var og som det er. Kbhvn. 1838. S. 57—60.

S. 69. ¹ Burman Becker: Efterr. om de gl. Borge i Danmark og Hertugd. II 74—75. — ² Anders Söffrinssön Vedel: En Predicken som skeede vdi Johan Friis Begræffelse. Kbhvn. 1571. Bl. M. v. — ³ Brunius: Konstanteekningar under en resa år 1849. S. 725. — Liunggreen: Skånska Herregårdar VI Bjersjöholm. — Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. II 36.

S. 70. ¹ Tycho Brahe: *Astronomiæ instauratæ mechanica*. Wandesburgi 1598. fol. H. 3.

S. 71. ¹ Handlingar rörande Skandinav. Hist. XXVI 2—3. — ² Nærværende Skrift II 63.

S. 72. ¹ Handl. rör. Skand. Hist. XXVI 7. — ² Sugepumpen, der kun kan hæve Vandet til en Højde af 25 Fod, synes at have været kendt i Oldtiden. Opfindelsen af Løftepumpen eller af Trykpumpen, der er i Stand til at hæve Vandet saa højt det skal være, maa altsaa have betegnet et betydeligt Fremskridt. Galilæi var den første, der søgte videnskabeligt at forklare Sugepumpens Mangel paa Evne til at hæve Vandet i hvilken som helst Højde. Adam Paulsen: *Naturkræfterne I* (Kbhvn. 1874) S. 110—11 og 144—47. — ³ Silfverstolpe: *Historisk Bibliothek I* 193. — ⁴ Kronborg. Friis: *Saml. t. dansk Bygnings- o. Kunsthist. S. 310—27*. — *Danske Samlinger V* 155. — *Uranienborg. Frankfurtsches Archiv für ältere deutsche Literatur u. Gesch. (Frankfurt 1812) II* 175. — ⁵ Friis: *Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 200*.

S. 73. ¹ Samme Skrift S. 211. — ² Samme Skrift. S. 211—12. — ³ Sjøllandske Tegnelser 29 November, 18 og 28 December 1572. R. A. — *Danske Samlinger 2den Række IV* 81. — ⁴ Sjøllandske Tegnelser 13 Marts og 15 December 1573. R. A. — ⁵ «Gert Bøssesøber i København, hans Regning paa hans Arbejde paa Vandkunsten paa Gisselfeld = 25 Daler 20 $\frac{1}{2}$ » Skifteprotokol efter Peder Oxe. R. A.

S. 74. ¹ Dette Skriffs 2den Bog S. 64. — Friis: ² *Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 316*. — ³ Samme Skrift. S. 325—27. — *Danske Samlinger V* 149 fgg.

S. 75. ¹ Friis: *Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 310—24*. — ² Om de mange vekslende Breve samt Indskrifterne se Friis ovenn. Sted. — ³ Illustreret Tidende no. 848, den 26 Decbr. 1875. — Om Pesten i Helsingør samtidig. *Danske Samlinger V* 158—59.

S. 76. ¹ *Danske Magazin 4de Række II* 374. — ² Afbildning i Doppelmayr: *Nachrichten von den Nürnbergschen Mathematicis und Künstlern. Nürnberg 1730* — og i *Illustreret Tidende* no. 848 den 26 December 1875. — Beskrevet nærmere i Braun: *theatrum urbium IV* Kronborg. — Omtalt i *Tagebuch Christians des Jüngerens, Fürst zu Anhalt. Lpzg. 1858. S. 99—100*. — Lübke: *Geschichte der Plastik*. — Noget afvigende fra Afbildningen beskriver en Rejsende, der besøgte Danmark kort efter Frederik den Andens Død, Vandspringet saaledes: Ni Figurer omkring det, tre som velske Musketerer, tre som tyske Hageskytter og tre som tyrkiske Janitscharer med Buer og Pile; i Midten en Fortuna paa en omløbende Kugle. *Frankfurtsches Archiv f. ält. deutsche Literatur und Geschichte. (Frankfurt 1812) II* 178. — ³ En Del af Udgifterne findes anførte i Friis: *Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 310—25*. — ⁴ Kontrakten findes trykt i *Nye Danske Magazin VI* 157.

S. 77. ¹ Topografisk Samling. Kronborg. no. 22. Kgl. Skrivelse af 9 Juli 1587. R. A. — ² *Jydske Tegnelser 3 Februar 1591. R. A.* — ³ Sjøll. Tegnelser 29 Februar og 14 Maj 1596. *Jydske Tegnelser 29 Februar 1596. R. A.* — ⁴ Skaanske Tegnelser 23 April 1594. R. A. — ⁵ Sjøllandske Tegnelser 4 Juli 1593 og *Jydske Tegnelser 28 April 1596. R. A.*

S. 78. ¹ Beskrivelse af Vandkunsten paa Frederiksborg findes i Friis: *Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 254—64*. — ² Friis: *Saml. t. dansk*

Bygn.- og Kunsthist. S. 212. — ³ Jydske Tegnelser 14 Juli 1588. R. A. — ⁴ Jydske Registre 20 September 1589. R. A. — ⁵ Skaanske Tegnelser 30 Maj 1592. R. A. — ⁶ Thorup: Hist. Efterr. om Riberhus. Ribe 1835. S. 30. — Sjællandske Tegnelser 2 Novbr. 1586 og 4 Juli 1593. R. A. — Jydske Tegnelser 23 Juli 1595. R. A. — ⁷ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 261—62.

S. 79. ¹ Rosenvold er uden Tvivl en af de Gaarde i Danmark, hvor disse smaa Bue-Vinduer bevaredes længst uforandrede. Først i Aaret 1817 udvidedes de og omdannedes. Paa Bygningens ene Halvdel fandtes dengang endnu kun to Vinduer. Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Rosenvold.

S. 80. ¹ Jerngitter for Vindue kaldtes dengang for «Jern-Sprinkel». Da Lundegaard i Skaane opførtes Aar 1579, blev der sat Jern-Sprinkel i mindst 19 Vinduer. Malmøhus Lensregnskab 1579. R. A. — I Christian den Fjerdes og Enkedronning Sophias Kamre paa Aarhusgaard havde man, rimeligvis af Bekvemmelighedshensyn, undladt at anbringe Jernstænger. Men da der Aar 1590 skete Indbrud sammesteds og det paa Væggen opslagne Klæde blev bortstjaalet, maatte Vinduerne ogsaa her forsynes med Jerngitter. Jydske Tegnelser 17 August 1590. R. A. — ² To med slige Stenbænke forsynede Vinduer findes endnu paa Vedbygaard paa Sjælland. (Eldre nordisk Architectur 2den Række.) — I Liunggreen's Skånska Herregårdar VI findes en meget anskuelig Gengivelse af Vinduessæderne paa Glimminge. — ³ Som Eksempel paa Værelsernes betydelige Højde kan anføres, at paa Katholm i Jylland er Værelserne i nederste Stokværk ni Alen høje, i øverste henvet ti, Burman Becker: Efterr. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. III 36. — ⁴ Nærværende Skrift II 114.

S. 81. ¹ C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Hist. IV 1, 174.

S. 82. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- o. Kunsthist S. 168. — ² Samme Skrift S. 357. — ³ Historisk Tidsskrift V 611. — ⁴ Nye danske Magazin I 251. — ⁵ Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 326. — ⁶ C. F. Allen: De tre nord. Rigers Hist. IV 1, 153.

S. 83. ¹ Repholtz: Beskrivelse over Baroniet Stampenborg (Kbhvn. 1820) S. 164. — ² Danske Samlinger V 189. — ³ Danske Magazin IV 320. — ⁴ Malmøhus Lensregnskab 1579. R. A.

S. 84. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 357. — ² Samme Skrift S. 168. — ³ Dagligstuen paa Malmøhus hed f. Eks. Aar 1579 «Bjørns Kammer» (Bjørn Kaas var Lensmand) og Aar 1582 «Corfits's Kammer» (Corfits Viffert var Lensmand) Malmøhus Lensregnskaber 1579 og 1582. R. A. — «Lensmandens Kammer» se f. Eks. fra lidt senere Tid paa Hinds-gavl: Danske Saml. VI 189. — ⁴ Danske Magazin II 248. — Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 326. — Repholtz: Beskr. o. Baroniet Stampenborg. S. 164. — ⁵ Danske Samlinger II 135. — Nyt historisk Tidsskrift IV 242.

S. 85. ¹ Raumer: Histor. Taschenbuch VI (Voigt: Fürstensitte) S. 298—301. — ² Skrivelse af 1547 fra Niels Persen til Hr. Esge Bilde til Svanholm, Kongens Hofmester. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Bilde). R. A. — Om Hjortegevire i Almindelighed se f. Eks. Skrivelse fra Fr. II til Hr. Mogens Gyldenstjerne: M. G. bedes udtage 4 eller 5 af de allerskønneste og stadseligste Hjortegevire, som Kongen har liggende,

og sende ham dem uden al Forsømmelse. Tegnelser over alle Lande 12 Oktober 1560. R. A.

S. 87. ¹ Saadanne omtales ofte i Samlingen «Besigtelser» Cancelliets Aflevering no. 189. R. A. — ² Eksempelvis kan anføres: Malmøhus (Lensregnsk. R. A.) — Helsingborg (Lensregnsk. R. A.) — Gisselfeld (Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 326.) — Jungshoved (Repholtz: Stampenborg. S. 164.) — Hindsgavl (Danske Samlinger VI 189.) — Sejlstrup (Danske Saml. VI 371). — Timgaard (Nødskov: Thimgaard. S. 124) o. s. v., o. s. v. — ³ Paa Malmøhus fandtes to Fruerstuer: «den øverste» og «den anden Fruerstue». Den ene stødte lige op til Vinterstuen («Bjørns Kammer», «Corfits Kammer», «Grevens Kammer» ?; Bothwells, der alle betegne et og samme Værelse mod Syd ind mod Borggaarden. Malmøhus Lensregnskaber 1542—82. R. A. — Schiern: Nyere historiske Studier. I 429.) — Paa Hjelmsøgaard fandtes ligeledes to Fruerstuer: «den øverste panelede Fruerstue», «den nederste panelede Fruerstue». Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Rosenkrands. Inventarium efter Axel R. af 7 Febr. 1564. R. A. — ⁴ Räkningar för Nyköpings Slott 1556—77. S. K. A. — ⁵ Malmøhus Lensregnskaber af 1572, 1579 og 1582. R. A. — ⁶ Danske Magazin IV 320. — ⁷ Malmøhus Lensregnskab 1579: «Karnappet ved Fruerstuen». R. A. — Malmøhus Lensregnskab 1582: «gjorde en Trappe paa Fruerstuen og op igjennem Loftet til nogen andre Kammer». R. A.

S. 88. ¹ Uranienborg (Danske Magazin II 258). — Frederiksborg (Danske Samlinger II 135). — Timgaard (Nødskov: Beskr. o. Thimgaard. S. 124). — Hindsgavl (Danske Samlinger VI 189). — Steensgaard (Burman Becker: Efterretn. o. d. gl. Borge i Danmark og Hertugd. II 27—28). — ² Danske Magazin II 258

S. 89. ¹ Schiern: Nyere historiske Studier. I 428—29. — Malmøhus Lensregnskaber. R. A. — «Bjørns Kammer», «Corfits's Kammer», «Grevens Kammer» betegne Lensmandens Værelse, der havde været Bothwells Fængsel. — ² Sjællandske Tegnelser 5 Marts 1585. R. A. — ³ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 355. — ⁴ Sjællandske Registre 5 Januar 1585. R. A. — Nye danske Magazin IV 163. — ⁵ Danske Samlinger 2den Række II 281.

S. 90. ¹ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 16—17. — ² W. Bernan: On the history and art of warming and ventilating rooms and buildings. I (London 1846) p. 145—46. — ³ Se de nævnte Gaarde i Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde, og Richardt og Liunggreen: Skånska Herregårdar.

S. 91. ¹ Norske Rigs-Registranter II 717. — ² Danske Magazin V 253. — ³ Danske Magazin VI 222—23.

S. 92. ¹ Norske Rigs-Registranter II 576. — Danske Magazin 3die Række VI 291. — Registre over alle Lande 13 September 1570. Mogens Spend. R. A. — Danske Samlinger. Justicevæsen no. 369. (7 Februar 1573.) R. A. — ² Danske Samlinger 2den Række V 69—70. — ³ Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Bilde) 15 Februar 1563. R. A. — ⁴ Vedel Simon- sen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder. I 116—27.

S. 93. ¹ Danske Samlinger 2den Række V 69—70. — ² Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Bilde 15 Februar 1563.) R. A.

S. 94. ¹ Danske Samlinger 2den Række V 70. — ² Se f. Eks. Tegnelser over alle Lande 16 April 1564. R. A. — ³ «Givet en Guldsmid i

Kjøbenhavn 21^{1/2} ungarske Gylden, hvormed han skulde beslaa et lille Bæger med sit tilhørende Dække af Hvalsben, som Prindsen selv havde svarvet, og som han vil skjænke til Niels Kaas til Torupgaard, Kantsler». Rentemester-Regnskab 1591. R. A. — ⁴ Sjælland og Møen no. 130. 4 Jan. 1565. R. A. — ⁵ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 169, 201, 203, 253—54, 268, 285, 294—95, 300, 338. — ⁶ Samme Skrift. S. 169 og 338.

S. 95. ¹ Samme Skrift. S. 169. — ² Tegnelser over alle Lande 12 Decbr. 1559. R. A. — ³ Tegnelser over alle Lande 12 Aug. 1563. R. A. — ⁴ Kvittering af 4 Januar 1565 fra Rentemesteren for at have modtaget 6000 Rosenobler af Mr. Hans, Kgl. Majs. «Suarrer», til at betale Knægtene med. Sjælland og Møen no. 130. R. A. — ⁵ Tegnelser over alle Lande 1 Maj 1565. R. A. — Ved Efterretningen om Christian den Tredies Død forseglede straks Pengekammeret og Drejerkammeret paa Københavns Slot. Tegnelser over alle Lande 15 Januar 1559. — ⁶ Friis: Saml. t. dantk Bygn.- og Kunsthist. S. 253—54 og 268. — ⁷ H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter II 456. — ⁸ Danske Magazin I 63. — ⁹ Tegnelser over alle Lande 12 December 1559 og 12 August 1563. R. A. — Nye danske Magazin V 63 og 68. — ¹⁰ Det er rimeligt, at der har været flere end to «Drejere» under Fr. II af Navnet Hans. Den ældste døde i Begyndelsen af Aaret 1565 (Tegn. o. alle Lande 1 Mai 1565 R. A.); den yngste omtales 1581 som Kammerdreng, 1587 som Kammertjener. (Sjæll. Tegnelser 7 Februar 1581. R. A. — Rigsregistr. XI. Skjøder no. 83. R. A.) — Oswald Drejer omtales bl. a. i Rentemester-Regnskab 1588. R. A. — ¹¹ Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 267—68.

S. 96. ¹ Suhms Samlinger II 3, 154—57.

S. 97. ¹ Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger. I. Lpzg. 1879. S. 85. — ² Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture VI «latrines». — ³ W. Bernan: History and art of warming and ventilating rooms and buildings. I (London 1845) 143.

S. 98. ¹ Det eneste svage Spor, som jeg er stødt paa, er følgende Udtryk om Kbhvns. Slot: «Rakkeren, for han rensede de store Privet[er?] som gaee neder af den store Sal: 1 Daler.» 2 September 1615. (Anton Petersens Collectanea. N. K. S.) Som det vil ses, medføre imidlertid ikke disse Udtryk nødvendigt, at de skal forstaaes om en lukke Kloak: de kan ogsaa godt være brugte om den nedenfor omtalte aabne Form for udvendige «Hemmeligheder». — ² En meget tydelig Gengivelse af en udmuret «Hemmelighed» med Kragsten, Vinduer. Spir og Fløj findes paa Hans Kniepers Afbildning af det ældre Frederiksborg paa Tapetet, Nationalmuseet. Kbhvn. — ³ Paa Valkendorfs Taarn i Bergen findes Hemmeligheden anbragt ved Siden af det saakaldte Valkendorfs Værelse. Forfatterens iagttagelse paa Stedet. — Paa Malmøhus fandtes den ved Siden af Lensmandens Kammer. (Schiern: Nyere historiske Studier I 428. — ⁴ Forfatterens iagttagelser paa Stedet. — ⁵ Burman Becker: Efterretn. o. d. gl. Borge i Danm. og Hertugd. III 14—15.

S. 99. ¹ Kbhvns. Diplomat. IV 537. — Det maa mindes, at Slotsgraven laa paa selve Slotøen, indenfor den Saltvands-Arm, der adskilte Slotøen fra Staden. Ved denne sidste, hvori der dog var Strøm, oprettedes senere en «Hemmelighed». — 8 August 1637: «Tømmermanden for det hemmelige Gemak, som er oprejst paa de Pæle ved Amagerbro» . . .

Rentemester-Regnskab. R. A. — ² Schiern: Nye historiske Studier I 428. — ³ Klevenfeld: Optegnelser til den holstenske Adel (1586). R. A. — Orion. hist. Kvartalskrift, udg. af T. A. Becker. I. 194. — ⁴ Saaledes siger f. Eks. Otto Sperling i sin Autobiografi, at han Aar 1632 kaldtes til Jomfru Kirstine Schade paa Vognserup; hun led af Vattersot, som hun formentlig havde paadraget sig, «da sie einmals genöthigt wurde auf ein heimlich Gemach zu gehen, welches in den obersten Zimmern hoch von der Erden gelegen, da ergriff sie ein kalter Windt von unten des Gemachs aufsteigend». no. 3094. 4to. pag. 221. G. K. S. — ⁵ For Københavns Slots Vedkommende se f. Eks. Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 64, 72 og 73. — For Frederiksborgs Vedkommende se: Danske Samlinger II 165, 189 og 196 o. s. v.

S. 100. ¹ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Rygaard. — ² Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 175.

S. 102. ¹ Christiern Pedersen: En nøttelig Legebog. Malmø 1533. — Chr. Pedersen: Om Vrte Vand Malmø 1534. — Henrik Smith: Een skøn loestig ny vrtegaardt. Malmø 1546. — Henrik Smith: Tredie Urtegaard. Kbhvn. 1557. — H. Smith: Fjerde Urtegaard. Kbhvn. 1557. — H. Smith: Lægebog. 1577. — ² Dette Skrift I 70. — Videnskabernes Selskabs Skrifter 1765—69. X 395—96.

S. 103. ¹ Mange Eksempler findes i Samlingen: Cancelliets Aflevering. Besigtelser no. 189. R. A. — Pontoppidan: Den Danske Atlas IV 163. — ² Navnet «Rosenggaard» synes dog alt i det 16de Aarl. at have været noget foreldet. Om Nykøbing Slot paa Falster siges der f. Eks.: «Urtehaven, som kaldes Rosenggaard». 13 August 1591. Danske Kongers Hist. 73 dddd. R. A. — ³ Brasica florida oversætter jeg som: Blomkaal. — Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A. — ⁴ T. A. Becker: Herluf Trolle og Birgitte Gøje. Kbhvn. 1865. S. 31 og 33. — ⁵ Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. Kbhvn. 1765. S. 325—26.

S. 104. ¹ Til Kongl. Majs. Underholdning: Mandag efter Midsommerdag for Timian, Salvie og Persille 2 β. — Tirsdag: for 6 Kurve Kaal, Løg, Timian og Persille 10 β 2 alb.; Løg og Salvie for 5 β. — Onsdag: for Løg, Salvie, Kaal, Persille, Timian 1½ β 3 alb. — Torsdag: for Løg, Salvie, Persille og Timian 12 β 2 alb. — Fredag: for Salvie og Timian 5 alb.; for Løg 12 β; for Kaal 5 β 1 alb. — Løvedag: Ærter, Persille, Timian 2 β; Løg og Rødder 1½ β 2 alb.; Hvidløg 8 alb.; Kaal 5 β. — Søndag: Løg 12 β; Rødder 4 β; Kaal 8 β; Salvie, Persille og Timian 2 β. — Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ² Sjæll. Tegnelser 2 Maj 1616. R. A. — ³ N. Jacobsens Samlinger. N. K. S. Efter et af Chr. IV's Breve dat. 24 Marts 1633. — ⁴ Joh. Craptht: Pæan danicus. 1619. p. 20. — Bertili Canuti epistolarum centuriæ quinque. Rostock 1623. p. 155. — ⁵ Sjællandske Registre 11 August 1611. R. A.

S. 105. ¹ Danske Samlinger. Urtegaardsvæsen no. 869. R. A. — Om Blomster i det Hele se bl. a. Tegnelser over alle Lande 18 November 1559 og 14 Juni 1565. R. A. — Sjællandske Tegnelser 1 Maj 1595. R. A. — Sjællandske Registre 10 Juli 1601 og 16 April 1602. R. A. — Topogr. Saml. Frederiksborg. no. 26. R. A. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 51—53 o. s. v. — ² A. Petersens Collectanea. 4to. no. 868. kb. N. K. S.

S. 106. ¹ «Hans Thueszen for han rensede Slots Abildtræer = 1 ℥

Smør». — «Hans Thueszen for han tog Orm af Træerne i Slots Abildhave» . . . o. s. v. Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ² Handlingar rör. Skandinav. Hist. XXXVII 58. — Thottske Samling no. 938. fol. St. Kgl. Bibl. i Kbhvn. — ⁴ Tegnelser over alle Lande 30 September 1569. R. A. — Topogr. Saml. Frederiksborg. no. 26. R. A. — Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 51—54 o. s. v. — ⁵ Foruden de ovennævnte Steder se ogsaa Sjællandske Tegnelser 29 September 1581, 25 November 1594, 1 Maj 1595 og 27 Juni 1596. R. A. — ⁵ Sjællandske Tegnelser 26 Januar 1585. R. A. — ⁷ Nye danske Magazin V 124. — ⁸ Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 100 og Anm. 2. — ⁹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 52.

S. 107. ¹ Sagen og Foss; Bergens Beskrivelse. Bergen 1824. S. 414—15. — ² Tegnelser over alle Lande 30 Septbr. 1569. R. A. — ³ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 51—52. — ⁴ Joh. Craphth: Pæan danicus. 1619. p. 20—21. — ⁵ C. C. Gjørwell, Svenska Magazine. Stockholm 1766. S. 501—2. — ⁶ Historiska Samlingar. III (Stockholm 1797) S. 22. — ⁷ Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A.

S. 108. ¹ Thottske Samling no. 938. fol. St. Kgl. Bibl. i Kbhvn. — ² Suhm: Nye Saml. t. d. danske Historie III 304. — ³ Sjællandske Tegnelser 8 November 1584. R. A. — ⁴ Skrivelse fra Enkedronning Sophia til Christoffer Valkendorf af 26 Oktober 1588 om at skaffe Enebærstager fra København til Urtegaarden ved Frederiksborg. Danske Kongers Historie 73. dd. R. A. — ⁵ Tegnelser over alle Lande 29 Februar 1566. R. A. — ⁶ «Stundom lod hun sig og finde i Haven stundom i Urtegaarden i Læsning og Bøn, som Folk ikke plejede almindeligt at komme.» Jørg. Erickson: Ligprædiken over Fru Elisabeth Pedersdatter (Basse). Kbhvn. 1578. Ciiij. — ⁶ Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 102. — ⁷ 22 September 1591. Danske Kongers Historie 73. dddd. R. A. — ⁸ 26 Maj 1591. Danske Kongers Historie 73. dddd. R. A. — ⁹ Sjællandske Tegnelser 20 Marts og 31 August 1593. R. A. — ¹⁰ Sjællandske Tegnelser 30 Juli 1585 og 31 August 1593. R. A. — ¹¹ Sjællandske Tegnelser 4 August 1595. R. A. — ¹² Sjællandske Tegnelser 27 Maj 1596. R. A.

S. 109. ¹ Rottbølls Afhandling i Videnskabernes Selskabs Skrifter 1765—69. X 395 fg.

S. 110. ¹ «Den 30 Maj 1565 givet Urban Maler for 7 runde Roser forgyldte til Lysthuset 84 K ; for en forgyldt Pille (m. m. der anføres) 19 K ; for en ny Glastavle med Maling i Lysthuset 12 K .» Råntekammarsböcker 1565. Hans Joenszons Utgift. S. K. A. — ² Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek I 190 og 282. — ³ «Sparepenge» ved Antvorskov Slot omtales i Skrivelse fra Enkedronning Sophia til Peder Reedtz af 28 Novbr. 1588. Danske Kongers Historie no. 73 dd. R. A. — Ved Haderslevhus: Historisk Tidsskrift 4de Række III 576. — Ved Frederiksborg: Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 214—16.

S. 111. ¹ Tagebuch Christians des Jüngerens, Fürst zu Anhalt. Lpzg. 1858. S. 100. — Friis: Saml. t. dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 347. — Danske Samlinger V 179. — Øresunds Toldregnskaber 1585—88. R. A. — ³ Historisk Tidsskrift 4de Række III 576. — ⁴ Historisk Tidsskrift 4de Række III 572. — Sjællandske Tegnelser 8 Januar 1592. R. A. — ⁵ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. 346—47. — ⁶ Hans Rasmussøn Block Urtegaardsmand: Horticultura Danica. Kbhvn. 1647. S. 54—55. — Pon-

toppidan: Den Danske Atlas II 293—94. — Carøes Samlinger (Kronborg) no. 181. 1d. 8vo. N. K. S. — Ældste Afbildning et Maleri paa Nationalmus. — ⁷ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 135 og 215—16.

S. 112. ¹ Afbildning i Brauns theatrum urbium IV. — Navnet «Sparepenge» kunde dog ogsaa muligt være arvet efter en mindre Bygning, der var afbrændt. Aar 1586 vides nemlig «Lysthuset» ved Haderslevhus at være brændt og straks genopført i større Skikkelse. Det nye udstyredes bl. a. med en prægtig Badstue. Sjællandske Tegnelse 11 Oktober 1587. R. A. — ² Tegningen i Tycho Brahe: Astronomiæ instauratæ mechanica, Wandeshurgi 1598. Fol. H. og i Danske Magazin II 257. — ³ Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. S. 218. — ⁴ Jægergaarden ved Frederiksborg var under Opførelse 1584. Sjællandske Tegnelse 6 April 1584. R. A. — ⁵ Sjællandske Tegnelse 10 Juni og 11 Oktober 1587. R. A. — ⁶ Friis: Saml. til dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 358. — Sjællandske Tegnelse 30 Juli 1585. R. A. — ⁷ Danske Samlinger V 179.

S. 113. ¹ Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist. S. 7—16.

S. 115. ¹ At det ældre Frederiksborg virkelig har været et storartet og smukt Slot, kan ses ikke blot af, hvad der medgik dertil, og af den endnu bevarede Afbildning (Hans Kniepers Tapet. Nationalmuseet. Kbhvn.), men ogsaa af en samtidig Dom som denne, der rimeligvis skriver sig fra Henrik Ranzau eller Niels Kaas: Sequitur deinde arx omnium magnificentissima, quam rex Fridericus secundus, villa diruta, loco omnium amoenissimo singulari apparatu condidit, eamque de suo nomine Fridericiburgum nuncupavit. Braun: Theatrum urbium. IV Dania. — ² P. Lindeberg: Hypotyposis arcium a H. Ranzovio conditorum. Frankfurt 1592.

S. 118. ¹ Se især de utallige Oplysninger i Silfverstolpe: Historisk Bibliothek I—II, Danske Samlinger V og Friis: Saml. t. dansk Bygn.- og Kunsthist.

INDHOLD AF 3. BOG

	Side
<i>Herregaarde og Slotte</i>	5
<i>1. Bygningernes Forsvarsevne:</i>	
Valg af Jordsmon	8
Nedramning af Pæle	9
Bulværk. Borggrav. Vindebro	11
Ringmur. Vold. Murtaarne. Runddele. Bastioner	15
Forborgen	21
Hovedbygningen	22
Kerne	23
Hus	24
Gaard	26
Taarnenes Antal	29
Angreb paa Hovedbygningen	30
Kanoner	30
Vægtergang	31
Bortledning af Drikkevandet	33
Storm mod Porten. Faldgitter	34
Vindeltrappens Forsvar	36
Kamp i Riddersalen	38
Løngange. Smuthuller	38
Spøgeri	42
Fængsel	42
<i>2. Bygningernes Ydre:</i>	
Udviklingens Gang	43
Muren	45

	Side
Taget	52
Kupler. Spir. Kviste. Fløje	56
Anlæggets Uregelmæssighed	59
Navn	60
Indskrifter	63
Vandkunst	70

3. Bygningernes Indre:

Almindeligt Indtryk	79
Borgestuen	81
Dagligstuen	84
Fruerstuen	87
Sommerstuen, Tomme Værelser	88
Brevkamret	90
Drejerkamret	94
Hemmelighed	96
Riddersalen....*	100
Borgens Uhygge	101

4. Omgivelser:

Haven	101
Lysthuse	109

5. Bygningsmaadens Betydning:

Bevægelsens Omfang og Dybde	113
Bygningernes Nationalitet	116
Forholdet mellem Bygherre og Bygmester	117
Bevægelsens Maal, Renæssancens Afslutning	118

<i>Henvisninger og Anmærkninger</i>	121
---	-----

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

IV

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

4. BOG: KLÆDEDRAGT

MED 65 TRÆSNIT OG KEMITYPIER TEGNEDE AF
PROF. MAGNUS PETERSEN, F. WEISS O. FL.

FOLKEUDGAVE

KØBENHAVN

GYLDENDALSKE BOGHADELSESFORLAG (F. HEGEL & SØN)

GRÆBES BOGTRYKKERI

1903

KLÆDEDRAGT

Klædedragten i Norden i det 16de Aarhundrede forstaas kun ret, naar den sés som Led i den store Udvikling.

Denne er i og for sig saa simpel og klar, at Gangen deri af sig selv falder i Øjnene. Dette gælder, hvad enten vi betragter Klædedragten fra det ene eller det andet af de to Hovedsynspunkter, hvorunder den lader sig bestemme, hvad enten vi tage Hensyn til dens Stof eller dens Snit.

Hvad Stoffet angaar, har alle Jordens mest fremskredne Folk indtil nu gennemløbet to Trin og befinder sig paa det tredie. Den simpleste Maade at skaffe sig Klædedragt paa er at overfalde de gunstigere stillede Dyr, flaa dem og indhulle sig i deres Skind. Et mere udviklet Trin er det at tæmme enkelte, tykpelsede Dyr, afklippe deres Haar, hver Gang de er voksede ud, og saaledes af et og samme Dyr skaffe sig flere Sæt Haardække. Ad denne Vej har Uldtilvirkningen udviklet sig. Det tredie Trin endelig, hvorpaa vor Tid befinder sig, bestaar i at tæmme ikke blot Dyr men Planter tillige, af hvis sejge Trevler derpaa tilvirkes Linned.

Denne Udviklings Vej, der viser sig at være den samme Jorden over, er bleven tilbagelagt med forskellig Hastighed af de enkelte Folk. I saa Henseende staar Skandinaverne som Efterbølere. Medens Tilvirkning ikke blot af Uld, men ogsaa af Linned i Aarhundreder havde været øvet af Beboerne langs Middelhavets østlige Kyster, gik vore Forfædre fremdeles omviklede med Dyrehuder. Denne Beklædning synes at have været den eneste kendte, i hvert Fald den alt overvejende, i Skandi-

navien Stenalderen igennem. Først i Bronzealderens Grave træffer vi Dragter af Uld, et Udtryk for, at de Fornemmere nu begyndte at klæde sig heri. Men ikke førend ved vor Jernalders Begyndelse, — med et rundt Tal ved Kristi Fødsel — finder vi de sikre Spor af, at Uldbeklædning var almindelig i Norden og at man her forstod sig paa at tilvirke Ulden.

Middelalderen igennem var de nordiske Folk klædte i Uld. Brugen af Linned indskrænkede sig til den lille Kres, der stod Hoffet nær, og fandt ingen Tilslutning hos Folkets Flertal. Først ved Midten af det 16de Aarhundrede trængte Linnedet igennem som almindeligt Beklædningsmiddel, og de skandinaviske Folk rykkede saaledes endelig op i Linie med Evropeas civiliserede Nationer. Hvor langsomt imidlertid al slig Overgang foregaar, lader sig endnu tydeligt paavise. Skønt Linned alt i over tre hundrede Aar har været almindeligt brugt i Norden, er det dog først henved Aar 1900 naaet frem til i Festdragt at være synlig Beklædningsgenstand hos Folkets Flertal, Landbefolkningen. Den samme Smag, der i det 13de Aarhundrede bevægede «Kongespejlets» Forfatter til at advare Kongens Omgivelser mod at vise deres Linned: «Lad altid din Skjorte skære et godt Stykke kortere end din Kjortel, thi ingen høvisk Mand kan pynte sig med Hør og Hamp»,¹ den samme Smag har endnu Aarhundreder efter øvet en haardnakket Modstand i et bredere Folkelag.

Medens Udviklingens Gang, hvad Klædedragtens Stof angaar, overalt er den samme, stiller Forholdet sig anderledes med Hensyn til dens Snit. Som rimeligt er, har her ydre Betingelser paa forskellig Vis grebet medbestemmende ind. For Evropeas Vedkommende er dog ogsaa paa dette Omraade Udviklingens store Træk simpel og let overskuelig.

Den ældste evropæiske Dragt, som vi kender, er den græsk-romerske. Den bestod for Mændenes Vedkommende i et indre, ærmeløst Klædningsstykke, der dækkede Kroppen, og et ydre Overkast, der vidt og folderigt hang ned mod Fødderne. Ejendommeligt for denne Dragt var, at den lod Arme og Ben være uden særskilt Beklædning, samt at den hvilede alene paa Skuldrene.

Da ved Oldtidens Slutning de indvandrede germanske Stammer stødte sammen med Romerne, og Spørgsmaalet om Herredømmet i Evropa blev afgjort, var det ikke blot to Former for Kultur, der fjendtligt mødtes, men tillige to vidt forskellige For-

mer for Klædedragt. Udfaldet blev det samme paa det større og det mindre Omraade. Den rigere Kultur gik til Grunde, men døende paatrykte den Sejrherren sit Præg. Den romerske Dragt maatte vige, men afsatte først blivende Mærker paa den germanske.

Det kunde synes dristigt at tale om den ældste germaniske Dragt som bekendt, da dog vor Kundskab til den er saa højst ubetydelig. Ikke destomindre har vi sikkert Ret til at betegne som oprindeligt germansk det, der bliver tilbage, naar vi af den fuldbyrdede Blanding udskiller det Romerske.

Af Sammenstødet fremgik nemlig en mærkelig Blandingsdragt, der Middelalderen igennem blev den fælles for de indvandrede Folk. Det Romerske i denne genfinder vi i den lange Kappe. Det Germanske ytrede sig i en Trang til at lade alt saavidt muligt, slutte tæt og stramt om Legemet. Heraf fremgik Ærmer, ikke blot i Skjorten og Kjortelen, men stundom i Kappen tillige. Heraf fremgik Bæltet, dette ægte germanske Stykke, der sammensnørede Kjortelen om Livet og forflyttede Dragtens Tynge fra Skuldrene til Midien. Heraf fremgik endelig hele Benbeklædningen: Brogene (Bukserne) og Hoserne. Det er betegnende for disse, at Romerne, uvante med Synet af Broge, opkaldte det sydvestlige Frankrig efter den Omstændighed, at Indbyggerne bar dette Klædningsstykke (*Gallia braccata*.) For Hoserne savnede Romersproget ganske Navn, medens Benævnelsen var ens og velbekendt hos alle de indvandrede Stammer. (Islandsk og Angelsaksisk: *hosa*. Skandinavisk, Engelsk, Tysk: *hose*. Fransk: *heuse* eller *huese*. Italiensk: *huose* o. s. v.).

Denne Blandingsdragt, paa engang lang og kort, vid og tæt-sluttende, holdt sig Middelalderen igennem. Først ved Renæssancen frigjorde de evropæiske Folk sig fra den romerske Indflydelse og indførte atter, i det mindste for Hankønnets Vedkommende, det gamle, germanske Snit.

Det 16de Aarhundrede viser os altsaa paa Klædedragtens Omraade de indvandrede Folks Opvaagnen til selvstændigt Liv. Ufuldkomment udtrykt, men dog ikke helt uforstaaeligt, ville vi indenfor Beklædningens Verden kunne øjne Sporene af de mange, stærke Rørelser, der satte Tiden i Bevægelse.

I.

Skulde vi betegne Middelalderens Skønhedsbegreb, hvad Klædedragten angaar, maatte dette sikkert udtrykkes ved, at den sværmede for det Fodside og Folderige. Vi genfinder denne Smag fra de ældste til de sidste Tider; den var i inderlig Forstaaelse med Middelalderens Blik paa Livet i det Hele.

Uden Tvivl lagdes Grunden til denne Retning ved Synet af den pragtfulde, romerske Dragt. Men dette første Indtryk næredes yderligere og vandt i Dybde. Ganske naturligt blev den lange Dragt ogsaa Gejstlighedens Klædebon. Under en ny Form viste den sig her blændende og ærefrygtsvækkende. Og endelig paa Korstogene mødte Øjet endnu engang den lange Dragt i Brug hos Østerlænderne, disse Folk som man aabenlyst foragtede, men hemmeligt og med Rette saa op til. Hvor saa Blikket søgte hen, tilbage, opad, udad, overalt det samme fodside Klædebon. Intet Under, at det afsatte et Billede i Sjælen, mod hvilket alt andet blegnede. Middelalderens Skønhedsbegreb var som Tiden selv et Væv, hvori romerske Minder, Kirken og Korstogene havde spundet de stærkeste Traade.

Den lange Dragt besad imidlertid endnu et Fortrin, som næppe var det mindste i Middelalderens Øjne, den var i mange Henseender højst uhensigtsmæssig. Saa underligt det lyder, udøvede dette sikkert en hemmelig Tiltrækning. Herved blev nemlig ogsaa paa Klædedragtens Omraade den skarpe Adskillelse gennemført, som var Middelalderen egen. Paa den ene Side det Legemlige, det Naturlige; paa den anden det Overnaturlige, den sande Virkelighed. Den Dragt, der gengav Legemets Form og lod det frit og uhindret bevæge sig, var af lavere Art. Kun den, der skjulte det og lod det ligesom forsvinde, udtrykte hemmelighedsfuldt det Højeste.

Saa deltes da Livet i To ogsaa paa Klædedragtens Omraade. Søgt og Helligt stod skarpt mod hinanden her som andetsteds. Til daglig kunde man vel være iført den hensigtsmæssige, korte Dragt, Trøjen, Vamsen. Men næppe kaldtes der til Fest, før alle som én anlagde den lange Kjortel og Kappe. Uden den var det uhøvisk at stedes for Kvinder, endsige da for Fyrster

eller i Guds Hus. Kun den var den sande, ene skønne Dragt, den festklædte Skares, Kirkens, Englenes.

Sét i Tidens eget Lys var dog maaske Forskellen mellem de to Arter af Dragt mindre paafaldende. Forholdet var uden Tvivl dette, at enhver Velstillet i Reglen gik i lang Dragt og kun, naar hans Syssel for en Stund krævede det, kastede Kappen og vel hyppigt Kjortelen med. Omvendt frembød de fodside Klæder flere Fordele, end vor Tid straks falder paa. De svarede ikke ilde til Datidens ufuldkomne Opvarmningsmidler. Og færdedes man paa Rejser med Udsigt til Natteleje enten paa bar Jord om et Baal eller højest paa en Bænk med Halm, saa var en lang, skindforet Kappe ubetalelig. Det var ikke tilfældigt, at man i Norden betegnede Kappe og Overdyne med samme Ord (Feldr).

Men hvilke Fordele de end i det enkelte kunde byde, vist er det, at de lange Klæder i det hele var uhensigtsmæssige. Hvad enten man tumlede sig til Hest eller til Søs, pløjede eller drev sit Haandværk, var denne lange Kvindedragt unaturlig. Der maatte gives en Form for sømmelig Klædning, der ganske anderledes svarede til Livets Krav.

Omtrent fra Aaret 1300 lader der sig spore en underlig Uro i Middelalderens Historie. Efterat Korstogene og med dem Kirkens Blomstringstid var omme, begyndte noget nyt at bryde frem. Foreløbigt ytrede det sig kun som Strid mod det Bestaaende. Der krævedes to hundrede Aar, førend Bevægelsen fuldt blev afklaret.

Det samme gælder indenfor Klædedragts Omraade. Fra Aar 1300 viste sig en mærkelig Lyst til at omdanne det lange Klædebon. Det ene Forsøg dristigere end det andet gjordes paa at afskaffe den gamle Festdragt og istedetfor at skabe en ny med den verdslige til Mønster, svarende til Legemets Form, skøn og pragtfuld nok til at sømme sig Fyrster. Den ydre Foranledning til disse bestandig gentagne Forsøg var tydelig nok. Ikke blot drev det daglige Livs Sysler paa som forhen; men den bestandig tiltagende Brug af Brynjer, de hyppige Ridderspil, hvori alt, hvad der var fornemt og mægtigt, deltog, vænnede lidt efter lidt Øjet til at sé Konger og Fyrster ved festlige Lejligheder optræde i Figurdragt.

Betragter vi alle disse vekslende Moder, der i det 14de og 15de Aarhundrede afløste hverandre, saa er der trods deres ind-

byrdes Forskel dog et fælles Særpræg. Det, som de alle tilstræbte, var jo at skabe en ny Dragt, paa én Gang hensigtsmæssig og skøn. Det hensigtsmæssige var givet i den korte, verdslige Dragt. Men for det skønne ejede man intet andet særligt Udtryk end det langstrakte. Hver Gang der da skal spilles den sidste Trumf ud, den Prydelse anbringes, der skal gøre denne korte Dragt berettiget som Festdragt, saa ty de alle til det ene og samme Middel: urimeligt at forlænge et enkelt Parti.

Dette fælles Racemærke giver dem tilsammen et højst pudsigst Præg. Trods al Opfindsomhed forresten, er det ikke muligt at skjule denne ene Tilbøjelighed, der straks røber deres Herkomst. Iøvrigt maa man lade dem, at de var indbyrdes afvigende og fantastiske nok, alle disse Mandshætter med Hale, der naaede Jorden; disse Kvindesæt, som himmelhøje Kræmmerhuse ombølgede med Flor; Bjældelænker ned ad Ryggen som afrevne Galgereb; udpuffede Skuldre, der lod Hovedet forsvinde som en tilfældig Knub mellem de to egentlige Pukler; lange Liv med Bælter nedenfor Hofterne; flade udhuggede Ærmer, der, blot fastgjorte ved Skulderen, men uden at indeslutte Armen, som nedhængende Vinger slæbte i Støvet o. s. v., o. s. v.

Med en paafaldende Ilfærdighed afløste disse Moder hverandre. Kun én af dem vandt mere blivende Hævd, den besynderligste af dem alle, Snabelskoene. Der krævedes næppe noget Bevis for, at disse med deres lange, bjældebesatte Taaspids, opretholdt ved en Silkesnor op til Knæet, kun var lidet hensigtsmæssige, hvordan man saa end vilde dømme om deres Skønhed. I Slaget ved Nikopolis Aar 1396 maatte ogsaa de vesterlandske Riddere, der var mødte i Snabelsko, dengang det begyndte at knibe, hugge Snablerne af for at være uhindrede i Bevægelserne. Men hvad der forlængede Modens Varighed, var den Rangforordning, som man var uforsigtig nok til at knytte til Snablerne. Efter gentagne Forbud ordnedes nemlig Forholdet saaledes, at Almuesfolk maatte bære dem et Kvarter lange, Borgere have dem paa en halv Alen, Riddere paa tre Kvarter, Grever paa en Alen, og Fyrsterne selv saa lange, de vilde.¹ Herved forandredes de til et Ærestegn, der ikke var saaledes at faa ud af Verden igen.

Spørger vi, om Norden fulgte med paa alle disse Omraader, saa lyder Svaret bekræftende. Hætten med den lange Kohalelignende Svans kan forfølges lige fra dengang, da Dronning Margrethe til Spot lod paasætte Kong Albrecht en saadan med en

Hale paa ikke mindre end nitten Alens Længde,¹ og indtil langt ned i det 16de Aarhundrede,² da den endnu kun bares af Skolepeblinge, og det derfor var en Haan mod en Student at kalde ham «Hale-Peter» (Peter cauda).³ De lange udhuggede Ærmer ses at have været i Brug i Skandinavien omkring Aar 1400. Fra denne Tid haves et i Træ udskaaet Billede (Fig. 1) af Dalarnes berygtede danske Plageaand, Jösse Erikssøn, fremstillet med de mest moderne Egeblads-Ærmer, naaende til Jorden. Samme Adelsmand har den lange Bjældelænke ned ad Nakken og ligeledes Bjælder i Bæltet.⁴

Klædningsstykker med Bjælder langs Randene synes at have holdt sig længere i Norden end i det øvrige Evropa. Endnu saa sent som Aar 1548 træffer vi blandt Gustav Vasas Livklæder paa Stockholm Slot: «en brun Fløjls Kjortel, underforet med Losseskind, og med 16 Perlebjælder i Ærmerne.»⁵ Forbindelsen, hvori den forekommer, tillader ikke at opfatte den som en blot Fastelavnsdragt. I det øvrige Evropa derimod var Bjælder dengang sunkne ned til kun at bruges af Dværge og Narre.

Ogsaa Snabelskoene holdt sig længere i Norden end andetsteds. Medens de f. Eks. Aar 1470 ikke mere brugtes i Frankrig, finder vi endnu paa en Gravsten i Valby Kirke

i Skaane over Holger Henrikssøn Ulfstand, der levede til Aar 1485, den Afdøde afbildet med et Par anselige Snabelsko.⁶ Ogsaa Sønnen, Jens Holgersøn Ulfstand, har ladet sig fremstille med saadanne paa en Mindesten, der Aar 1487 indsattes paa det nys opførte Glimminge (Fig. 2). Moden maa altsaa have holdt sig indtil da.

Hvad der imidlertid i Norden som i det øvrige Evropa stemplede alle disse Reform-Forsøg som mislykkede lige fra deres første Færd, var den Voldsomhed, hvormed de gik til Værks. Her var ikke Tale om noget Hensyn til det bestaaende. De gik

Fig. 1. Jösse Erikssøn. (Fra en Korstol i Westerås.)

straks til den yderste Yderlighed i Retning af kort og snæver Dragt og bødede kun i ringe Grad derpaa ved den vilkaarligt paahæftede, lange Skønhedshale. Enhver kunde sige sig selv, at for saa blinde Angreb kunde umuligt et gennem Aarhundreder grundfæstet Begreb falde.

Trods al den Forvirring, som disse nye Moder da vakte,

Fig. 2. Mindesten paa Glimminge over Jens Holgersøn Ulfstand.

naar de som Kastevinde jog over Evropa og for en kort Stund rev selv Fyrster og Riddere med sig, saa lykkedes det ingen af dem i væsentlig Grad at svække det bestaaende. Efter at den korte Rus havde sat sig, vendte man hver Gang atter tilbage til den ærbare, lange Dragt. Den prægtige Kjortel og Kappe an-

lagdes paany. Som en Lyseslukker sænkede den sig ned over alt det Nymodens og kvalte hver ungdommelig Opblusning. Spærret inde fra Lys og Luft sygnede den korte Dragt atter hen, nedsat til Undertøj, som den havde været tilforn.

Fig. 3. Udskåret Billede af Kong Hans og Familie. (Fra et Alterskab i Odense.)

Vil man have et Indtryk af denne den lange Dragts slutte-
lige Sejr, kaste man blot et Blik paa de mange Afbildninger
rundt om fra Evropa, der er bevarede fra det 15de Aarhundrede.

Overalt den samme fodsides Festrugt, kun i Frankrig en svag Tilbøjelighed til at skaffe Fangen Luft gennem en Split paa Siden af Kappen. Intet Under da, at Norden var korrekt og gammeldags til det Yderste. Alle disse knælende Familiegrupper (Fig. 3), disse Kongesegl med en kronet Skikkelse bærende Æble

Fig. 4. Kong Christiern den Førstes store Segl.

og Scepter (Fig. 4), disse Ligstene, indespærrende en adstadig Riddersmand og Frue, bestandig viser de os den samme Figur, der, naar den ikke netop er klædt i Rustning lader Betragteren en Stund i Uvidenhed om, hvorvidt det er Mand eller Kvinde.

II.

Saa brød da endelig det 16de Aarhundrede frem. De store Omvæltningers Tid var kommen. Paa faa andre Omraader skete Gennembrudet saa hurtigt, sikkert, fuldstændigt og afgørende som paa Klædedragtens. Det var her ikke blot enkelte Lande, der vandtes for Reformationen, hele Evropa skiftede Ham.

Og ganske naturligt. Thi her behøvedes ikke som ved den nyopdagede Oldtidens Literatur først en langsom Tilegnelse Slægt efter Slægt. Her krævedes ingen Forskole og Gaaen i Lære som overfor Oldtidens Kunst. Alt sligt havde jo allerede paa en Maade fundet Sted Middelalderen igennem. Jordbunden var forberedt, det nye var fuldt færdigt tilstede. Der behøvedes kun et sidste Stød, for at det gamle Dække skulde briste.

Hvad var det nye der brød frem? Simplest udtrykkes det ved, at den korte Mandsdragt fortrængte den lange. Men i Virkeligheden laa der mere heri, end ved første Øjekast skulde synes. Det, der sejrrikt brød frem, var den germanske Dragt i Modsætning til den romerske, eller blot middelalderligt talt: den verdslige Dragt i Modsætning til den kirkelige. Den Grundtanke, der gjorde sig gældende, var den for hele Renæssancen fælles: det Naturliges Ret, for Klædedragtens Vedkommende udtrykt ved, at kun det Klædebon er berettiget, der svarer til Legemets Form. Den gamle Fordom, som rantes, var, at der paa disse Omraader skulde kunne gives noget i og for sig Skønt, forskelligt fra og uafhængigt af det Hensigtsmæssige.

Sit videste Udtryk fandt Bevægelsen i, at det Naturlige kom til sin Ret. I Kraft af denne Maalestok kan vi bedømme, hvad der opnaaedes. Thi nærmere sét var dette langt fra alt. Der laa Muligheder i Grundtanken, som Datiden med Forfærdelse vilde være gyst tilbage for.

Den Form for det Naturlige, hvortil der naaedes, var en dobbelt. For det første hævdedes for Mandsdragts Vedkommende det til Legemets Form svarende Snit. Men heri laa igen et andet af fuld saa stor Betydning. For første Gang i umindelige Tider sondredes beklædningsmæssigt de to Køn fra hinanden. Hin forunderlige middelalderlige Trang til at lade Mandsdragt og Kvindedragt være den samme og fjerne som uskønt

alt, hvad der kunde betegne Forskellen, vejredes bort. Mand og Kvinde fremstod som to modsatte, ligeberettigede Former for det menneskelige.

Heri laa Bevægelsens Styrke, men tillige dens Grænse. Dette maa ikke glemmes, naar vi betragter den Udvikling, der blev Kvindedragten til Del, thi ved første Øjekast synes denne kun lidet at svare til Fordringen paa det Naturlige.

Det, hvorom det gjaldt, var at drage Grænsen mellem det mandlige og kvindelige. Derfor overlodes der Manden den korte Dragt, medens samtidig den gamle Kvindedragt yderligere be-fæstedes. Dette skete gennem en Art Pansring, idet der under Klædningens to Halvdele anbragtes de to nye Klædningsstykker, Korsettet og Krinolinen, der tragtformigt afstivede den op- og nedefter.

Gennem Trangen til det Naturlige naaede man altsaa kun til at give Kvindedragten den højst unaturlige Timeglas-Form, der siden da har holdt sig. Tilbageskridtet her var øjensynligt i Modsætning til det middelalderlige Kvindeklædeblon, der let og frit, smukt og folderigt sluttede sig om Legemet.

At tænke sig Fordringen til det Naturlige gennemført i Retning af kort Dragt ogsaa for Kvinden, faldt end ikke Tiden ind. Den vilde have betragtet sligt som Vanvid eller Højdepunktet af Fordærvethed.

Men medens Renæssancen saaledes i Fremskridtets Navn lænkebandt Kvindedragten, viste der sig samtidig de første svage Spirer til en Bevægelse, der pegede langt videre, end Renæssancen selv var i Stand til at skimte. Næppe var den korte Dragt tilkæmpet for Mændene, førend den samme Udvikling, der havde krævet Aarhundreder for at fuldbyrdes, uformærkt tog sin Begyndelse ogsaa for Kvindernes Vedkommende. Som i sin Tid den korte Mandsdragt var skudt op under Kappens og og Kjortlens Klokke, saaledes antydedes nu en lignende Dannelse at skulle foregaa under Kvindedragtens Skjul. Det 16de Aarhundrede blev allerede Vidne til, at de ypperst stillede Kvinder anlagde det Klædningsstykke, der Middelalderen igennem havde gjældt for alene mandligt.

Idet vi i det følgende nærmere betragte Mandsdragten og Kvindedragten i Norden i det 16de Aarhundrede, skal vi i det enkelte sé, hvorledes alle disse Omdannelser foregik.

III.

De væsentligste Bestanddele af den mandlige Dragt ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var som tilforn den lange Kappe og Kjortel.

Det yderste Dække var Kappen. Endnu paa Kong Hans's Tid bar man denne i den gamle Længde. Han findes afbildet i en saadan baade paa Gravstenen i Odense, og paa et Alterskab sammesteds (Fig. 3), samt i det store Stenrelief, der nu er anbragt ved Indgangen til Nationalmuseet i København (Fig. 5). Og-saa Christiern den Anden synes før sin Flugt til Nederlandene at have baaret denne Dragt. I den er han gentagne Gange fremstillet paa en gammel Afbildning af det stockholmske Blodbad (Fig. 6 og 7). Men under hans Efterfølgere blev Kappen bestandig kortere. Allerede under Christian den Tredje naaede den ikke engang til Knæene og havde ofte kun ét Ærme, medens det andet erstattedes af et langstrakt Ærmehul. Under Frederik den Anden forsvandt baade Ærmer og Ærmehuller, og Kappen selv blev til et lille Slag, der kun naaede til Hofterne. Medens man i Frankrig gav dette ejendommelige Klædningsstykke en tilsvarende Let-

Dagligt Liv i Norden. IV.

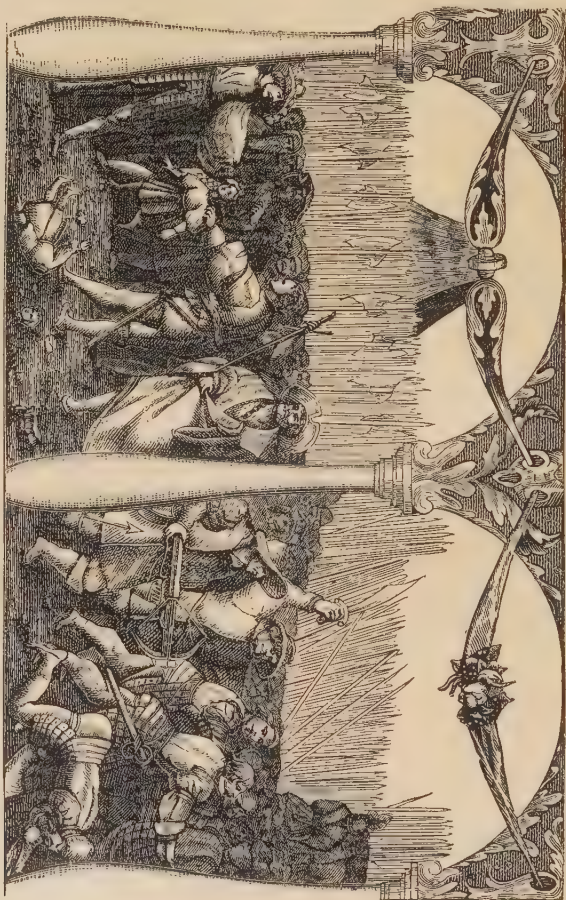

L. V. D. R. 1520.

Fig. 5. Kong Hans. Stenrelief.

hed og Elegance, der gjorde det ret klædeligt (Fig. 9), vedblev man i Norden at udstyre det paa gammeldags Vis, som om der endnu fremdeles fulgte en lang Kappe efter. Især Kraven lod man beholde sin gamle Størrelse, bred og stiv strittede den ud,

Fig. 6. Blodbadet i Jönköping. De unge Ribbinger halsbugges.
(Efter en gammel Afbildning.)

parat til at slaas op om Ørene (Fig. 8). Det var uden Tvivl af Hensyn til det prægtige Skindfor, der her ret kunde syne, at man bibeholdt de gamle Forhold, men Stoffets Ære vandtes i

saa Fald kun paa Snittets Bekostning. Paa lidt Afstand sét tog disse korte Kapper sig uskønt ud og kastede et latterligt Lys over den hele Person.

Den lange Kappes gradvise Aftagen fandt ikke blot Sted

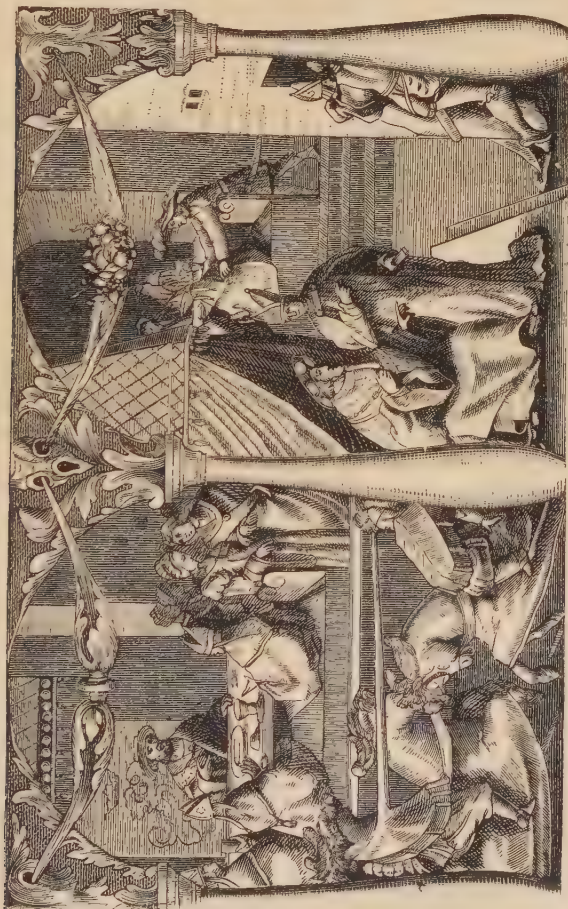

Fig. 7. Festligheder og Raadslagning før Blodbadet i Stockhlom.
(Efter en gammel Afbildning.)

indenfor Hoffets snævrere Kres, men strakte sig til hele Adelen og langt ned i Borgerstanden. Her mødte den imidlertid en Klasse, hvis Stilling under de nye Forhold var bleven højst van-

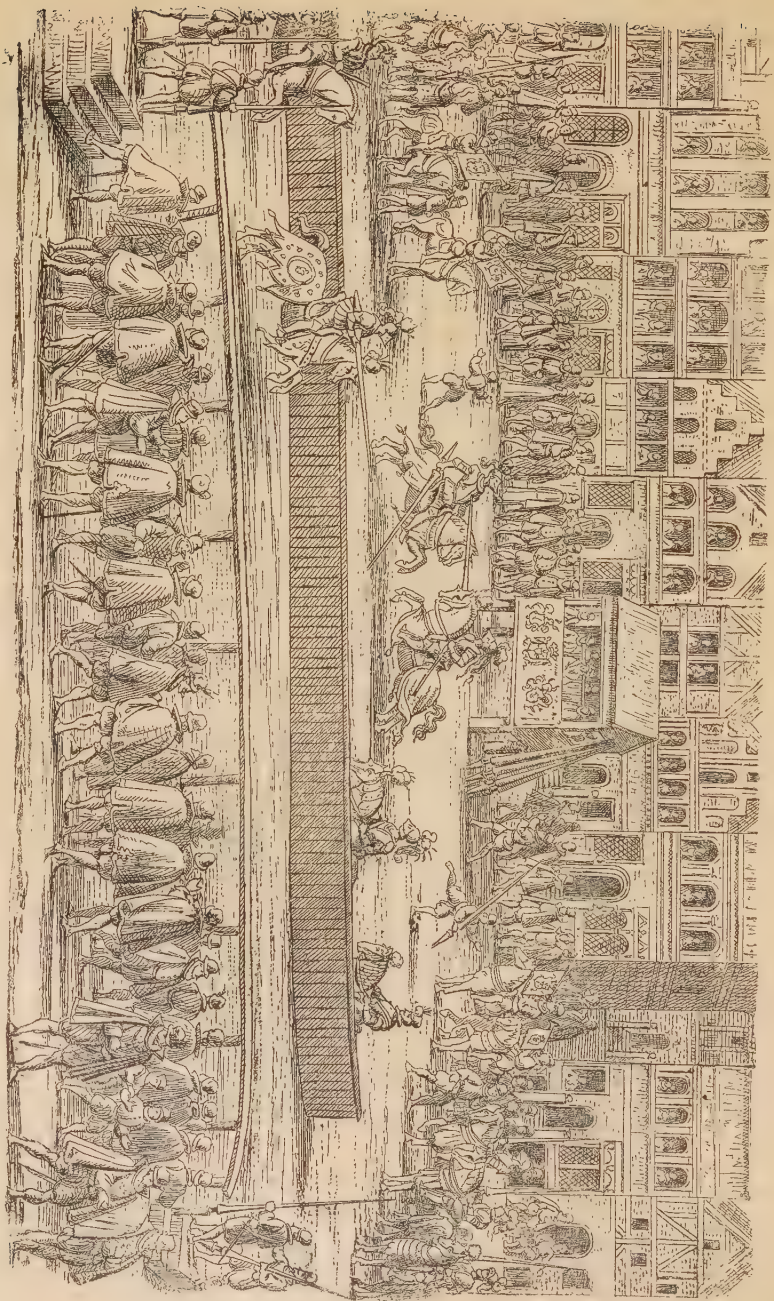

Fig. 8. Dystrikt paa Gammel Torv i København 1559. (Efter en Tegning fra d. 16de Aarhundrede.)

skelig, det var Gejstligheden. Ved Reformationen løsreven fra den gamle Modergrund, nedsunken til at udgøre en Stand, hvortil der ikke længer knyttede sig hverken synderlig Ære eller Fordel, syntes den henvist til vedblivende at søge sin Styrke i fortsat Kamp mod alt Katolsk. Kunde Præster gifte sig, kunde de ogsaa gaa i kort Dragt. Der viste sig derfor en stærk Tilbøjelighed hos den lutherske Gejstlighed til at følge nye Moder og ogsaa i det Ydre kaste Kутten. Ikke blot afskaffedes Munkedragten, men Kappen blev kortere og kortere, den holdt Trit med Hofdragten, stumpede allerede ved Knæet og fik lange Ærmehuller.

Paa dette Punkt stod omtrent Sagerne ved Midten af Aarhundredet, da Reformatorerne døde. Betragter vi den lærde Dragt paa denne Tid, som jo Gejstligheden i Norden nu var iført, saa var Kappen ganske vist en Kende længere end Hofkappen, men Afstanden var ikke større, end at den med lidt god Vilje snart kunde indhentes (Fig. 10).¹

Paa dette Tidspunkt spores to Strømninger, der begge med Kraft gjorde sig gældende. Paa den ene Side viste Gejstligheden en paafaldende Iver for at følge nyeste Mode, og altsaa afkorte Dragten. Hvor mægtig denne Bevægelse var, kan skønnes af, at Sjællands Bisp Aar 1566 udtrykkeligt maatte nedlægge Forbud imod, at Præster forrettede Gudstjeneste i kort Dragt.² Det er vistnok samme korte Klædebon, der tænkes paa, naar Bispen i Fyen forbyder Præsterne Hofdragt³. Og Formaningen er ikke til at misforstaa, naar Niels Hemmingsen opfordrer Gejstligheden til at lade Krigerne være ene om den Dragt, der ikke engang dækker Bagdelen.⁴

I Modsætning til disse Fremskridtsmænd holdt det sindigere Parti paa at bevare den gejstlige Dragt lang. Hovedhensynet var næppe alene Ulyst til nye Moder, — de samme gik jo f. Eks.

Fig. 9. Henrik den II af Frankrig. (Efter Herbé.)

med til de nymodens Pibekraver. Det var næppe heller det paafaldende ved at se Gejstlige for Alteret i kort Dragt, — den dækkedes jo dog saa nogenlunde ved Messesærk og Hagel. Men der var én Lejlighed, hvor Præsten umuligt kunde optræde i kort Dragt uden at støde an mod alle Begreber om Sømmelighed og Ærbarhed, det var ved Begravelser.

Fig. 10. Hr. Hans Jacobsen. Sognepræst i¹
Skelskør 1560—93.
(Efter Friis Edvarsen: «Schielschiør Kiøbstæd»
og Abildgaards Tegning.)

Thi hvor meget man end havde ændret ved Kappens Snit, og hvor meget end Livets Krav havde gjort sig gældende i den korte, vævre Dragt, ved Dødens Tærskel forstummede disse Hensyn. Den gammeldags Sørge dragt havde ingen Magt formaaet at fortrænge. Den var fremdeles den samme: lang Kjortel, over denne en Kappe til Anklerne, og enten om Halsen eller om Hatten Sørgesflor ned ad Nakken, ligeledes til Anklerne, alt kulsort (Fig. 11).¹ Endnu i Slutningen af det 18de Aarhundrede mødte ved Begravelser i Bergen alle saaledes klædte.² Overfor en saadan Sørgeskare var en Præst i Jakke en Umulighed. Vilde han ikke holde to Slags Embedsdragter, maatte han nødvendigvis i Snit som Farve rette sig efter Ligfølget.

Hermed var der sat Bom for yderligere Forandringer. I Klædebonnets Korthed kunde man ikke gaa videre. Omtrent ved Aaret 1570 i Danmark og lidt senere i Norge¹ synes da Præstedragten at være standset i sin Sammenskrumpning. Det var sikkert blot en enlig Efternøler i en afsides Egn, som Bispen stødte paa i Tegneby i Bahus Aar 1594 og maatte tiltale for hans Klædebon: «høj Hue med høj Ræveskinsbræm ligesom en Hofkarl, og en stakket Livkjortel».² Hos Gejstligheden i det hele voksede Dragten nu jævnt ned efter, indtil den omsider atter naaede Foden. Samtidig med denne Tilbagevenden til oprindelig Længde, synes en anden Forandring at være foregaaet. Kappen og Kjortelen voksede sammen til ét Klædningsstykke, paa hvilket de saakaldte «Vinger» kun svagt antydede, hvor Kapperanden før havde gaaet.

Fig. 11. Ligfølget ved Frederik II's Begravelse. (Efter en samtidig Tegning.)

Med Gejstlighedens Dragt var ogsaa to andre Klassers Dragt bestemt. Det var ikke den lærde Stands som saadan. Naar slige Godtfolk endnu fremdeles foretrak en lang, folderig Kappe, saa var det ikke Præstekjolen, de efterlignede, men det var Doktorkappen, som de enten bar med Rette eller dog paa bedste Vis antydede, at de egentlig havde fortjent at bære. Men de to Samfundsklasser, der med Nødvendighed fulgte Gejstlighedens Køl-vand, var Skoledrengene og Studenterne. Hvad var de heller andet efter Datidens Opfattelse end lutter vordende Præster til Hobe? De smaa var paa en Maade allerede ansatte, de sang jo i Kirken og hørte med til enhver større Begravelse, nogle til at gaa syngende i Spidsen af Toget, andre, naar det var en rig

Adelsmand, der jordedes, til at bære brændende Vokslys foran Kisten.¹ Ved ganske særlig højtidelige Lejligheder som ved fyrstelige Begravelser, anvendtes Studenter til Sangen, og fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede vide vi med Sikkerhed, at disse fik Overtaget over de Smaa, idet de nu mere og mere optraadte som Ligbærere, en Forretning, hvorpaa de i København i Tidernes Løb fik Hævd.²

Til Løn for saadan Virksomhed fik smaa og store foruden Penge ofte en ny sort Kappe i Foræring, for at de kunde se ordentlige ud ved Højtideligheden. Vankede der ikke sligt, kunde de dog i Reglen gøre Regning paa at faa det ved Begravelsen anvendte sorte Klæde til Deling.³ For mangen Pebling og Student udgjorde disse Embedssportler vistnok hans eneste rimelige Udsigt til at skaffe sig Klæder. Men havde man først Kappen, saa var dermed ogsaa det vigtigste opnaaet. Som en Kærlighedens Kaabe dækkede den alt det øvrige. Om Studenterkappernes Længde faar man et godt Begreb ved at høre, at paa en saadan lod der sig dengang laane indtil tyve Kroner.⁴ Skoledrengenes Kapper med det lange Ærmehul paa højre Side⁵ — gennem hvilket Dattiden paastod, at meget kunde forsvinde, naar saadan en Fyr var ved Køkkendøren for at tigge — er længst forglemte; om Studenternes lange Dragt stod endnu i det 19de Aarhundrede Ligbærernes Kapper som et sidste Minde.

Renæssancen havde fortrængt den lange Kappe. Kun i de kirkelige Stillinger som Sørgekappe, gejstlig Dragt og Kroningskaabe holdt den ud endnu. Dette var imidlertid i visse Maader et Overgreb. Der gaves dog Forhold i det daglige Liv, hvor man kun var lidet tjent med slig en Skulderkrave som den korte Kappe, og i det følgende Aarhundrede forsvandt jo selv denne sidste Rest af Dække. Fortrængt som Fæddragt kæmpede den lange Kappe sig da atter langsomt frem, idet den ligesom tjente sig op fra neden af paany. I det 17de Aarhundredes Krige blev Rytterkappen almindelig, og i det 18de havde Rejsekappen vidst at gøre sig saa uundværlig, at det gjaldt for nødvendigt, i hvert Fald for fint, at have en Slængkappe med overalt, baaren efter sig af en Tjener, indtil der blev Brug for den. Først ved den franske Revolution afløstes denne af de to indbyrdes saa forskellige: Overfrakken og Paraplyen.

Ogsaa indenfor Hjemmets Vægge bevaredes Mindet om Goderne ved den lange Kappe. Allerede Henrik Ranzau kunde

meddele sine Sønner den Erfaring, at en gavnlig Forberedelse til Nattesøvnen var det, naar man stod nøgen for at gaa til Sengs, da først at iføre sig en lang Kappe, helst foret med Ulveskind, «det skyer Lopper og Utøj og fremkalder en behagelig

Fig. 12. Christiern den Anden. (Efter et samtidigt Kobberstik.)

Varme». ¹ Langsomt og umærkeligt trængte Brugen af slig bekvem Hjemmedragt igennem. En senere Tids «Slaabrok» (Schlafrock) minder endnu ved sit Navn om dens nære Forhold til Søvn.

Kappen havde kun udgjort den lange Dragts yderste Lag. Under den kom Kjortelen. Det var klart, at denne i endnu ringere Grad end Kappen kunde være i Stand til at modstaa Tidens Trang til Forkortning.

Dens første Udviklingsform i det 16de Aarhundrede var den bluselignende Kjortel, saaledes som den bares paa Christiern den Andens Tid. Den gik ned til en Haandsbred ovenfor Knæet og sluttede ikke tæt i Halsen, men lod gerne, firkantet udskaaren, Skjorten her tilsyne (Fig. 12). Den var endnu fremdeles som den fra Arilds Tid havde været, til at trække paa over Hovedet, hvortil dens vide Form gjorde den vel skikket. Men kort efter Grevens Fejde viste allerede Forløberne sig for den Bevægelse, der skulde forvandle denne Bluse til en stramt sluttende Trøje.

Begyndelsen skete paa en halv umærkelig Maade, idet man faldt paa at sætte Split paa Kjortlen foran, først ganske vist kun op til Bælttestedet, men tilsidst helt op til Halsen. Denne Mode var særdeles hensigtsmæssig. Nu kunde man, naar man red, undgaa, at Kjortlen slog de stygge Folder paa Ryggen eller bukled sig sammen forneden, hedende og udsat for at gnaves paa Sadelknappen. Kjortlens Skød fulgte jo nu, delt i to, Legemets Form. Og forlængede man Splitten lige til Halsen, opnaaede man endnu mere. Man behøvede da ikke længere at trække Kjortlen møjsommeligt paa over Hovedet, blot begge Ærmer i, saa sad den der. Og det bedste af alt, ned ad Brystet var man nu nødt til at anbringe en Række Knapper, disse Tidens kæreste Smykker, der Aarhundredet tilforn havde begyndt at fortrænge Oldtidens ypperste Pryd, det store Halsspænde.

Det var den tæt sluttende, korte Trøje, mod hvilken der styredes, men Tiden var sig det endnu ikke fuldt bevidst. Det stred aabenbart altfor meget mod det nedarvede Sømmelighedsbegreb saaledes at blotte Overgangen mellem Krop og Underlemmer.

Vi kende det sidste mærkelige Forsøg paa at holde Udviklingen tilbage indenfor det Passendes Grænser. Det var jo Kjortel-skødet, hvorfra Forargelsen udgik, forsaavidt det nu splittet i to kunde vige til Side og i Blæstvejr eller ved Dans give den hæderlige Kjortel Udseende af en blot og bar Trøje. Tilsy Splitten paany kunde man ikke bære over sit Hjerte. Men hvad om man fortøjede disse to flagrende Skødskind, bandt dem, saa at Flyvelysten forgik dem?

Fig. 13. De danske Hofsindeers Dragt Aar 1543.
(Efter Originaltegningen i Rigsarkivet.)

Dette gennemførtes i Hofdragten i Danmark af 1543, det Aar, da Christian den Tredje paa Slottet i Kiel fejrede sin Søster Elisabeths Bryllup med Hertug Magnus af Mecklenborg. Det danske Følge fik Befaling til at møde i lysegule Kjortler, paa hvilke Skødfliene var bundne fast til Benet. Venstre Skødfli fastholdtes af Sværdremmene, der fra Bæltet gik bagom ned og rundt om Benet, saa at Sværdet kom til at sidde fastbundet foran paa Laaret. Om højre Ben bandtes paa samme Sted, og ligeledes fastholdende Skødfliene, et bredt Baand med Sløjfe foran (Fig. 13).

Kuren var haard. Enten man saa sad eller stod, red eller dansede, var disse Remme om Benet utaalelige. Enhver kunde sige sig selv, at denne Mode kun kunde blive af kort Varighed.

Trøjens endelige Sejr indtraf omtrent samtidigt i Danmark og Sverige, begge Steder uden Tvivl fremhjulpen ved et og samme Forhold. I Danmark besteg Frederik den Anden Tronen Aar 1559, i Sverige Erik den Fjortende 1560. Begge var de unge, ugifte, muntre og opsatte paa Forandringer. Om saadanne vilde vække Mishag hos den ældre Slægt, kunde kun gøre dem dobbelt fristende. Hertil kom, at Erik den Fjortende interesserede sig levende for Klædedragt og var sin Tids eleganteste, unge Mand i Sverige, der vidste at skaffe sig betimelig Besked om, hvad der var moderne i det øvrige Evropa. Frederik den Andens Ideal, hvad Beklædning angik, laa næppe over det blot Raske og Kække.

Man tager da næppe fejl, naar man i disse Kongers Tronbestigelse sér en væsentlig Grund til Udviklingens pludselige Hurtighed. Trøjen var et Klædningsstykke, der ret maatte tiltale dem. Den var paa engang moderne i Udlandet, havde et forsorent Sving og stred mod, hvad der ansaas for sømmeligt herhjemme. Af alle disse Grunde burde den anlægges. I Løbet af kort Tid forvandlede da ogsaa Christian den Tredies og Gustav Vasas engang saa adstadige Hoffer til en Samling af Landsknægte, blonde og graahaarede, der med mere eller mindre Anstand bevægede sig i den nye Ham: blottet Hoftebeklædning, tætsluttende Trøje og over det hele den korte Kappes højst skødesløse Undskyldning. Hvis vi tør stole paa en nogenlunde samtidig Afbildning, optraadte Frederik den Anden, og med ham hans Hoffolk, i denne Dragt ved Kroningen i Frue Kirke i Sommeren 1559 (Fig. 14). En gammel Beretning henlægger dog det

egentlige Omslag først til Efteraaret samme Aar, da det danske Følge, der ledsagede Enkedronningen paa hendes Besøg i Sachsen, her havde hentet beroligende Forvisning om, at man ogsaa ved Kurfyrstens Hof gik saaledes klædt.¹

Trøjen var altsaa med ét Slag bleven godkendt som Festdragt i Norden. Derimod kunde man ikke godt finde sig i dens Navn. Man var nu engang vant til dermed at forbinde Begrebet om et ringere og skjult Klædningsstykke,² der ligesom «Jakken»³ og «Vamsen»⁴ til Nød kunde gaa an paa Jagt eller under et

Fig. 14. Frederik den Andens Kroningsridt.
(Efter en Tegning fra det 16de Aarhundrede.)

Harnisk, men ikke burde vise sig ved Fest. Man enedes da om at lade det nye, korte Klædningsstykke antage Familienavnet «Kjortel», der havde god, gammel Klang og var husvant ved Hove. Aarhundredet ud iagttog man med stor Omhu den her ved givne Rangforordning. Skønt begge Klædningsstykker var ens i Snit og bares paa samme Maade, kaldtes det dog, forsaavidt der taltes om Kongens Trompetere, Spillemænd og andre

Drabanter for «Trøje».¹ Var Talen derimod om de egentlige Hoffolk, tituleredes det «Kjortel».²

Skønt Kongerne i begge Lande selv gav Tonen an, var det dog næsten utænkeligt andet, end at den bratte Forandring maatte vække Forargelse og denne give sig Luft. Til Held for Trøjen var der imidlertid, som vi senere skulle sé, kort forinden paa Benklædernes Omraade opstaaet en ganske anderledes stødende Mode, der drog hele Uvejret over sig, og hvor Ordet, i det mindste i Danmark, var givet frit, for saa vidt hverken Christian den Tredje eller Frederik den Anden synes at have yndet denne Mode. Trøjen slap da med enkelte, velmente Sidehug, saasom Tale om «forsømmelige unge Folk, der bare og blotte deres Legeme i stakkede Kjortler, som ikke naa til Bindegabene»; eller et Suk som dette: «alle andre Nationer, ja selv Tatere og Tyrker have deres lange Klæder, men nu gaar man for Fruer og Jomfruer i stakkede og opdragne Klæder, opdækkende hvad Gud haver tildækt, der Han gav Adam og Eva Skindkjortler» o. s. v.³

I Virkeligheden var ogsaa den vakte Harme nærmere sét kunstig fremdreven. Man havde jo dog i lange Tider været vant til at sé Krigsfolk, især de fremmede Landsknægte, optræde i Dragter saa korte og snævre, at Legemets Form var hel synlig. Hvad der nu var sket, var ikke andet end, at man ved Hoffet for en Del havde godkendt denne Dragt, anvendt ved Fest, hvad forhen kun taaltes til daglig. Modstanden døde da ogsaa snart hen, og Trøjen var Aarhundredet ud og ind i det næste den eneherkende.

Trøjen er et af Renæssancens ejendommeligste Klædningsstykker, Tidens Krav paa det naturlige blev her tydeligt og fyldigt gennemført. Man kan ligesom maale den Frihedstrang, der her havde skaffet sig Luft, ved at følge Udviklingens senere Gang. Da Ludvig den Fjortendes Tidsalder brød frem, svarede Trøjen ikke længere til de raadende Begreber, den maatte forandres. Man lod da to værdige Skøder vokse ud bagpaa, Trøjen blev til Frakke. Som en Slags Erstatning aabnedes vel Frakken foran, men kun for at give Luft for det nye Klædningsstykke «Vesten», hvis Dannelse usynlig var bleven forberedt ved Undertrøjen.

Frakkeskøder saa vel som Vest voksede i Længde under Enevældens Sol, den lange Dragt truede næsten med at vende tilbage. Saa skete der et brat Omslag, da den franske Revolution voldsomt

brød med alt det Bestaaende. Men hvor stærke end de Kræfter var, der her var oppe, Renæssancens Frihedstrang naaede de ikke i Styrke. Vel lykkedes det at drive Vesten fra Knæet tilbage til Hoften, men af Frakkeskøderne fik man kun klippet det halve. Saaledes opstod det besynderlige Klædningsstykke, som det 19de Aarhundrede har ansét for pynteligt: Kjolen. Den er det beklædningsmæssige Udtryk svarende til den samtidigt moderne Form for Regering: det indskrænkede Kongedømme. I begge beror Formen paa en Overenskomst mellem to modsatte Parter, Kongemagten der ønsker at bevare, Folket der søger at ophæve. Fortidens ærværdige «Skøder».

Kun én Stand i Danmark gjorde Revolutionens Skridt fuldt ud, uden dog at kunne faa de øvrige med sig, det var Bondestanden. Det er interessant at lægge Mærke til, hvorledes dens Frigørelse i det 18de Aarhundrede — det stærkeste Udslag herhjemme af den nye Aand — gav sig sit Beklædningsudtryk i, at den opvoksende Slægt atter anlagde Trøjen,¹ en Dragt, der dog ved det 19de Aarhundredes Midte igen har maattet vige for den købstadmæssige Frakke.

Paa et Par Smaapunkter lade Spor ned til vor Tid af det 16de Aarhundredes Trøje sig paavise. Den kom saaledes igen i den Skik, der opstod i det 18de Aarhundrede og endnu tildels har holdt sig hos den nordiske Bybefolkning at lade Barnets Overgang til Voksen udtrykke sig i en Rækkefølge af Dragter. Medens Bønderne paa gammeldags Vis tidligt klædte deres Børn som smaa Voksne, forkortedes hos Bybefolkningen først Barnets lange Bærekjole lidt efter lidt til Bluse, derpaa afløstes denne af Trøjen og denne atter af Frakken og Kjolen. Ubevidst men tydeligt har gammel Vedtægt her genfremstillet selve den historiske Udviklings Gang. Hver enkelt maatte ligesom gennemløbe det hele Folks Bevægelse fra den middelalderlige, lange Dragt til den bluselignende Kjortel og videre til Renæssancens Trøje, Ludvig den Fjortendes Tidsalders Frakke og Revolutionsaarhundredets Kjole. Hos den danske Bondestand derimod syntes Udviklingens Led at kunne spores lagvis i Beklædningen. Henimod Aar 1900 har i Danmark dog By og Land atter aflagt en Del af disse Ejenommeligheder. En ny almenevropæisk Mode har gjort sig gældende: at lade Børnedragten efterligne en bestemt voksen Klasses Dragt. Hele Norden over er de fleste Drenge i Byerne blevne Matroser eller Sportsmænd.

IV.

Da den side og folderige Dragt i det 16de Aarhundrede begyndte at indsnævres og forkortes, var der opstaaet en Trang til ad anden Vej at skaffe sig de Goder, man herved gav Atkald paa. Den lange Dragt var, eller kunde i det mindste være, magelig; Figurdragten maatte nødvendigvis være stram. Hertil kom, at man i snæver Trøje og Hoser følte en uimodstaaelig Længsel efter at bevise, at man dog ikke var saa ryggesløs som det lod, men at der virkelig var andre Klæder, indre Lag, ogsaa under disse.

Begge Goder opnaaedes ved at skære langstrakte Huller i Klædebonnet. Bevægede man sig, gav disse Spalter efter, udvidedes og aabnedes, saa at Bevægelsen blev friere, samtidigt med at den indre Beklædning lod sig til Syne gennem Spalterne. Denne Mode at «sønderskære Klæderne» gjorde derfor megen Lykke og trængte hurtigt igennem. (Fig. 15 og 16). Egentlig kun nødvendige ved Albu, Skulder, Hofte og Knæ anvendtes Udskaaringer allevegne, tilsidst endogsaa paa Skoene, hvor dog det U hensigtsmæssige ved Skikken især i Regnvej og daarligt Føre maatte synes indlysende. Aar 1544 skildres Tilstanden saaledes: «Skræderne hakke, hugge og stikke Klæderne ud, saa at deraf næppe lig bliver en Haandbred helt, og

Fig. 15. En Landsknægt.
(Efter Hans Holbein.)

hvilken som bedst kan stikke og skære ud, han er den kunstigste Mestere. Saasnart Børnene kan «traade» paa deres Fødder,

maa ogsaa de straks have sligt sælsomt og underligt Klædebon». ¹

Som det saa ofte gaar ved saadanne Lejligheder, ledsagedes denne nye Mode af en Udvikling paa Tilvirkningens Omraade. Tidligere havde man især lagt sig efter de sværere Stoffer: Klæde, Fløjl, Damask, tyk Silke. Men disse passede ikke ret til at falde i lette Folder og tage sig ud som halvt tilfældige Fremvæld af en indre Beklædning. Man begyndte da paa at tilvirke lettere Stoffer, tynde Silkevarer, Sirtser o. s. v. ² Dette Opsving paa Vævnings Omraade var et Led af den store Bevægelse, der medførte Fald i Prisen paa alt vævet og sluttelig gjorde Linned almindeligt i Norden.

Foruden denne betydningsfulde Udvidelse af Tilvirkningen foregik der en anden mindre, der tydeligt nok ogsaa var fremkaldt ved Brugen af de udskaarne Klæder. Alle disse Spalter burde jo kantes, fattes i Ramme, saa at de baade selv kunde tage sig ud og fremhæve det Glimt af Undertøj, der stundom brød igennem. Saaledes opstod en hel ny Kunst, ³ Forfærdigelsen af alt dette Beklædnings-Nips, Baand, Snorer, Borter, Pibekruser, der, flade og runde, guldtrukne, laadne og bløde, som en Sværm af vidunderlige Larver lejrede sig om alle Klædnings Aabninger. Især Italienerne og Franskmændene var Mestre i Opfindsomhed paa dette Omraade. Under Navn af «passement» førtes deres Arbejde til Norden, hvor Navnet fordrejedes til Pusement eller Possemynt, men Sagerne selv fandt ivrige Beundrere. Aar 1548 omtales en Mængde af Gustav Vasas Klæder som besatte med «Paszementt». ⁴ Aar 1582 havde Frederik den

Fig. 16. «En Bryllupsgæst».
(Efter Schäußelein.)

Anden en Possementmager i sin Tjeneste, der synes at have været dansk født, i det mindste vilde Borgerne i København gøre ham til Rodemester. Men først Aar 1634 var Standen bleven saa talrig i samme By, at der maatte oprettes et selvstændigt Lav med særlig Skraa.¹

Alt dette Nye og Besynderlige traadte endnu skarpere frem, da man ligesom understregede det ved at trække det op med Farver. Det var allerede iøjnefaldende nok, naar man forlangte,

at Undertøjet skulde være af anden Farve end Yderklædnin-gen. Men rent latterligt blev det, naar Moden krævede, at hver Spalte for sig skulde fremvise en ny Kulør, eller at Figuren skulde deles ved en Midterlinie, og intet Parti af den ene Halvpart maatte svare til den anden hverken i Spaltemønster eller Farve.² (Fig. 17.) Det hele fik herved noget højst uroligt over sig, der mindede om en Harlekin.

Fig 17. En tysk Dragt 1518.
(Efter Matthäus Schwarz.)

Hans Klæder vare skaarne i Blommer
og Roser,
Vel fire Farver var i. hans Hoser,

hedder det i et af Datidens Skuespil ved Beskrivelsen af en uimodstaaelig ung Mand.³

Det var Spalterne, der var det mest Udfordrende og det, der oplod Øjet for Dragtens øvrige Besynderligheder. Intet Under derfor, at Forbitrelsen vendte sig særligt mod dem. Det er et meget betegnende Udtryk for Almuens Misstemning i saa Henseende, at Dalkarlene under det andet Oprør mod Gustav Vasa 1527, da de skulde fremsætte deres Besværinger, anførte som særligt Klagepunkt, at man ved Kongens Hof bar «sønderskaarne Klæder». Gustav Vasas Svar var ikke imødekommende. Efter først ret vittigt at have bemærket, at om Nogen skar sine Klæder sønder, blev det jo hans egen Skade, tilføjede han, at han iøvrigt ikke agtede at lade sig byde af dem, hvorledes han skulde

klæde sine Drabanter og Hofmænd. Han maatte rette sig efter andre Potentater, Kejseren, Konger og Fyrster, «og Svenskerne var da ikke mere Svin og Geder end de».¹

Spalterne toges altsaa under kongelig Beskærmelse. Men hvad intet kongeligt Magtsprog kunde værne dem imod, var deres egen Uhensigtsmæssighed og Modens Trang til, efter at de havde hersket længe nok, at slaa ind paa nye Veje. Deres Blomstringstid falder mellem Aar 1500 og 1550. Efter Aarhundredets Midte gjorde en helt anden Strømning sig gældende.

Kjortelens gradvise Afkortning til Trøje var i Virkeligheden en blot Forskydning opefter. Hvad der tabtes paa den ene Led, lagdes stadig til og ophobedes paa den anden. Indenfor visse Grænser medførte dette endnu ingen Ulemper, men kunde endog bidrage til en magelig Vidde over Skuldre og Ærmer. Derfor gik denne Bevægelse ogsaa i Begyndelsen fredeligt ved Siden af Spalterne. Ærmerne voksede i Vidde, alt imedens Kjortelen blev kortere, og Spalter anbragtes i de løst hængende Ærmer. Eller ogsaa blev disse indsnørede lagvis ved Løbegange og pyntede med regelmæssige Smaastriber (Fig. 18), saa at det hele hyppigt lignede en Stabel skrællede Appelsiner af aftagende Størrelse. Det var især paa Kvindeærmerne, at denne Udvikling naaede sin højeste Fuldkommenhed.

Fig. 18. Margrethe af Valois.
1492—1549.

(Efter De la Mesangère.)

Men omtrent ved Aarhundredets Midte indtraadte der en Forandring, idet der nu viste sig en stigende Tilbøjelighed til at fjerne ikke blot Spalterne men hvert Hensyn til Bekvemmelighed og blot ophobe det opsparede Stof, hvor bedst ske kunde. Denne nye Trang viste sig allerede i den besynderlige Mode at forhøje Skuldrene som to stive, opstaaende Poser. Men sin Hovedsejr vandt den dog paa Brystpartiets og Halsens Omraade.

I Christiern den Andens Tid, saalænge Kjortelen endnu naaede ned til Knæet, var det staaende Skik at have den firkantet udskaaren i Brystet (Fig. 12). Halsen selv var altid bar, Brystet derimod skjultes enten af Skjorten eller hyppigere af en

særlig Halskrave, gerne af Fløjl eller andet svært Stof, som bares under Kjortelen (Fig. 19). Men efterhaanden som Kjortelen aftog i Længde og nærmede sig til en Trøje, blev ogsaa Halsaabningen mindre. Ved Aarhundredets Midte var Hullet helt lukket, og Kjortelen sluttede som en fast Ring om Halsen, der nu i Reglen var prydet med en smal, kruset Strimmel (Fig. 8 og 20).

Fig. 19. Johan Frederik
af Sachsen.
(Efter Lucas Cranach.)

Fig. 20. Henrik IV af Frank-
rig som Barn.
(Efter J. Janet.)

Hermed skulde man antage Maalet for naaet. Men Bevægelsen forneden standsede ikke. Der maatte da gaas videre ogsaa foroven. At skaffe Luft ved at give Kjortelen en omfaldende Krave gik ikke an; Krave tilkom efter Tidens Begreber alene Kappen. Man forlængede da Kjortelen rørformigt op om Halsen. Herved inddroges et helt nyt Stykke Land, og der blev altid Plads til et Par Knapper endnu. Samtidigt gav man den krusede

Halsstrimmel, der truede med at komme i Klemme under Hagen, en Udvidelse til Siderne, saa at den stod ud som Pibekrave.

Denne i højeste Grad ubekvemme Mode udgik betegnende nok fra Spanien, der dengang for en stor Del var toneangivende i Europa. Den holdtes for en Stund nede, da Henrik den Anden

Fig. 21. Henrik III af Frankrig.
(Efter Portræter i Louvre.)

i Frankrig ikke vilde følge den. Men efter hans Død, 1559 bredte den sig med forøget Kraft over hele Europa.

I Begyndelsen gjorde der sig dog et vist Maadehold gældende med Hensyn til Pibekravernes Omfang. De bares af Folk i Almindelighed næppe bredere end omtrent et halvt Kvarter. Til Genæld indførtes saa ogsaa tilsvarende, pibede Strimler om Haandledet.

«Den Helvedes Ild slaar nu ud af alle Vinduer», som en bekymret Moralist udtrykte sig.¹

Denne beskednere Form for Pibekraver lader sig forfølge til ned imod Aar 1580.² Det var saaledes vistnok endnu indenfor de gamle Grænser, naar Fyns Biskop Aar 1577 befalede sine Præster kun at have enkelt, ikke dobbelt Piberække («Ruer») om Halsen.³ Langt mistænkeligere lyder det derimod, naar Rektor ved Latinskolen i København, Niels Krag, der i Embeds Medfør skulde lede Kirkesangen i Frue Kirke, samme Aar klagede over, at Studenterne endelig vilde staa paa Pulpituret, for at Folk kunde se deres store Pibekraver.⁴ Thi just paa denne Tid begyndte der fra Frankrig at gøre sig en stærk Overdrivelse gældende, idet man gav dem en Bredde af over en halv Alen, saa at de stod ud over Skuldrene som Fjerkraven paa en Brushane (Fig 21 b). Til saadanne Kraver medgik der mere Lærred end til en Skjorte. Det øvrige Europa kaldte dem spotvis for «Møllestenskraver», men efterlignede dem troligt.

Det synes, som om det i Danmark især var Gejstligheden, der var ivrig for denne nye Mode. I hvert Fald gav dens Færd Anledning til gentagen Paatale. Vi har allerede set, hvorledes Studenterne rimeligvis var de første Svaler; de ordinerede Præster gjorde dem snart Rangen stridig. Aar 1593 maatte saaledes Sjællands Bisp meddele sin Gejstlighed, at Øvrigheden førte Klage over Præsternes letfærdige Klædedragt. De optraadte med de moderne høje Hatte, store Pibekraver, vide Bukser og store Knive ved Siden. Ja nogle var endog i den Grad fremmelige, at de alt havde anlagt den allernyeste Mode: stivt opstaaende Krave, «der staar om Halsen som en Krone, og mange vide ikke andet, end at det klæder dem vel, og de gjøre sig selv derved til Vidundere».⁵ Fem Aar efter lød den samme advarende Røst, men i en mere blød, fortrolig Tone: Al letfærdig og overdaadig Klædedragt bør undgaas af Gejstligheden. «Lad os være forsigtige, at vi ikke give Bagtalere Anledning til at formindske de Indtægter, der hidtil have været tilstaaet os».⁶ Heller ikke denne Talen til Hjertet forsløg imidlertid. Aar 1600 maatte der udstedes bestemt klart Forbud mod, at Præsterne brugte de store Pibekraver.⁷

Slutningen af Aarhundredet betegner Pibekravernes Højdepunkt. Selv om i Norden ikke Alle gik med til den yderste Yderlighed, saa fandtes ved Aaret 1600 næppe nogen skikkelig, velstaaende Borgermand, uden at han til Fest mødte med en

kradsende Pibekrave om Halsen.¹ Videre kunde der ikke gaas. Der maatte tænkes paa Forandring. En kortvarig Afveksling, der dog næppe ret slog an, opnaaedes ved at gøre Pibekraverne blaa. Præsten Hans Sthen mente i sin Vrede over denne Mode at turde erklære, at saadanne «blaadictens Kruser og Kraver om Halsen» vidnede om, at Vedkommende selv skulde ende i den blaa Helvedes Lue.² Denne Mode, der andetsteds gjorde Lykke, tabte sig imidlertid hurtigt i Norden, og Pibekraven selv veg for den brede, opretstaaende, der atter afløstes af den nedfaldende.

Hvad der giver Pibekraven en særlig Interesse i Klædedragtens Historie, er, at den — efterat tidligere Forsøg var faldne uheldigt ud — udtrykker Linnedets første, kraftige Fremtrængen som synlig Beklædningsgenstand, den hvide Farves sejrige Krav paa at optages blandt de klædelige. Den Plads, der anvistes den, Halspartiet, har den siden vidst at bevare. Den brede Krave afløstes i det 17de Aarhundrede af det hvide Halsklæde. I det 18de Aarhundrede udvidedes Omraadet, idet Linnedet kamformigt brød frem paa Brystet som Kalvekryds. Det 19de Aarhundrede har indført Flippen og den stærkt nedskaarne Brystaabning.

Som bekendt har Pibekraven i Danmark og Norge holdt sig indtil vore Dage som særlig gejstlig Dragt. I saa Henseende har den delt Skæbne med de fleste gejstlige Ordensdragter i Europa, mandlige som kvindelige: engang fælles Modedragt for Alle, er de blevne fastholdte i et enkelt Land eller af en enkelt Orden og er saaledes gaaede over til at blive et afsluttet, fra Slægt til Slægt nedarvet, Kendingstegn. Medens den ydre Anledning til Bevarelsen i de fleste Tilfælde skjuler sig i Mørket, kan vi for Pibekravens Vedkommende nogenlunde tydeligt se, hvorfor just denne blev fastholdt. Den lutherske Gejstlighed fulgte i Begyndelsen med Moderne, ligesom Læren selv stærkt prægedes af vekslende Strømninger. Men da Læren henimod Aarhundredets Slutning begyndte at stivne i Dogmatik, vakte ogsaa Præsternes skiftende Dragt Anstød. Man fastholdt da som Ordensdragt den Mode, der ved Aarhundredets Slutning kirkeligt var godkendt.

I Sverige, hvor Brydningen mellem Katolicisme og Lutherdom var stærkere, og den lange Deltagelse i Trediveaarskrigen medførte livligere Paavirkning fra det øvrige Europa, fortsattes ogsaa Udviklingen en Kende længere end i de to andre nordiske Lande. Endnu i Aaret 1634 brugte Gejstligheden her Pibekraver. «Juledag var jeg i en af Stockholms større Kirker. Tvende Præster

stod ved Alteret, begge havde Pibekraver paa, hvilket ser besynderligt ud», skriver et Medlem af et fransk Gesandtskab.¹ Senere afskaffedes imidlertid denne Dragt, og den svenske Gejstlighed anlagde en Halsbeklædning, der holdt Mellemvejen mellem den fordums lærde Dragt og Moden ved Midten af det 17de Aarhundrede. Dette blev det fremtidige Standstegn. Dets mest fremtrædende Mærke var to hvide, firkantede Snipper, der hang ned paa Brystet. Pibekraven, som Gejstligheden saaledes opgav, gik i enkelte Egne mærkeligt nok i Arv til Almuen og afbrugtes af denne. I Helsingeland var det i lange Tider Skik, at Brudgommen mødte i Kirken i gammeldags Præstekrave og lang Præstekappe. Først i Aaret 1760 afskaffedes denne Skik i Delsbo Sogn.²

V.

Idet Kappen og Kjortelen gradvis forkortedes, rullede ligesom Tæppet langsomt op for den hidtil saa temmelig skjulte Benbeklædning.

De to vigtigste Klædningsstykker her havde været Brogene og Hoserne. Af disse spillede, i det mindste ved Middelalderens Slutning, Hoserne ubetinget den vigtigste Rolle. Kun de var ret udsatte for at blive sete, medens de kortere Broge, der blot dækkede Hoftepartiet, saa godt som altid var skjulte. Naturligt vilde det have været, nu da begge Klædningsstykker blev synlige, at udstyre dem i Forhold dertil. Men dette kom i Strid med det gamle Sømmelighedsbegreb, der betegnede Brogene som et Klædningsstykke, der ikke maatte vises. Man gjorde da først et Forsøg paa at lade Hoserne, saa vidt muligt, overtage ogsaa Brogenes Rolle.

Hoserne blev altsaa omdannede. Først og fremmest forlangtes der, at de hos alle og enhver skulde have den tilbørlige Længde og naa op til Hofterne. Til et Par Hoser medgik nu et Stykke Tøj omtrent to Alen i Kvadrat.¹ Dernæst syedes de sammen saa vidt gør ligt. Hvor dette ikke kunde ske, anbragtes der en «Kile» eller Kapsel, som stundom dækkedes af en opløselig Roset eller Sløjfe.

Efter disse forberedende Arbejder var Hoserne præsentable.

Ganske anderledes svært blev det at følge Modens Bud med Hensyn til Udskæringer og Spalter. Paa intet Klædningsstykke var de saa nødvendige som paa de snævre Hoser baade ved Lænderne og paa Knæene. De bidrog jo væsentlig til at skaffe Bevægelighed og Frihed. Men saadan at spalte lige ind til Skindet var dog baade for koldt og for uhøvisk. Under denne Form trængte ogsaa Moden kun igennem hos Landsknægte, hvis Drabelighed fandt Behag i sligt Bevis for, at de ikke kendte til Kulde.

Hvo, der ellers ønskede Spalter, var henviste til Et af To. Enten kunde de fore Hosespalterne med andet Tøj; men dette ansaas dog for mindre smukt og var i Strid med den gamle Regel, at Hosen skulde være det inderste Stykke. Eller ogsaa kunde de jo gøre Hosen selv til Undertøjet og saa anbringe et spaltet og udskåret «Overtøj» udenpaa. Denne Skik sejrede, og

snart gik Alle, der gjorde Fordring paa at være passende klædt, med saadant «Overtøj» fra Hoften og ned mod Knæet (Fig. 16 og 22).

I Virkeligheden var dette Overtøj jo ikke andet end Broge, der var komne igen, blot saa gennemskaarne, at de tog sig ud som en Række brede Baand fra Hofte til Knæ. Datiden selv

skulde imidlertid af Anstandshensyn vel vogte sig for at benævne dem Broge. De kaldtes altid for »Overtøj», hvorved de jo betegnedes som kun Hosetilbehør.

Fig. 22. Johan Ernst af Sachsen
Coburg 1546.
(Efter Lucas Cranach.)

Hoser med gennemskaarne «Overtøj» var i bestandig stigende Yndest i Norden til henimod Aarhundredets Midte. Ser vi f. Eks. Fortegnelserne over Gustav Vasas og hans Sønners Klæder fra denne Tid, saa viser de os en Mængde «Overtøj», medens der slet ikke nævnes de gammeldags «Broge» og kun omtales et eneste Par «Bukser».¹ Men da ved Aarhundredets Midte den sidste Kjortelflig svandt, idet Kjortelen blev til en blot og bar Trøje, stod man overfor en Form for Dragt, der med Rette maatte forekomme Datiden stødende. Man trængte aabenbart til Erstatning for det Nedhæng, som man var gaaet glip af. Paa den anden Side var det Hosernes medfødte Særret at vise Legemets Form. Af disse to modsatte Strømninger fremgik da

det besynderlige Klædningsstykke, som Datiden kaldte for «Pludderhoser». Hensynsløst og modsigende allerede i sin Oprindelse, gengav det Legemets Form foroven og endte som Skørt forneden.

Klædningsstykket opstod, idet man udvidede «Overtøjets» Spalter, saa at der tilsidst ikke blev andet Dække tilbage end smalle Strimler, der som løse Ballonbaand hang ned fra Bælte-

stedet til Knæet. Samtidigt udposede man selve Hoserne, idet man noget under Hofterne gav dem en aldeles overdreven Vidde og lavede dem af tyndt Stof, saa at de hang ud af alle Spalterne. Ifølge Tyngdens Lov sank de ned og slæbte som Skørter efter den, som bar dem, medens Hoftepartiet ofte frembød et højst anstødeligt Skue (Fig. 23 og 24).

Moden bragtes til Danmark ved Pintse 1555 af nogle Landsknægte, der skulde tjene ombord paa Flaaden.¹ Det første Indtryk var et blot latterligt, og Folkevittigheden sammenlignede straks dette nye, flagrevorne Klædebon med Pjalterne om Benene paa Tyve, der hang i Galgen. Men Eksemplet smittede hurtigt,

Fig. 23. «Bryllupsgæster» 1553. (Efter H. Aldegrevér.)

først hos Hofsinderne² og dernæst med rivende Fart nedefter. Allerede et halvt Aar efter maatte Sjællands Biskop med Sorg udbryde: «Den Hosedjævels Ild brænder allerede mange Steder her i Danmarks Rige, og tændes op jo mere og mere».

Hvad der forargede ved disse Pludderhoser var et dobbelt. Det var for det Første den utrolige Mængde Tøj, som brugtes dertil.

Nu er alle Ting vendte omkring,
Høviskhed agtes for ingen Ting.
Af Synd og Ondskab monne hver Mand sig rose,
Kaabe er Kjortel, og Kjortel er Hose.
Man monne mere i et Par Hoser skjære
End tilforn i et helt Par Klæder monne være.³

hedder det i et Digt fra hin Tid. Og endnu tydeligere udtrykkes det samme i Biskop Peder Palladius' fyndige Sprog: «En ung Bengel eller Spyttegjøg skal nu, længe førend det Gule vokser af Næbet paa ham, have flere Penge til et Par Hoser, end hans Fader havde Behov til sine Bryllupsklæder. For mig er tilkjendegivet, at det nu er almindeligt at købe 20, 30 eller 40 Alen Silke og Saien til Underfoder og Helvedes Flammer. Men» — tilføjes der lunt — «hvorledes man kommer det deri, det lader jeg Skræderne sørge for; jeg holder saa for, at de beholde vel ogsaa deres Del deraf».

Fig. 24. Tyske Landsknægte. (Efter J. Ammon.)

Et mere folkeligt Udtryk fik Misbilligelsen i Præsten Rasmus Reravius' Ord til Ungdommen:

Mangen slem «Omflat» [Laban] man finde maa,
 Der tør drage saadanne Hoser paa.
 Forlumpet, forhakket, saa lange og vide,
 At deri kunde vel lange Tide
 En fed So ligge med alle sine Grise
 Og deri puste, stønne og f...¹

Brodden i disse Ord ligger ikke, som man nu vilde tro, i det sidste Udtryk. Det betegnede for Datiden kun en ærlig Sag.

Men det ugudelige i Moden laa i denne himmelraabende Overdrivelse baade hvad Rumfang og Spalter angik, der syntes at forudsætte en Evne langt ud over den Mennesket af Gud nu engang tilmaalte.

30—40 Alen var dog kun Begyndelsestrin i Raseriet. Selv i Danmark drev man det til i et Par Hoser at have «80 Alen, mere eller mindre, hvoraf otte til ti Mennesker kunde have haft nok».¹ Andetsteds gik man langt videre. I Tyskland berettes om Hoser, hvortil var medgaaede 130 ja indtil 200 Alen.² Hvor der regnedes med saadanne Størrelser, glippede tilsidst Evnen til at opdage Forskel, man modtog kun et ubestemt og fortumlene Indtryk af noget Uhyre. Denne Tallets bedøvende Klang udtrykte en Landsknægt ret træffende, da han havde købt sig 99 Alen Tøj til Hoser, og blev spurgt om, hvorfor han ikke havde taget lige 100. «Nej», svarede han, «thi ni og halvfemsindstyve er et langt Ord, som falder vel i Landsknægtes Munde, men Hundrede er et stakket Ord og falder ikke saa vel ej heller saa stolt og hovmodigt i Talen».

Det var i Reglen dyre Stoffer, der anvendtes til Pludderhoserne. Hvo, der var i Stand dertil, bar Silke til flere Kroner Alen. Man forstaar derfor tilfulde, at den hele Mode kunde vække Betænkelighed hos Enhver, der saa alvorligere paa Sagen. Ikke uden Grund kaldte Christian den Tredie disse Hoser med det bitre Navn: Von Hus, Von Hof.³ Et vel udstyret Par svarede i Værdi til flere Bøndergaarde.

Men foruden denne pekuniære Side frembød Sagen en anden af fuldt saa mislig Art. Det hele Klædebon var i høj Grad anstødeligt. Peder Palladius siger: «Vore unge Kompaner lade gøre Kilen forpaa med Helvedes Flammer og Klude umaadelig stor, [saa] at Djævelen sidder og koger [o: kigger] der ud paa alle Sider, aleneste til Forargelse og et ondt Eksempel, ja arme, vanvittige og uskyldige Piger forledes og forlokkes deraf Man siger for sandt, endog jeg har ikke selv set det, at i dette Aar en mægtig Mands Søn skulde have ladet sig gøre tre Kiler paa saadanne Pludderhoser. Jeg haver stort Under derpaa, at Jorden ikke har opslugt saadant et overgivent og gudsforgaaende Menneske».⁴

Det var maaske næppe ganske tilfældigt, at denne uvorne Mode baade opstod og kun trængte ret igennem indenfor de Landomraader, hvor Luthers Lære var bleven forkyndt. Med

Sorg maatte man tilstaa, at «dette utugtige og uærlige Klædebon ingensteds i noget Land findes saa almindeligt og saa forfærdeligt som i de samme Lande og Stæder, udi hvilke Gud har udøst sin Naade og har ladet prædike sit hellige Ord og rene Evangelii Lærdom. Hvo der har Lyst til at skue saadan ufledig [o: skarnsagtig] Kludedjævel, han tør ikke lede efter dem i Pavedommen. Men gaa han i de Stæder og Lande, som nu nævnes lutherske og evangeliske, dør fanger han dem at se noget nær Hus fra Hus indtil paa den højeste Vederstyggelighed og Væmmelse». ¹ I Frankrig spillede den hele Mode saa godt som ingen Rolle. ²

Men saa meget des mere Grund var der da for den lutherske Gejstlighed til af al Kraft at bekæmpe Ondet. Rundt om prædikede Præsterne derfor imod Pludderhoserne. I Tyskland udgav Biskop Musculus et særligt Stridsskrift, hvori han godtgjorde, at Uvæsenet skyldtes en enkelt, i høj Grad ondskaftsfuld Djævel, «Hosedjævelen». I Danmark oversatte Sjællands Biskop, Peder Palladius, Skriftet og ledsagede det med en fyndig Efterskrift, afpasset efter danske Forhold. Bogen haves endnu og bærer den malende Titel: «En Formaning og Advarsel mod den lappede og forkludede Hosedjævel».

Dog, hvad hjalp al Prædiken og Skriven? Den udsendte Djævel hovérede øjensynlig og drev aabenbar Gæk med Prædikanterne. Biskop Musculus beretter selv, hvorledes det gik en af hans egne Præster. «Som han havde prædiket haardeligen og drabeligen paa Prædikestolen mod disse utugtige, forkludede Hoser, gjorde samme Hosedjævel ham det til Spot og Trods, at han hængte den anden Søndag saadanne lumpe Hoser tværtover fra Prædikestolen».

Tilsidst lader det til — hvis man tør tro disse Forfattere — at Bevægelsen er vokset selve Djævelen over Hovedet. «Som man siger for vist, at nu en kort Tid forleden var en frommer Mand hos en Maler og bestilte sig en Tavle [et Maleri] og bad, at han vilde male Dommedag derpaa med stor Alvorlighed og Gruselighed, og besynderlig, at han vilde male Djævelen paa det allergrummeste. Og Maleren gjorde sin allerstørste Flid dertil og malede Djævelen paa det allergrummeste med saadanne formale-dide [o: forbandede] Hoser med Overtøj, ligesom de unge Kompaner nu drage dem. Da er Djævelen kommen og gav den Maler en vældig Kindhest og sagde, at han havde gjort ham Vold og Uret, at

han saa havde malet ham. Thi han sagde sig aldrig at være saa grum og gruselig, som han havde afkontrafejet ham med de pjaltede Lumpenhoser eller Vadestøvler».

Under disse Forhold var der kun et yderste Middel tilbage, som Gejstligheden ogsaa ivrigt opfordrede til at anvende: den verdslige Magt maatte række den aandelige en hjælpsom Haand, bruge Sværdet, hvor Ordets Hørelse ikke var nok for de forstokkede Sind.

Regeringen lod sig i flere Lande bevæge hertil. Men Magten maatte anvendes med Snildhed, thi saa godt som alle de Forbud, der i hin Tid ellers var udstedte mod Overdrivelser paa Klædedragtens Omraade, havde kun ført til, at den forbudne Frugt fristede endnu mere. Det er interessant at lægge Mærke til, hvorledes man her, paa dette ene Punkt, hvor Faren ogsaa var mest overhængende, virkelig hævdede sig et Øjeblik til at se klart, forstaa, hvad der ellers ikke var gaaet op for Tiden, at en Mode ikke lader sig besejre ved Magt, men kun ved Latter.

Istedetfor disse unyttige Trusler med legemlige Straffe, Fængsel og Bøder, anvendte man da her for første og sidste Gang i det 16de Aarhundrede et virksomt Middel. Allerede Biskop Musculus havde vist sig snedig som en Slange, da han opfordrede Øvrigheden til at «bestille en Hob skalkagtige Dreng, der kunde løbe efter Folk med Pludderhoser som efter Havtrolde og Fastelavns-gække», og desuden «lade de unge Dreng paa Gaden kaste Skarn paa dem, og Pigerne desligeste raadne Æg». Kurfyrst Joachim af Brandenburg tog Sagen paa lignende Vis, da han lod tre Landsknægte med Pludderhoser gribe og anbringe i et stort, aabent Bur med Tremmer for. Her maatte de sidde og lade sig vise frem i tre Døgn, medens efter Kurfyrstens Befaling en Violinspiller forhøjede Munterheden hos den tilstrømmende Mængde ved at staa udenfor Buret og stryge paa sin Fedel. Et andet Sted gav Regeringen Befaling til, at Bødlen og hans Svend samt Rakkeren og hans Dreng skulde være klædte i Pludderhoser af allermest overdrevne Art. I Danmark endelig anvendte Christian den Tredie et Middel, der ganske vist nærmede sig stærkt til Vold, men hvorved Latteren dog i endnu højere Grad paakaldtes. For at helbrede sine Herremænd lod han anbringe paa Gader og Stræder Betjente med Knive, der ved et Par velrettede Snit gjorde Klædebonnet endnu mere flagrevornt og mangelfuldt som Dække, end oprindeligt paatænkt. Ved saadan offentlig Sundhedspleje lykkedes

det Kongen at faa Bugt med Ondet og atter vække hos sine Undersaatter «Lysten til god, tarvelig Skik».¹

I Sverige synes Sagen at være bleven tagen paa en hel anden Maade. Her vides ikke at være blevet udstedt noget Forbud

eller truffet andre Forholdsregler. Vi ser tværtimod Erik den Fjortende selv paa et Billede fra Aar 1562 fremstillet med Pludderhoser (Fig. 25). Maa-ske har netop dette, at Kongen gav Tonen an, bidraget til at holde Moden indenfor nogenlunde passende Grænser. De Pludderhoser, som Erik den Fjortende er iført paa Billedet, er i hvert Fald kun lidet overdrevne og naar ikke længere end til Knæene.

Fig. 25. Erik den Fjortende. 1562.

Pludderhoserne havde ført det sidste, afgørende Bevis for Nødvendigheden af, til kort Dragt at bære de gammeldags Broge. Lidt efter Aarhundredets Midte afskaffedes da de løsthængende Baand

(«Overtøjet»), og virkelige Broge inførtes paany. Nu som før lød imidlertid Navnet usømmeligt som Betegnelse for et synligt Klædningsstykke. Man omdøbte dem da til «Bukser» og bar dem ugenert under dette nye Navn. Endnu i Aaret 1548 forekom i Gustav Vasas Klædekammer, paa en enkelt Undtagelse nær, lutter

«Overtøj». Blandt Peder Oxes Efterladenskaber († 1575) nævnes kun to «Overtøj», Resten er «Bukser».¹

Som sædvanligt ved slige Overgange begyndte man ved Genindførelsen af Benklæderne med at gaa til Yderligheder. De første «Bukser» var ganske vist kun korte for og bag, men stod til Gengæld ud til alle Sider som to trivelige Græskar (Fig. 26). For at de ikke skulde tabe deres Huld, brugte man at udstoppe dem med Krølhaar; «tre Kalveskindes Fæhaar til hvert Par» var Reglen.² En varm Overgang for dem, der kort forinden havde gaaet med Pludderhoser.

Senere tabte Bukserne lidt efter lidt deres oprindelige Fylde. Inden man dog gik helt over til at lade dem falde i deres naturlige Folder, dækkede man dem fortil, idet man lod Trøjen fra Halsen og ned over Underlivet skyde kamformigt fremad (Fig. 21 a og 27). Det er den samme Form, som endnu har holdt sig i de sydligere Landes Polichinel Figur, og som i Begyndelsen af det 20de Aarhundrede atter er bleven moderne som Kvindedragt. Datiden kaldte det for «Gaasemaver». I Norden synes disse at have spillet en vis Rolle henimod det 16de Aarhundredes Slutning. Præsten Niels Arctander anfører i sin Lig-tale over Niels Viffert som en særlig Ros, at den Afdøde ikke skøttede om «de forbandede lange Pibekraver (Ruer), de store hængende Buge» og anden saadan overdaadig Dragt.³

Inden det 16de Aarhundredes Udløb naaede man til den Form for Knæbukser, der i de følgende to Aarhundreder skulde være den herskende. Hermed var deres Overvægt sikret. Siden

Fig. 26. Grev Egmont.
(Efter Simon de Passe.)

da har Benklæder udgjort en overalt anerkendt, nødvendig Bestanddel af den europæiske Klædedragt. Kun i Skotland forsøgte den keltiske Stamme en lidet betydende Modstand til Gunst for deres gamle Klædebon, Skørtet.

Renæssancen gennemførte Knæbukserne som synlig Beklædningsgenstand, fælles for det kultiverede Europa. Det næste store Udslag af de nye Folkeslags Aand, den franske Revolution, forlængede dem fra Knæet ned til Foden.

Fig. 27. Deltagere i Festtog. (Efter J. de Ghein.)

Henimod Aar 1900 viste Knæbenklæderne sig atter som «Sportsdragt».

En Følge af Benklædernes Gennemførelse i det 16de Aarhundrede blev Brugen af Lommer. Tidligere havde man baaret, hvad man ønskede at have hos sig, i en Pung eller lille Pose, der hang ved Bæltet, gerne paa højre Side. Men da nu Benklæder som Yderdragt blev almindelige, fandt man paa at anbringe et Gemmested i dem. Idéen var ikke helt ny, forsaavidt man i Frankrig alt fra det 11te Aarhundrede kan paavise en

Kjortel med Lomme, og saadanne findes, om end meget sjældent, omtalte i den senere Middelalder. Men lidt efter Midten af det 16de Aarhundrede blev det almindelig Skik og Brug at have Lomme. De runde, udstoppede Bukser var som skabt til slige Bekvemmeligheder. Udvendigt kun lidet synlig, dannede Lommen her om Sommeren en kærkommen Luftspalte mellem det meget Krølhaar, om Vinteren en lun lille Rede for forfrosne Fingre. Intet Under, at de hurtigt trængte igennem.

Men næppe blev Lommerne almindelige, førend man opdagede, at de var i høj Grad farlige. Nu kunde jo Enhver uden at vække Mistanke komme En nær paa Livet og saa pludselig trække en Dolk eller Pistol op af Lommen og gøre det af med En. Og hvo i Alverden var nu mere i Stand til at se, hvem der var Tyven, naar denne ikke længere behøvede at gaa med Kosterne i Haanden, men straks kunde forputte dem i disse hemmelige Kældere! Af disse Grunde rejste der sig da en Storm mod Lommerne. I Tyskland nøjedes man med at udskælde dem for 'Tyveposer' (Diebsäcke), i Frankrig blev det ved Forordning af 1563 ligefrem forbudt at bære Lommer af Hensyn til Faren for Snigmord.¹ De miskendte Lommer tyede under disse Forhold for en Stund til Ærmerne, indtil det endelig blev dem tilladt at vende tilbage til deres Hjemsted, Benklæderne, som de siden ikke har forladt.

Det er rimeligt nok, at de samme Svingninger i Betragtningensmaaden, der fandt Sted i det øvrige Europa, har haft deres tilsvarende i Norden. Vi er imidlertid ikke nu i Stand til at paavise dem i det enkelte. Vist er det kun, at Lommer tidligt blev almindelige heroppe. Aar 1589 omtales de i Helsingør som noget dagligdags, der ikke trænger til nærmere Forklaring: 'Tyven bekendte', hedder det i Stadens Tingbog, 'at han saa Vippen af Pungen hænge udenfor Bukserne paa Johan Frederiksen, og som Johan skulde gaa ud af en Dør, saa samme Tyv sin Lejlighed og listede Pung og Penninge af Bukserne'.²

Interessant er det at lægge Mærke til, hvorledes man i de forskellige Sprog kom i nogen Forlegenhed med, hvilken Benævnelse man skulde give Lommerne. I Reglen synes man at have foretrukket at lade dem arve Navnet efter den frit hængende Beholder: «Pung», «Pose», «Taske», der tidligere bares ved Bæltet. Paa Fransk og Engelsk kaldte man saaledes en Lomme for «Pung» (Fransk: poche, Engelsk: pocket), paa Hollandsk for Zack,

paa Tysk for Tasche. Paa Dansk kaldte man dem først for «Taske».

Mange der laa i Skarn og Aske,
De have nu Guld og Penninge i Taske.

hedder det i et Skuespil fra det 16de Aarhundrede,¹ og i en Mængde Ordsprog er denne Ordets tidligere Betydning bevaret. Senere trængte den, vistnok fra Italien stammende, Benævnelse «Fik» igennem, der endnu benyttes i Sverige og det nordlige Norge. I Danmark og det sydlige Norge derimod sejrede den lune, hyggelige Benævnelse: «Lumme». Hvor varmt der kunde være i en saadan synes at fremgaa af de nu forældede Tillægsord: «lummebagt», «lummostegt». Disse tabte sig og større Kølighed indtraadte, da Lummerne udvandrede og efterhaanden befolkede ogsaa Trøje, Frakke, Vest. Herved blev baade Lyd og Lukke mere aabent. Lumme blev til Lomme. Den hele Udvikling fra det 16de Aarhundrede til vore Dage er tydeligt gengivet i Benævnelsen paa dem, der vilde slige Gemmer til Livs. Hvad man oprindeligt kaldte en «Taske- eller Pung-Snider» blev siden til en «Lumme-Søger», i vore Dage: en «Lommetyv».²

VI.

Naar man nu oversér det lange Tidsrum, lige fra Oldtiden indtil Midten af det 16de Aarhundrede, i hvilket Hoserne uafbrudt og saa godt som uforandrede har tjent til Beklædning, saa undres man uvilkaarligt over Kulturudviklingens Langsomhed.

Thi de frembød store Ulemper. Først og fremmest var de ikke beregnede paa at skiftes. Som ethvert andet Yderklædningsstykke brugte man dem saalænge, til de blev aflægs. Og Beholdningens ringe Størrelse viste noksom, at det ikke var Hensigten at lade dem holde Hviledage. Hvor vi kunne kontrollere det, gik der lange Tider hen, stundom Aar imellem, at Vedkommende anskaffede sig nye Hoser, og altid var det kun et, højst to Par, ad Gangen.¹ De uformuende Skolebørn i Sorø, der nød kongeligt Underhold, var gunstigt stillede, forsaavidt de erholdt to Par Hoser om Aaret, et Par tykke ved Mikkelsdag, et Par tynde ved Pintetid. Gustav Vasa og hans Børn havde hver især ligesaa mange Hovedbeklædninger som Hoser.² Peder Oxe ejede til seksten Kjortler kun syv Par Hoser eller rettere Strømper, som de paa hans Tid var gaaede over til at kaldes.³ Endnu langt ind i det næste Aarhundrede lader Sporene sig forfølge. Ingeborg Rosenkrands, død 1636, efterlod sig saaledes ialt tretten Par Handsker, men kun fem Par Strømper.⁴

Foruden denne store Ulempe havde de en anden, der heller ikke var ringe. De sluttede ikke fast til Benet, men var lavede af svært Stof, der, da det ikke var elastisk, maatte have omtrent samme Vidde overalt. Dette stødte dog kun Synet. Men det umagelige Stof havde desuden Sømmensyninger, hvor Folderne af Skønhedshensyn vendte indad. Som en Pind langs Foden skar og gnavede disse, naar man bevægede sig.

For Varmens og Holdbarhedens Skyld var det især to Slags Stof, der anvendtes til Hoser: Klæde og Læder. «Halvanden Alen Engelsk [Klæde] til et Par Hoser» er et staaende Udtryk i det 16de Aarhundrede. Fra Kongen og Dronningen til de lavest stillede gik alle med Klædes Hoser, om end naturligvis af forskellig Finhed.⁵ Sé vi til udenlandske Forhold, f. Eks. til Skotland, saa gentager det samme sig. I Maria Stuarts Regnskaber fra

lidt efter Aarhundredets Midte er det en stadig Udgiftspost: To Alen skotsk Klæde til Hoser til Dronningen.¹

Kun ved enkelte, festlige Lejligheder brugte man Hoser af Fløjel eller Silke. Herluf Trolle efterlod sig saaledes et Par Fløjls Hoser, Peder Oxe flere af Silke.² I November 1559 fik den gamle Gustav Vasa sig syet et Par af Silkeatlask.³ Det var mest Kvinder, der kunde bruge dem af saa sart et Stof. De fleste bekendte Damer fra Aarhundredets Midte besad flere Par saadanne, især af rødt Fløjel. Mænd, der maatte være forberedte paa at bære dem udækkede i Regn, foretrak i Reglen selv til Fest det mere haardføre Klæde.

Til Vinterbrug eller i daarligt Vejr var intet saa hensigtsmæssigt som Læder. Læderhoser brugtes baade af Mænd og Kvinder. Gustav Vasa besad den efter Datidens Forhold storartede Forsyning af ikke mindre end 35 Par Læderhoser.⁴ Andre nøjedes naturligvis med langt mindre. Aar 1548 hører vi tilføiedigt, at Dronningen af Sverige fik Hoser af Raadyrskind.⁵ I Sommeren 1556 fik de danske Prinsesser røde Læderhoser.⁶ Udgiften til «Hoseskind» var i Aarets Løb ikke ringe, hvor mange skulde forsynes. Aar 1563 betaltes f. Eks. ved det danske Hof 1720 Kroner for Hoseskind og Sadelmagerarbejde.⁷ Endnu ind i det følgende Aarhundrede træffer vi en gammeldags Husmoder, der holder paa, at hendes Barn, der skal i Sorø Skole, bør udstyres med Læderhoser.⁸

Man vilde tage fejl, hvis man tænkte sig disse Læderhoser i Lighed med et Par langskaffede Støvler i Nutiden. De var ofte af det fineste Skind og aldrig sværtede som nutildags. Man havde dem i alle Farver: hvide, brandgule, kødfarvede, røde, rosinfarvede og papegøjegrønne.⁹ Men hvor smukke de end kunde være, de led af samme Mangel som de Klædes. Naar de i længere Tid havde været brugte, kunde de ikke med Rette kaldes rene, og Ulykken var, at de ikke lod sig vaske.

Den første store Forandring heri skete, da omtrent ved Aarhundredets Midte Priserne paa Linned sank saa betydeligt. Det blev da almindeligt, hvad tidligere havde været ansét for en storartet Overdaadighed, som end ikke altid Konger tillod sig, at gaa med Linnedhoser om Sommeren. Fordelene ved disse var indlysende.

Det er interessant at sé den Iver, hvormed Tiden greb dette længe savnede Gode. Kaster vi saaledes et Blik paa For-

holdene ved det svenske Hof 1554, saa viser de os Gustav Vasas unge Dronning, Katharina Stenbock, i en sand Begejstrings Rus over de nye Forhold. Paa Stockholm Slot udleverede hun otte Alen fint hollandsk Lærred til at lave «Linhoser» af til Kongen og tretten Alen til de «unge Herrer». Da man kom til Grips-holm i Juni Maaned, tog hun tolv Alen til sig selv og «Frøknerne» til samme Brug. I Juli Maaned fik Kongen atter ti Alen, Frøknerne seks og «lille Magnus» halvanden Alen. I Oktober endelig paa Kopparberget udtog hun igen et Stykke hollandsk Lærred til Linhoser for sig og Frøknerne.¹ Et saadant Forbrug vilde blot et halvt hundrede Aar tilforn være blevet ansét for en Umulighed.

Ganske lignende Forhold lader sig iagttage i Skotland. Et Par Aar efter kunde Maria Stuart paa engang af 18 Alen hollandsk Lærred lade sig forfærdige omtrent 30 Par Linhoser, en Forsyning, der med korte Mellemrum siden stadigt forøgedes.²

Iveren forplantedes nedefter. Aar 1582 anskaffede saaledes den unge Holger Ulfstand sig paa sin Rejse i Tyskland paa engang 7 Par Lærreds Sokker.³ Fire Aar efter kunde det bestemmes i Fundatsen for Sorø Skole, at hver af de fattige Elever engang om Aaret skulde have et Par Linnedhoser i Foræring.⁴

Brugen af Lærredshoser holdt sig endnu ned i det 17de Aarhundrede. Ingeborg Rosenkrands, død 1636, efterlod sig saadanne.⁵ Aar 1669 omtales de som fremdeles brugelige i Danmark.⁶

Der kan næppe være nogen Tvivl om, at denne Udvikling vilde være endt med, at man havde brugt Linhoser ikke blot om Sommeren, men om Vinteren tillige under Klædes- og Læderhoserne. Saavidt kom det imidlertid ikke. Det opnaaede Gode krydsedes af et nyt, et endnu større Fremskridt paa Tilvirkningens Omraade.

Alle de syede Hoser led fremdeles af to Ulemper, deres Mangel paa Elasticitet og det umagelige ved Sammensyningerne. Begge disse Mangler ophævedes ved det 16de Aarhundredes største Opfindelse paa dette Omraade: Strømpestrikningen.

Det gaar med denne Opfindelse som med saa mange andre. Det, der først og fremmest undrer, er ikke, at den skete, men at den ikke var skét længe før. Strikning havde været kendt i Aarhundreder. Allerede i det 12te Aarhundrede strikkede man i

Frankrig Handsker; senere strikkede man ogsaa Huer. Og dog gik der tre hundrede Aar hen, førend man fandt paa det tilsyneladende saa simple at tilvirke Hoserne paa lignende Vis.

Tre Lande kæmper om Æren af at have opfundet Strømpestrikingen: Italien, Frankrig og Spanien. Florents vides at have begyndt paa at filére Damehoser. Ordet «Tricot», hvormed de strikkede Hoser benævnedes, er uden Tvivl af fransk Oprindelse. Det første Par endelig, om hvilket Historien melder, kom fra Spanien.¹ Kort før sin Død (1547) modtog nemlig den engelske Konge Henrik den Ottende fra Spanien et Par strikkede Silkehoser, der med Rette vakte Forbavselse som noget ganske enestaaende. Hans Søn, Eduard den Sjette, ejede ligeledes kun ét Par, ogsaa fra Spanien. I Frankrigs Historie henlægges Indførelsen af strikkede Silkehoser enstemmigt til Aar 1559, da Henrik den Anden under Festlighederne i Anledning af Freden i Câteau Cambrésis for første Gang optraadte i et Par saadanne. End ikke Festlighedernes sørgelige Slutning, Kongens bratte Død, da han under Turneringen fik et Landsestød i Hjelmens Visir, har formaaet at udviske Erindringen om hin vigtige Begivenhed.²

Den af Europas Herskere, der imidlertid fik mest Betydning for den nye Opfindelse, var dog sikkert Dronning Elisabeth i England. Ikke blot var hun, saavidt vides, den første Kvinde, der bar strikkede Hoser, men hun gjorde tillige alt for at gøre Opfindelsen saa frugtbringende som muligt. I Begyndelsen drevs Strikningen blot af Mænd. Aar 1564 udøvedes den saaledes i England alene af William Rider. Men med stor Iver drev Dronningen igennem, at Kunsten skulde læres af mange og fremtidig være en kvindelig Syssel. Under hendes Opmuntring begyndte da Strikningen, ikke blot med Silketraad, der i Følge Sagens Natur altid maatte blive kostbar og kun have ringe Marked, men først og fremmest med Uldgarn. Det var en udsøgt Opmærksomhed og det bedste Bevis for hendes Bestræbelsers Kraft, da man ved hendes Indtog i Norwich 1579 ikke sendte hende blomsterstrøende Børn i Møde, men havde opstillet en dobbelt Række Smaapiger, hvorefter den ene spandt Uldgarn, den anden strikkede Uldstrømper.

Dronning Elisabeths Bestræbelser kronedes med Held; hun tilkæmpede sit Køn en ny og rig Virksomhed. Havde hendes Blik været endnu videre, vilde det kunne være lykkedes hende at føje hertil Grundlæggelsen af Englands Fabrik-Industri. Men

paa dette Punkt laa Grænsen for hendes Fremsyn. Da Magister William Lee i Cambridge Aar 1589 opfandt «Strømpestrikke-stolen», en kunstig Maskine, der i et Øjeblik kunde strikke flere hundrede Masker, var det ikke blot Strikkerskerne men Regeringen tillige, der efter Evne søgte at holde denne nye Fare nede. William Lee maatte flygte og tog efter Indbydelse af Henrik den Fjerde Ophold i Nordfrankrig, der blev Hovedsædet for Evropas Strømpetilvirkning.

Opfindelsen naaede til Norden efter Pludderhosernes Tid. Som det vil erindres, afløstes Pludderhosernes «Overtøj» af virkelige Knæbenklæder. Da altsaa Kunsten kom herop, var det ikke længere nødvendigt at strikke indbyrdes forbundne Hoser, der skulde dække Hoftepartiet; det var nok, naar de blot naaede et Stykke op over Knæet. Denne nye Form for Hoser kaldte man: Strømphoser,¹ eller snart med det kortere Navn, der har holdt sig indtil vore Dage: Strømper.

Det var dog langt fra alt, hvad der nu kaldtes Strømper, der var strikkede. Tværtimod. Folk i Almindelighed vedblev længe endnu at have Strømperne som i sin Tid Hoserne af Klæde, Fløjl, Læder eller Linned. Birgitte Gøyes Strømpeforsyning f. Eks. var Aar 1565, foruden de daglige af Klæde: et Par røde Fløjls, et Par sorte Fløjls, et Par sorte Damaskes og et Par af «Setteni» (en Slags Silketøj).² Endnu en halv Snes Aar efter omtales blandt Mette Rosenkrands's Strømper ikke en eneste strikket.³ Aar 1566 fik den lille Frants Gyldenstjerne lavet Strømper af Læder.⁴ 1577 fik Arild Huitfeld syet et Par af Klæde for 3 Daler.⁵ Aar 1605 bestemtes, at de fattige Skoledrenge i Ribe skulde have deres Strømper af laadent Faareskind.⁶ Linnedhoser holdt sig som ovenfor omtalt til langt ind i det 17de Aarhundrede.

Men det Nye var der dog. Den Form for Strømper, der skulde fortrænge alle andre, banede sig langsomt men sikkert Vej. Det første Par strikkede Strømper, der vides at være kommet til Norden, anskaffedes betegnende nok af Erik den Fjortende i Sverige. Aar 1559 var Silkestrømper for første Gang komne til Syne i Frankrig, Aar 1562 kunde Erik den Fjortende optræde deri i Sverige, det maatte siges at være meget godt fulgt med. Selve disse faa Aar havde imidlertid været nok til at skabe Konkurrence i Tilvirkningen og derved synkende Priser. De første strikkede Hoser havde været Kostbarheder. Nu kunde

strikkede Strømper leveres til 60 Kroner Parret. Kongen anskaffede sig ogsaa straks fire Par.¹

Adelen i begge Lande fulgte efter. Peder Oxe synes saaledes at have ejet strikkede Strømper, det samme gælder om Pontus de la Gardie.² Om den Anseelse, som strikkede Strømper nød, faar man et Begreb ved at læse et Brev af 1586 fra Johan den Tredie til Grev Brahe. Blandt andre vigtige Hverv, som Kongen paalægger ham, er ogsaa det at skaffe et Par af de bedste Silkestrømper, som Doktor Theophili Broder skal have bragt med til Sverige.³ Endnu i Aaret 1627 fik en Mand i Helsingør ti Daler til Laans paa et Par Silkestrømper.⁴ Derimod hører vi i Norden intet til den Form for Galanteri, der i Frankrig bød altid at overlade sin Udvalgte først at gaa nogle Dage med det nye Par Silkestrømper, førend man selv drog dem paa.

Strikkede Uldstrømper trængte igennem i Norden samtidig med dem af Silke. Man havde tidligere gjort Forsøg paa at «knytte» korte Hoser, Sokker som de kaldtes, af grovt Uldgarn. Men denne højst ufuldkomne Tilvirkningsmaade ophørte af sig selv, da Strikningen blev almindeligere. Den sidste Gang «knyttede Sokker» vides omtalte, er Aar 1566, da en dansk Adelsmand under Krigen skrev hjem til sin Hustru om at sende ham et Par saadanne til Lejren.⁵ At «knytte», kniple og sprange (brodere) havde før været den kvindelige Ungdoms næste Fag, naar det begyndte at gaa flinkt med Syningen.⁶ Nu føjedes hertil et nyt, det at strikke eller, som man gerne kaldte det, at «binde». «Den 23de August 1587 fik jeg Brev fra min Søster Kirstine med et Par Strømper, bundne og gran ferdit [helt færdige], Gud være med hende!» skriver en fattig Student i sin Dagbog.⁷ En saadan Gave var større, end vi nu tænke os, thi ogsaa Uldstrømper vedblev Aarhundredet ud at være mærkeligt dyre. Endnu i Aaret 1596 var den staaende Pris i Stockholm, og vel altsaa i hele Norden, for et Par Uldstrømper 8—12 Kroner.⁸

Vil man have en tydelig Maalestok for den Opsigt, som de strikkede Strømper vakte ved deres Fremkomst, og den Magt, hvormed de gjorde sig gældende, behøver man blot at lægge Mærke til enkelte af deres Virkninger. Her som altid førte Moden hurtigt til Overdrivelse. Det viste sig allerede i selve de nye Klædningsstykkers Antal. Vor Tid, der er vant til ganske

anderledes høje Tal paa disse Omraader, har ikke ret nogen Følelse af, at Forholdet forandredes. Datiden derimod saa med Betænkelse, at den gammeldags Tarvelighed, der Aaret rundt havde kunnet nøjes med et og samme Par Hoser, nu afløstes af en farlig Lyst til Afveksling, for hvilken tre, fire, fem Par Strømper ikke var for meget.

Mere iøjnefaldende for os er imidlertid en anden Form for Overdrivelsen. Arm- og Benbeklædning havde hidtil saa nogenlunde holdt Skridt sammen. Men nu var strikkede Strømper blevne indførte for Benenes Vedkommende; de maatte da bringes i Anvendelse ogsaa for Armenes. Forsøget udførtes virkelig i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede. Ligesom Benbeklædningen endte i Strømper og Sko, saaledes endte nu ogsaa Arm-beklædningen i «Haandstrømper» og «Haandsko» (Handsker). Ingeborg Rosenkrands efterlod sig ikke mindre end ni Par «Haandstrømper», medens hendes Forsyning af Fodstrømper kun udgjorde fem Par.¹ Aar 1611 maatte Christian den Fjerde betale en ikke ubetydelig Regning for modtagne Nathuer, «Haandstrømper» og «Støvlestrømper».² Moden synes atter at have tabt sig efter en Snæs Aars Forløb.

Men hvad der ikke tabte sig, var Lysten til de strikkede Fodstrømper. Der maatte da sættes en Stopper for det stigende Forbrug, og Folket belæres om, hvem saadanne strikkede Strømper var bestemte for. Her møder os det mærkeligste Udtryk baade for den vakte Bevægelse og for hvorledes denne tog sig ud sét med Tidens Øjne. Efter at man i Tyskland oftere havde gjort Forsøg paa at hemme Uvæsnet ved Forordninger,³ skred endelig Christian den Fjerde til Aar 1636 for Hertugdømmernes Vedkommende at udstede Forbud mod Brugen af strikkede Strømper. Fremtidigt maatte ingen uadelig Kvinde gaa med Silkestrømper. Borgemestres og Raads Hustruer og Døtre skulde som særlig Ære have Lov til at bære Uldstrømper, men Koner og Døtre af simple Borgere og Haandværkere maatte under ingen Omstændigheder understaa sig at bære strikkede Strømper.⁴

En Beklædningsgenstand, der Aarhundredet igennem havde været underkastet de samme Svingninger som Hoserne og Strømperne, var Strømpebaandene. Ved Aarhundredets Begyndelse forrettede de deres Tjeneste i det Skjulte under Kjortelen og fastholdt prunkløst Hoserne under Knæet. Det var denne Tarve-

lighed, som Gustav Vasa senere forgæves søgte at kalde tilbage, da han som gammel af Sparsommelighedshensyn begyndte at gaa

Fig. 28. Christian den Fjerde som Barn. (Efter Hans Kniepers Tapet i Nationalmuseet.)

med Strømpebaand af «Kartek» istedetfor af Taft.¹ Men da Benbeklædningen blev fuldt synlig, rykkede Hosebaandene op til højere Værdighed. I Virkeligheden var de slet ikke mere nødvendige, forsaavidt de lange Hoser jo maatte fastgøres ved Hofterne. Men som Smykke kunde Hosebaandene tage sig ud, og de udvikledes hurtigt til sirligt bundne Sløjfer og Rosetter, helst af Silke og forsynede med gyldne Spænder.

Da Strømperne indførtes, voksede Baandene paany i Betydning. Dette laa ikke blot i, at Strømperne var korte og altsaa maatte fastholdes ved Knæet, men Brugen af de strikkede Strømper havde lært at stille store Fordringer til Benbeklædningens Glæthed. «Stramt som Skindet paa en Tromme»² skulde Strømpen slutte om Benet, hvad enten den var syet eller strikket, og dette kunde kun opnaaes ved Hjælp af Strømpebaandet. Mod Aarhundredets Slutning indførtes da meget brede og kraftige Strømpebaand, der som en Slags Bind om Benet paa én Gang skulde

Strømpens Begyndelse og forsvarligt fastholdt den (Fig. 28). En saadan Størrelse medførte nødvendigt forøget Udsmykning. Først ind i det 17de Aarhundrede tabte Strømpebaandene atter i Om-

fang og Betydning, da man begyndte at ombinde Benet og fastgøre Strømpen ved Hjælp af Knæbuksernes nederste Rand.

Den yderste Fodbeklædning i det 16de Aarhundrede var af Navn den samme som i Nutiden: Sko og Støvler. Nærmere sét spillede disse imidlertid en ringere Rolle end nutildags. Fra Oldtiden af havde man været vant til at betragte det yderste Lags Betydning blot som den at dække Fodsaalen, tage mod det værste Slid under Gangen. Opstaaet af Sandalen var det ikke alene sprogligt, at Skoen hos enkelte af de indvandrede Folk betegnedes som en blot Saal (Sko: Fransk = *soulier*, af *solea* Saal). I Virkeligheden var den Middelalderen igennem ikke stort mere.

Dette stemmede vel med den øvrige Benbeklædning. Indenfor Skoene bares jo Hoserne, af tykt Stof, Klæde eller Læder; de maatte i Regn og daarligt Føre skærme Fodens Overdel, tjene som en Slags Overlæder. Idet Skoens Rande saaledes kun gik svagt op om Fodens Sider, blev det nødvendigt at fastholde dem under Gangen ved Baand omkring Anklen, Skoremme eller Skotvinger som de kaldtes (Fig. 29).

Støvler derimod brugtes kun saare sjældent. Allerede selve Navnet (Støvle, Stiefel, af *æstivalis*: sommerlig) peger hen paa en Brug hel modsat Nutidens. Under Fredsforhold anvendtes de kun som et Luksusstykke, en Slags Sommer-Overtræk til Skærm for lyse Hoser paa Jagtture og deslige. Under Krigsforhold blev det i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede mere almindeligt at bære langskaftede Støvler. Dog synes f. Eks. de tyske Landsknægte at have sat en Ære i ikke at vise slig Blødagtighed. Den første Gang, vi høre Tale om dem efter en større Maalestok i Norden, er i den nordiske Syvaarskrig. Under denne lod Frederik den Anden, da det Aar 1563 tegnede til et Vinterfelttog, Hæren forsyne med Knæstøvler. Hver Skomager i Danmark fik Befaling til skyndsomst at sy ti Par.¹ Lidt senere under samme Krig skrev blandt andre Christoffer Gøye hjem til sin Hustru om ogsaa at skaffe ham et Par langskaftede Støvler. «Lad dem sy over mine egne Læster, de ligge i mit Kammer, og kan man skille dem ad bag i Hælen, derpaa kan Du kjende dem».²

Det er troligt nok, men vi vide intet sikkert derom, at Al-

Fig. 29. Ludvig Munk. (Efter Maleri paa Rosenborg.)

muen i Norden har brugt en Slags Sko, der bedre dækkede Foden. I Slutningen af det 16de Aarhundrede omtales i Danmark «Bondesko» som en solidere Art.¹ Her hjalp man sig til-lige med Træsko,² men saadanne brugtes dengang saa lidt som nu i Sverige og i Norge.

I disse gammeldags Forhold skete der en betydelig Foran-dring, da de strikkede Strømper fremkom. De var aldeles ikke beregnede paa at modstaa Regn eller Søle. Jo mere alminde-lige de blev, med des større Nødvendighed krævedes der en ny og bedre Dækning. Allerede i Slutningen af det 16de Aarhun-drede voksede derfor Skoen op, saa at den dækkede Vristen. Men den til Strømpen fuldt svarende Fodbeklædning, Støvlen, trængte først ret igennem i de følgende Aarhundreder.

Med Skoens Form var der fore-gaaet et brat Omslag ved Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. Indtil da havde her i Norden de lange Snabel-sko været eneherkende. Saa trængte den nye Mode hid, at gøre Skoene meget brede i Taaspidsen. Moden opstod i Frankrig og udbredte sig derfra over Holland, England og Tysk-land til Norden, medens man i Spa-nien haardnakket holdt paa, at Skoen skulde ende spids. De brede Næser gjorde megen Lykke, først kaldtes de for «Andenæb», siden forslog end ikke denne Benævnelser, men de opkaldtes «Komuler». Overdrivelsen var da naaet saa vidt, at Spidsen af Foden var betydelig bredere end Foden selv (Fig. 13, 17, 19 og 30).

Denne Mode, der ofte danner en af de sikreste Vejledere ved Bestem-melsen af gamle Billeders Ælde, her-skede uindskrænket i Nord- og Mel-lemeuropa fra Aar 1500 til 1550. Saa afløstes den af den spanske Indflydelse, der sammen med Pibekraven, den korte Kappe og Trøjen ogsaa bragte de spidsnæsede Sko. I ret maadeholden Form holdt disse sig Aarhundredet ud. Derimod naaede, saa-

Fig. 30. Georg Spalatin 1543.
(Efter Lucas Cranach.)

vidt vides, aldrig til Norden, hverken fra Frankrig, Spanien eller Italien, den der herskende, besynderlige Mode, at Damer bødede paa deres Vækst ved at gaa med Styktesko, de saakaldte «patins». Disse kunde være fra en halv til en hel Alen høje og maa sikkert have været meget vanskelige at bevæge sig frit og naturligt med. De opgaves atter i det 17de Aarhundrede og

gav Plads for den mindre og bekvemmere Form for Stylte, de høje Hæle, der siden da, med enkelte kortvarige Afbrydelser, har holdt sig til vore Dage.

I nær Forbindelse med Skoenes ringere Betydning som Værn for Foden, stod det Stof, hvoraf de lavedes. Dette var langt fra altid Læder. Meget hyppigt var det Klæde, Fløjl eller dog særligt fint Skind. «En halv Alen askefarvet Fløjl til Sko til kongelig Majestæt» (Gustav Vasa); «en Alen grønt Fløjl til Sko til min Frues Naade». «Rødt Fløjl til Hoser, Trøjer og Sko til de unge Herrer» o. s. v., er Udtryk for denne Skik.¹ De stemme ganske med de tilsvarende fra Skotland: «Sort Fløjl til Sko til Dronningen (Maria Stuart) og en halv Alen Taft til Foer». «En halv Alen Fløjl til et Par Sko og et Par Tøfler til Dronningen» o. s. v.² Aar 1560 i Februar Maaned be-

Fig. 31. Henrik den Ottende af England. (Efter H. Holbein.)

stille Frederik den Anden sig paa én Gang seksten Par Sko, hvoraf de seks skulde være af Korduanskind.³ Lignende brugtes ogsaa meget af Sveriges Dronning, Karin Månsdatter.⁴ Korduanskind synes overhovedet at have været særligt yndet, ikke mindre end

fem forskellige Maader at udstyre saadanne Sko paa — med høje Hæle, «med indhullede Hakker», «udprikkede», med Puntlæder og med Korksaal — anføres i de københavnske Skomageres faste Priskurant af 1605.¹

Skoenes Farve gjorde dem til et ganske anderledes livligt og fremtrædende Parti af Klædedragten end nuomstunder. De var kun sjældent sværtede — «smurte», som det kaldtes, — i Reglen havde de Læderets lyse Farve. Af Klæde og Fløjl forekom de i alle mulige Kulører. Og var de saa tilmed forsynede med Udkæringer af anden Farve — i Aarhundredets Begyndelse ofte femdelte som Foden selv (Fig. 31), senere lagte i allehaande Mønstre (Fig. 9, 20 og 32) — kunde de afgive et yderst broget Skue. Da i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede høje Hæle kom i Brug, blev det Skik at give disse et særligt iøjnefaldende Anstrøg. Paa en Mindetavle over Borgemester Albert Andersen i Skelskør ses t. Eks. denne afbildet med røde Hæle og Saaler.²

Naar Grænsen mellem Tøfler og Sko var saa svag som i Aarhundredets første Halvdel, er det let forstaaeligt, at Tøffelmagerne og Skomagerne i Danmark, der hver især kun maatte forfærdige sin Art Fodtøj, laa i stadig indbyrdes Fejde. De enedes kun, naar det gjaldt om at bekæmpe Udlændinge, der truede med at tage Næringen

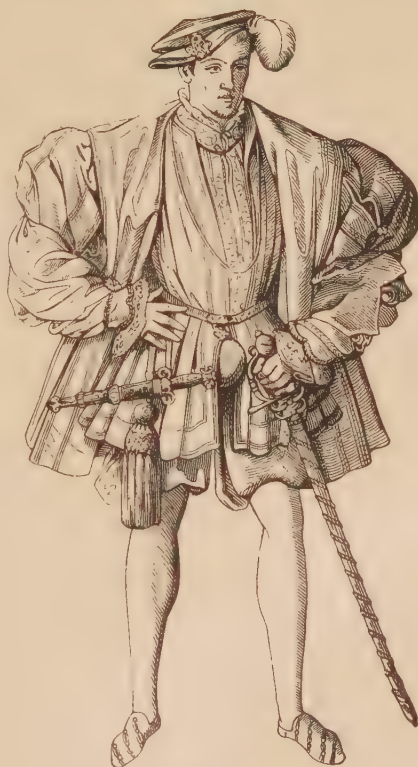

Fig. 32. En engelsk Adelsmand.
(Efter H. Holbein.)

fra dem.¹ Disse synes imidlertid bedre end de indfødte at have kunnet sy Kunderne til Behag. Man faar et Indtryk af deres Overvægt, naar man sér selv Kancelliet udtrykke sig paa halvtysk, hvor Talen er om Skomagerarbejde: Formedelst Hudernes «Dyring» kan Arbejdet ikke gøres «wolfeiler».² Under Frederik den Anden var det især den hollandske Skomager i Færgestræde³ og efter denne en frantzøsiske Skomager, Jacob Ricard, der synes at have baaret Prisen.⁴

VII.

Kvindedragtens Udvikling i det 16de Aarhundrede var af en ganske egen, sammensat Natur. To modsatte Strømninger mødtes og frembragte tilsammen et Resultat, der paa væsentlige Punkter var et Tilbageskridt fra det oprindelige.

Den middelalderlige Grundregel havde været, at Mands- og Kvindedragt burde være ens. Begge Køn bar inderst en Skjorte og oven over denne den fodsides Kjørtel og Kappe. Kun de usynlige Broge dannede Forskellen mellem de to Arter Dragt.

Da ved Renæssancen Mandsdragten frigjordes, skete dette gennem en Forkortning. Det Forbillede, der anviste Vejen, var Trøjen, det bekvemme Klædningsstykke, som var skabt af det daglige Livs Krav, men indtil da havde været holdt nede som blot Underdragt.

Ganske paa lignende Vis tegnede det til, at Kvindedragtens Udvikling skulde foregaa. Ogsaa her var skabt et bekvemt Understykke: Livstykke, der egnede sig ypperligt til at antyde noget Nyt.

I Samklang med Mandsdragten Forandring, forkortedes da ogsaa Kvindeklædningen, det lange Slæb afskaffedes. Og efter en hel ny Grundregel, men hensigtsmæssigt og naturligt, deltes det hidtil sammenhængende Klædebon midtvejs i to: Livstykke og Skørt.

Men her standsede Frigørelsen. Det var, som om den nye Tids Aand, forfærdet over sin egen Bevægelse, med ét besindede sig og atter tilbagekaldte, hvad den havde skænket.

Det var jo ikke blot et løst og let Klædebon, der skulde dannes, men først og fremmest en Dragt til Værn for Kvinden. Livstykke omdannedes da til et stramt Korset, Skørtet til en stiv Kuppel. Og over det hele anlagdes atter den lange Kjørtel, nu blot delt paa langs, saa at den ikke som forhen behøvede at drages paa over Hovedet, men som en Mandsdragt lod sig knappe.

Dette er i store Træk det 16de Aarhundredes Udvikling. Hvad Renæssancen gav med den ene Haand, tog den atter med den anden. Men idet den saaledes fængslede Kvindefiguren og

Fig. 33. Dronning Christine af Danmark.
(Stenrelief i København)

tvang hele den følgende Udvikling ind i en Bane, som selv den franske Revolution kun for en kort Stund har vovet at bryde, antydede den dog samtidigt to Muligheder for en kommende Befrielse.

Hvert Folkelag greb sin. Af Klædebonnets Søndring i to: Livstykke og Skørt, fremgik en fortræffelig Arbejdsdragt. Det er betegnende, at i saa godt som alle Nordens nuværende Folkedragter, — Genklang af de skiftende Moder siden det 16de Aarhundrede — er denne Deling gennemført, skønt den ikke altid har været synlig i de samme Moder ved deres Fremkomst. En hel modsat Vej indslog Samfundets øvre Lag, der fra den Stund, det stive Skørt var indført, begyndte at anlægge Mandsdragt derunder.

Den Dragt, der ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var den herskende, var i flere Henseender ret bekvem. Kjørtelen sluttede naturligt om Livet, hvor den fastholdtes ved Bæltet; fra Hoften til Foden faldt den ned i frie Folder. Et fælles gennemgaaende Træk var den firkantede Udskæring i Halsen, der hyppigst lod denne blot, sjældnere dækkedes af et Lin. Hos de højst stillede kom hertil endnu det lange Slæb og de stærkt udvidede Ærmeaabninger, der som to sænkede

Vinger hang ned paa Siden. I denne Dragt er Kong Hans' Dronning Christine afbildet paa det store Stenrelief, der en Gang prydede Københavns Slot (Fig. 33). Omtrent samme Dragt genfindes paa et Portræt af hendes Samtidige, den franske Dronning Claudia (død 1524).

Naar man saa, hvorledes denne Mode videre uddannedes i Aarhundredets første Aartier, skulde ingen have anet, hvor Ud-

Fig. 34. To kvindelige Figurer. (Efter Hans Holbein.)

viklingen sluttelig vilde ende. Alt gik endnu i Retning af det frie og ubundne. Kjortelen blev bestandig videre om Livet, Bæltet løsere, Folderne rigere forneden, og samtidig bredte Udskæringen sig foroven, saa at Skuldre og Bryst næsten ganske blottedes (Fig. 34 a). Det er uden Tvivl denne dristige Dragt, der endnu ikke var bleven bekendt i Norden, hvortil Erik Valkendorf sigter, naar han i sit rørende Brev til Christiørn den Anden

med Melding om, at han lykkelig og vel er naaet med den kongelige Brud fra Holland til Helsingør, udtrykker sig saaledes: Hendes Naade er vel værd, at I modtager hende godt, thi hun er ædel, vis, dydig og dejlig. «Men hendes Naades Klædebon behager mig ikke vel».¹ Det er samme Dragt, som en lidt senere Moralist, dog vist med nogen Overdrivelse, beskriver saaledes: «For nogle Aar siden havde Kvinder, Jomfruer og Piger nedenfor lange, efterslæbende Kjortler, men oven til var de ud-skaarne hart ad til Bælttestedet og under Brystet. Det var for-argeligt».²

Man var naaet til en saadan Yderlighed, at et Omslag naturligt maatte indtræde. Den tilbagegaaende Bevægelse, der nu begyndte, var imidlertid af et underligt, uklart Præg. Tilsyneladende fulgte den Mandsdragtsens samtidige Udvikling. Den lange Kvindekjortel blev gradvis indsnævret og forkortet, Midtens Folder glattedes ud og Slæbet svandt ind, indtil Sømmen overalt blot naaede Jorden. Og samtidig fandt den velbekendte Forskydning opefter Sted, idet Brystaabningen lukkedes, alt som Slæbet tog af.

Flygtigt set var man altsaa nu ogsaa for Kvindedragtsens Vedkommende inde paa en Retning mod det korte, til Legemets Form svarende Klædebon. Men Tidens ledende Kræfter styrede i Virkeligheden mod et andet Maal. Dette vil forstaaes, naar vi nærmere betragter Datidens Toneangivende.

Den Indflydelse, der afgjort var den stærkeste i Europa, var den spanske. Det var denne stive, kolde, afmaalte Retning, som Kejser Carl den Femte tilhørte, han, der, da han som tyveaarig Yngling holdt sit Indtog i Antwerpen og modtoges med en ejendommelig Form for Galanteri af Stadens skønneste og fornemste Jomfruer, alle kun klædte i tyndt, gennemsigtigt Flor, end ikke værdigede dette Optog et Blik. Til samme Retning hørte hans Søn, Philip den Anden, der forbød sin unge Brud, hidtil Modens Beherskerinde i Frankrig, nogensinde mere at veksle sit Klædebons Snit.

I Modsætning hertil stod vel det franske Hof under Frants den Første og Henrik den Anden, med hele dets lette Tone og den nydannede Hofstat af skønne, meget frie Kvinder. Men alt Catharina af Medicis havde Finhed nok til at forstaa, at en saadan Kreds blev dobbelt tiltrækkende, naar den tilsyneladende kun dannede Ramme om en sørgeklædt Enke, den frie Tone

dobbelt pikant, naar den paa Skrømt modsagdes af en streng og tvungen Dragt.

I England taalte Henrik den Ottende ingen Spøg paa Klæde-dragtens Omraade. Dronning Marias forsmaaede Kærlighed til hendes Mand, Philip den Anden, var rede til langt større Ofre end det blot at paabyde den spanske Dragt. Og Dronning Elisabeths aldrende Jomfruelighed blev ung paany, naar et strengt Klædebon bestandig mindede om, at den var frivilligt valgt.

I Tyskland endelig affødte den protestantiske Aand et nyt kvindeligt Ideal. I bevidst Modsætning til den katholske Opfattelse, tænkte man sig den ypperste Kvinde hverken som den unge, yppige eller den klosterviede, men som den forstandige, med Børn rigt velsignede Husmoder. Til dette Billede af Kvinden svarede bedst en lidt stiv, tætsluttende, ærbar Matronedragt.

Ad de mest forskellige Veje naaede man da overalt til samme Resultat. Den korte, tæt sluttende Dragt burde forsvarligt underbygges, saa at den hverken tillod den altfor frie Bevægelighed eller dristigt ategnede Legemets Form.

Intet var i saa Henseende saa hensigtssvarende som de to nye Beklædningsstykker: Korset og Krinoline.

Ifølge deres Oprindelse var disse, ligesom den Dragt de nu skulde tjene til at gøre stiv, et Udtryk for det lette og naturlige. De var Kjortelen delt i sine to Bestanddele, Livstykke og Skørt. Men omtrent fra Aar 1520 i Frankrig, — lidt tidligere vistnok i Spanien — begyndte man at gøre dem af meget stivt Tøj, begge snævre og tragtformigt tilspidsede mod Midien. Under denne Form kaldtes Livstykket for «vasquine» eller «basquine» og Skørtet for «vertugale», eller som det for Spøg fordrejedes til: «vertus gardien» = Dydsbeskytter. I Fortegnelsen over den svenske Prinsesse Elisabeths Udstyrssager (Aar 1581), er Navnet blevet til: «Færdigard».¹ Først ved Midten af Aarhundredet fandt man paa ikke blot at lave dem af Kanevas eller andet stivt Tøj, men tillige at styrke dem med Metaltraade og Fiskeben. Under forskellige Navne, men i Principet de samme, fandt de især i denne overdrevne Form stærk Udbredelse over hele Europa.

Med Indførelsen af disse to Klædningsstykker var Kvindedragtens Udvikling i det 16de Aarhundrede afgjort. Alle de følgende Moder gik ud fra dem som det givne og var egentlig kun en videre Uddannelse af samme Grundtanke. Herved fik Kvindedragten i det hele en Fasthed og Sikkerhed, der lod den være

den toneangivende, stadig nogle Aar forud for Mandsdragten, hver Gang det gjaldt om at finde en endnu mere stiv og unaturlig Form.

Fig. 35. Anna, Prinsesse af Danmark, gift 1548 med Kurfyrst August af Sachsen. (Efter K. v. Weber: Anna Churfürstin z. Sachsen.)

Den første Følge af Korsettets Indførelse var Tildækningen af den blottede Hals. Kun nødigt forlod man her den gamle Skik at have i det mindste en firkantet Brystaabning. Man søgte først at bevare denne ved at tildække den med et hvidt, halvt gennemsigtigt Lin, saa med en Modest, den saakaldte «Koller»,

og endelig med en Underkrave af Fløjel eller Klæde. Men ubønhørligt skred Udviklingen frem og standsede ikke, før Kjolen helt var lukket og havde skudt sig kvælende op om Hals og Hage tillige.

Som Eksempler paa den lange Modstand i Norden paa dette Punkt kan anføres, at hvide Halsklæder til at dække Brystaab-

Fig. 36. Catharina af Sachsen-Lauenborg, Gustav Vasas første Dronning.

ningen omtales næsten lige til Aarhundredets Midte.¹ Med saadant hvidt Halsdække er den danske Prinsesse Anna endnu afbildet, kort efter at hun Aar 1548 havde ægtet Kurfyrst August af Sachsen (Fig. 35). Fru Anna Anefeld efterlod sig i Aaret 1550 fire Kjoler opskaarne i Halsen.² Prinsesse Dorothea af Danmark

fik til sit Udstyr Aar 1561 endnu to «Koller».¹ Aar 1577 maatte det forbydes Præstekonerne paa Fyen at gaa med Fløjlskraver.² Og endnu i Aaret 1581 fik den svenske Prinsesse Elisabeth ikke mindre end tretten Kraver af Fløjls og Atlask til sit Udstyr.³

Vil man omvendt have et Indtryk af, hvor hurtigt Sydens Fremskridt naaede herop, behøver man blot at betragte Portrætet af Gustav Vasas første Dronning, Catharina af Sachsen-Lauenborg.

Fig. 37. Margarethe Lejonhufvud, Gustav Vasas anden Dronning.

Skøndt hun døde allerede 1535, er hun dog naaet baade til det helt lukkede Bryst og til Pibekraven (Fig. 36).

Disse sidste indførtes langt tidligere hos Kvinderne end hos Mændene. Ogsaa paa dette Punkt var Modstanden langvarig, thi kun nødtigt opgav man, hvad man nys havde lært at sætte Pris paa, de smaa hvide broderede Kraver. Tilvirkningen af Kniplinger var opstaaet omkring Aar 1500⁴ og havde snart fremkaldt en levende Begejstring, især hos de adelige Kvinder, for al Slags Kravesyning og hvidt Broderi. Vi kan endnu

fornemme denne Iver i et tilfældigt bevaret Brev fra hine Dage, et skriftligt Skudsmaal, som den lille Karine Lykkesdatter fik med sig hjem, da hun Aar 1529 forlod Ring Kloster, hvor hun havde gaaet i Skole: «Jomfru Karine har ikke været her uden et Aar, og kan hun godt Linnedsøm og at gøre Halsklæde-Kraver med de smaa «Heden-Søm» i Render, og veed vel, hvor hun skal fly det baade med aabne Gange og andre Render imellem. Og kan hun og vel gøre de Edderkoppe-Kraver baade smaa og

grove, som hun kan vel selv sige Eder. Og kan hun og virke tre eller fire Sinde; dog kan hun ikke vel kruse eller drage paa Lærred, for hun har ikke draget uden to Kraver, hun har endnu ingen Understandelse dertil, før hun fanger mere øvet sig derpaa og bliver lidt ældre».¹

Al denne Kunstfærdighed maatte nu opgives til Gunst for de pibede Kraver, hvor det alene var Strygningen, det kom an paa. Man lod da Broderiet gaa i Arv til de nyopfundne Lommestørklæder og rettede sig efter Modens Bud, hvad Kraverne angik.

Vi har allerede tidligere set, hvorledes Mændenes Pibekraver i Løbet af Aarhundredets sidste Halvdel udviklede sig fra en ringe Begyndelse til de store Møllestens-Kraver. Dette var dog for intet at regne mod den Hurtighed, hvormed de uddannedes hos Kvinderne. Man betragte blot de tre efter hinanden regerende Dronninger i Sverige fra Aarhundredets Midte: Gustav Vasas to sidste Hustruer: Margarethe Lejonhufvud og Catharina Stenbock og Erik den Fjortendes ulykkelige

Fig. 38. Catharina Stenbock. Gustav Vasas tredie Dronning.

Ægtefælle, Karin Månsdatter (Fig. 37, 38 og 39). Udviklingens enkelte Trin er her tydeligt angivne. At pibe disse Kraver og de dertil svarende Manchetter — «Rue-Forhænder», som de kaldtes paa Dansk — blev efterhaanden en Kunst, hvori der krævedes megen Øvelse for at være Mester. Den danske Prinsesse Anna, der var gift med Kurfyrst August af Sachsen, kunde ikke faa dem tilpas i sit nye Fædreland, men forskrev dem fra sin Tante, Hertuginde Elisabeth i Mecklenborg.² Frankrigs kvindagtige Konge, Henrik den Tredie, kom ved to Hovedbegivenheder i sit

Liv, hans Bryllup og hans Kroning, for silde til Kirken, saa at man i den Anledning glemte at synge Te Deum, begge Gange fordi han havde travlt med selv at stive og pibe sin Krave, i hvilken Kunst han overgik alle Samtidige.¹

Med Hensyn til Hals og Krave var alt opnaaet, hvad man kunde forlange i Retning af Stivhed og Anstand. Men Brystet lod endnu en Del tilbage at ønske. Det var aabenbart upassende, om man endnu trods Korsettets Tryk, kunde skæln

Fig. 39. Karin Månsdatter, Erik den Fjortendes Dronning.

Barmens Hvælvning. For at hindre dette, anvendtes to Midler. Korsettet gjordes saa højt og stramt foroven som muligt. Og dernæst vatteredes der stærkt overalt, hvor der manglede Fylde, saa at Figuren fik Lighed med et veldrejet Kræmmerhus (Fig. 36). Intet er maaske et bedre Bevis for den franske Prinsesse Elisabeths Smag, end at hun tvungen af sin Mand, Philip den Anden af Spanien til aldrig at fravige dette Snit, dog forstod at forme det til et tiltalende Hele (Fig. 40).

Armene havde hidtil bevaret en vis Frihed.

Men i og for sig var det jo ligesaa anstødeligt at vise disses Form som Brystets. Naar man betænker, at det ligefra Romernes Dage indtil den franske Revolution aldrig har været Mode for Kvinder selv ved den største Fest at have blottede Arme,² vil man lettere forstaa den Iver, der greb Datiden, for ogsaa at skjule disses Form. Dette kunde ske ved at udpuffe dem behørigt. Og intet var her naturligere end at anbringe et til Korsettet svarende Stykke paa hver Arm, behørigt udspilet med Fiskeben eller Metaltraade.

Sin Yderlighed naaede denne Mode kort efter Aarhundredets Midte. Istedetfor de tidligere glatte Ærmer med kun halvt skjulende Overkjortel-Ærmer eller de lagvis indsnørede Former indførtes nu rene Gevækster, især paa Skuldrene, hvor de lettest lod sig anbringe uden helt at hindre Armens Bevægelighed. Fig. 41 og 42 viser os Catharina af Medicis og Maria Stuart, hver med sin Form for saadan udpuffede Skuldre.

Fra Høften og ned førte «Vertugalen» eller Krinolinen Kommandoen. Den bestod gerne af Kanevas eller senere maaske mest af Filt, gennemtrukket med Fiskeben eller Metaltraade. I Tyskland (og i Norden?) kaldte man den i Spøg for en «Klokke», hvilket Navn siden bibeholdtes om det Klædningsstykke, der arvede dens Plads. Den bandtes ovenpaa Korsettet og udgjorde saaledes det underste «Skørt».

Dens Hovedbetydning bestod i. at den udspændte de overliggende Klædningsstykker og saaledes hindrede dem i at aftegne Legemets Form. Da det folderige Klædebon jo var afskaffet, og Kjortelen sluttede fast og glat om sit indre Stativ, fremkom herved en hel ny Maade at syne paa, hvor Stoffets Flade kom til at spille Hovedrollen.

Dette stemmede vel med Tidens vakte Sans for «Besætning». Medens det tidligere havde været Kjortelens Folder, der gjorde Udslaget, fremkaldtes nu Skønhedsindtrykket væsentligt ved det

Fig. 40. Elisabeth af Frankrig, gift med Philip II af Spanien.

(Efter De la Mesangère.)

spillende Liv af Knapper, Sløjfer, Baand og Borter, alt det meget «Pasement», der rigt tatoverede den glatte Flade.

Her opstod imidlertid et Spørgsmaal, hvis Afgørelse skiftevis delte Europa i to forskellige Lejre. Korrekt burde man jo drive Strengheden saa vidt, at kun det yderste Klædebon, den egentlige Kjole, var synlig. Men hvilken Farvevirkning kunde man ikke paa den anden Side opnaa, ved at lade Overkjolen staa aaben, saa at indenfor dens skindforede eller guldbræmmede Kantning en ny Kjole viste sig med nyt Farveskær, med ny Besætning! Skønt Pligtens Stemme stadig lød, bukkede dog de enkelte

Fig. 41. Catharina af
Medicis.
(Efter De la Mesangère.)

Fig. 42. Maria Stuart.
(Efter De la Mesangère.)

Lande, om end til forskellige Tider, under for denne altfor fri-stende Lagdeling.

Norden var her let at lokke. Dens Skønhedsbegreb gik netop i Retning af det spraglede, som jo ad denne Vej saa let lod sig frembringe. Og Spanien og Frankrig med deres strenge Fordringer om fuld Tilknæpning laa saa fjærnt. Kun undtagelsesvis var man da heroppe helt korrekt. Blot til Ridning synes man til Stadighed at have anvendt helt lukket Kjole.

Som en Følge heraf uddannede der sig da i Skandinavien, ligesom for en stor Del i Tyskland, en ny Inddeling af Kjoler,

der gjorde det dobbelt kostbart at være fuldstændigt forsynet. Man brugte nu baade Overkjoler, Livkjoler og Underkjoler. Overkjolerne deltes atter i de «vide» og de «enge», hine beregnede paa at staa aabne ligefra Halsen, disse kun fra Midien og ned. Under en «vid» Overkjole maatte der nødvendigvis bæres Livkjole, under en «eng» kunde man nøjes med en Underkjole, der enten var et blot Skørt eller dog havde et tarveligt udstyret Livstykke, da dette jo ikke kunde ses. Fru Sidsel Urne havde saaledes tre «vide» Overkjoler, en af sort og en af hvidt Fløjl, en af leverfarvet Silke,¹ Pontus de la Gardies Hustru havde syv.² Den danske Prinsesse Dorothea fik Aar 1561 til sit Udstyr 6 «vide» og 18 «enge» Overkjoler samt 14 Underkjoler.³ Den svenske Prinsesse Elisabeth fik Aar 1581 20 «vide» Overkjoler, 22 Livkjoler og 13 Underkjoler.⁴ Christian den Fjerdes Dronning, Anna Catharina, mødte her i Landet Aar 1597 med 20 «vide» og 14 «enge» Overkjoler.⁵ Det var andre Forhold, end da man ved Aarhundredets Begyndelse havde sin Datter rigt udstyret ved at give hende blot en Kjortel i hver af Regnbuens Farver.

Der var da saaledes aabnet Vej for paa en Gang at vise to Lag Kjoler. Men hvad var der egentlig til Hinder for at vise Skørtet med? Jo flere Lag man fik Indtryk af, des mere passende blev aabenbart Klædedragten. At lade det Skørt, der viste sig, være selve den hemmelige Gangkurv, gik dog ikke vel an, da Ribberne let kunde syne gennem Overtrækket. Man indførte da et særligt Skørt over Vertugalen, af Fløjl eller andet, beregnet paa at titte frem enten forneden af Livkjolen eller foran i en lille aaben Split. Herved fremkom endnu en Inddeling af Kjolerne i de lange og de «stakkede», de opskaarne og de uopskaarne. Denne sidste Betegnelse var særlig vildledende, da den baade kunde betegne, at Kjolen ikke var højhalset, og at den havde en Split forneden.⁶

Sit pudsigste Højdepunkt naaede endelig den hele Tilbøjelighed, da man foruden de tre forskellige Kjortellag indførte endnu et fjerde. Man tog et Forklæde paa, og for at intet herved skulde gaa tabt, drejedes Underkjolens Split hen paa Siden, hvor saa Skørtet fik Lov at syne (Fig. 43 a og b).

Forklæder var især ret i Brug i Norden i Aarene 1560—90. Mette Rosenkrands besad saaledes «et rødt bræmmet Fløjls Forklæde paa Sølvbund», «et rødt blommet Fløjls Forklæde paa Guldbund» og flere ringere af Fløjl og Silke.⁷ Sidsel Urne havde

dem ligeledes af Fløjl i alle Farver.¹ Den svenske Prinsesse Elisabeth fik til sit Udstyr ikke mindre end tyve Forklæder, hvoraf to vurderedes til 3200 Kroner Stykket.² I Sverige lader det til, at man har brugt til saadanne Forklæder tillige at bære Halværmer og Brystsmække af samme Slags. Pontus de la Gardies Hustru besad saaledes seks Forklæder af Gyldendug og Fløjl, alle med tilsvarende Ærmer og Bryststykke.³

Fig. 43. «En ærbar Frue og Jomfru i Festdragt».
(Efter H. Weigel: Trachtenbuch 1577).

Paa Dansk gav man dette Klædningsstykke straks Navnet: Forklæde. Det tilsvarende af Linned derimod, til blot husligt Brug, synes undertiden at være blevet kaldet «Formave». Prinsesse Anna fik fjorten Par saadanne med sig, da hun Aar 1548 forlod Danmark.⁴ Paa Svensk kaldte man dem for «Forskörter».⁵ Paa Tysk derimod kaldte man dem blot for «Skørt» (Schurz eller Schürze), en stadig Kilde til Forvirring, i det mindste for Nordboere.⁶

Vertugalens Hovedøjemed, at skjule Formen, var for største Delen opnaaet. Kun paa et enkelt Punkt stod endnu noget tilbage at ønske. Selve Hoftepartiet var altfor synligt. Her blev da gaaet lidt efter. Øjet skulde her, ligesom foroven, skuffes ved Udpuf.

Fig. 44. Fransk Hofdragt under Henrik IV. (Efter De la Mesangère.)

Omtrent ved Aarhundredets Midte begyndte man at paabinde Puder baade for og bag. De sidste, der anvendtes efter størst Maalestok, kaldtes for «fessues», de andre gik under forskellige Navne. Det er maaske saadanne, til hvilke der sigtes, naar det hedder, at Prinsesse Anna af Danmark Aar 1548 udstyredes med to Par «Upstotte Mawen».¹

«Fessuerne» voksede i Løbet af en halv Snes Aar i en foruroligende Grad, indtil man endelig, ved Anbringelse af temmelig store Hoftepuder, begyndte at udligne deres Uformelighed. I Frankrig tiltog derpaa Hoftepuderne saa stærkt, at der allerede Aar 1561 maatte udstedes Forbud mod større Hoftebredde end to Alen i Tværsnit. Lidt efter lidt faldt dog Bevægelsen i Ro, og Dannelsen foregik jævnt over hele Omkresen. Ved Aarhundredets Slutning var Forholdet dette, at Legemets Form var ganske skjult. Fiskebensskørtet stod som en omvendt Urtepotte stivt og fladt ud fra Midien, opretholdt ved en usynlig Pudekrans og bærende selv et eget Kjolelag i Pibekraveform (Fig. 44). Da Prinsesse Anna Catharina Aar 1597 ægtede Christian den Fjerde, hørte der til hendes Udstyr et livfarvet og et grønt Fiskebens Skørt, hvert med sin tilsvarende Fløjls Pudekrans.¹

Kvindekjortelens Udvikling, der begyndte saa frit, var saaledes tilsyneladende endt i lutter Unatur. Nærmere set gjaldt dette dog kun en snæver Kreds af Samfundet. Folkets lavere Lag, hvis Sysler ikke tillod dem fuldt at følge saa uhensigtsmæssige Moder, høstede desmere Nytte af Tidens væsentligste Fremskridt: Kjortelens Søndring i Livstykke og Skørt. Med en mærkværdig Hurtighed trængte denne praktiske Delingsmaade igennem. Se vi f. Eks. Listerne over Kvindeklæder, pantsatte af Landbefolkningen omkring Ribe henimod Aarhundredets Slutning, vil det vise sig, at Delingen her næsten overalt var gennemført.²

Men ogsaa foroven brød Moden Vej for en betydningsfuld Nydannelse. Fiskebens Skørterne var nemlig paa deres Vis fuldt saa anstødelige som nogen tidligere Dragt. Den tyske Præst, Lucas Osiander, udtrykte i en af sine Prædikener deres Hovedmangel ved at sige: «Naar en Kvindespersion, iført Fiskebensskørt, staar nær ved et Bord eller vil sætte sig ned, saa løftes hendes øverste Klædedragt en halv Alen til Vejrs . . . Vovede en Skalk at gøre sligt ved en ærlig Kvinde, saa gjorde I ham hans Ret, om I slog ham i Næse og Mund, saa det blødte. Men nu lave I selv Klæderne, saa at de staa op, og dette kaldes en passende Prydelse».³

Noget maatte der aabenbart gøres, saa meget mere, som de

lange Hoser mere og mere fortrængtes af de korte Strømper. Man blev da tilsidst ogsaa i Norden tvungen ind paa den Vej, som de sydligere Lande allerede havde betraadt. Kvinder anlagde mandlig Benbeklædning.

Hvor stridende dette var mod gammel-nordiske Begreber, kan ses af, at det paa Island endog havde været anset for lovlig Skilsmissegrund, om Kvinde gik med Broge som en Mand.¹ Endnu omkring Aar 1500 var det ukendt i Frankrig, at Kvinder bar Benklæder.² Først noget senere opstod Skikken i Italien og bredte sig derfra til Frankrig og England. Maria Stuart og hendes fornemste Omgivelser vides f. Eks.

Aar 1563 at have anskaffet sig saadanne.³ I Tyskland derimod vedblev man længe at kæmpe imod, og det 16de Aarhundrede ud synes dette Beklædningsstykke at have været ukendt i Danmark.

Først ved Begyndelsen af det 17de Aarhundrede trængte Skikken igennem ogsaa i Norden, i lang Tid dog blot hos de højest Stillede. Siden da har lidt efter lidt i Aarhundredernes Løb en Mandsdragt udviklet sig under det kvindelige Klædebon.

En Beklædningsgenstand, der tidligere havde været nødvendig, men efter Korsettets Indførelse ikke længer behøvedes, var Bæltet. Det bevarede dog endnu Aarhundredet ud og anvendtes som tidligere til at bære Pose eller Pung og Nøgleknippe. «Hans Jacobsen og Jacob Larsen befandtes at have skaaret en Pung fra en Kvinde paa Gaden, og forvarede derfor begge til videre Besked», hedder det f. Eks. Aar 1577 i en af de mange Retssager, som disse Forhold naturligt fremkaldte.⁴ Selv til Festdragt, hvor Bæltet nu var ganske betydningsløst, hævdede det sin Plads og gik over til at blive et af Kvindedragtens mest fremtrædende Smykker (Fig. 36, 40, 42, 43 og 45). Guldbeslagent, besat med Edelstene, forlænget, saa at dets ene, nedhængende Rem næsten naaede Jorden, gjorde det ypperlig Virkning paa den

Fig 45 Kvinde i kort Kappe.
(Efter J. Ammon.)

foldefri Klædedragt. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede afskaffedes det imidlertid temmelig pludseligt som Smykke.

Over Kjortelen bares af Kvinder som Mænd den lange Kaabe. Ogsaa her viste sig en Tilbøjelighed til at forkorte, der, ligesom hos Mændene, ikke rastede, førend den engang lange Kappe stumpede af ved Hofterne. For Kvindernes Vedkommende opstod herved to Former for Kappe, dels den spanske, der ganske lignede Mændenes men vistnok tog sig fuldt saa godt ud med

Fig. 46. Kvinde i «Harzkappe».
(Efter J. Ammon.)

Kvindekjortel under (Fig. 45); dels den saakaldte «Harzkappe», hvis væsentligste Kendemærke var, at Ærmehullerne var bibeholdte. Hvor Stof og Farvepragt ikke bødede derpaa, havde denne Form noget eget ynkeligt ved sig (Fig. 46). Ikke desto mindre synes særlig denne Form at have fundet Udbredelse i Danmark, vel nærmest fordi den var herskende i Tyskland. Dronning Anna Catharina medbragte Aar 1597 tre «Harzkapper».¹

Hvad der imidlertid i Norden betydeligt kølnede Interessen for de korte Kaaber, var ikke blot deres U hensigtsmæssighed, men først og fremmest det vanærende, der ifølge Folkemeningen knyttede sig til dem. Lang Kaabe var Ærestegn, «Dannekvinde»-Dragt, medens det var utugtige Kvinder forbudt at bære andet end kort Kaabe.² Som en Følge heraf synes de nye, korte Kaaber kun at have fundet Udbredelse hos de Krese, der stod Hoffet nær;

Folkets Flertal bevarede de gamle, ærbare. — Ved Begravelser var, nu som tidligere, alle iført lange Kaaber (Fig. 47).

Et ganske eget Udtryk for det Værd, man tillagde lange Kaaber, lader sig paavise i Ribe. Her havde efterhaanden den Mode uddannet sig, at alle Kvinder skulde bære Kaaben, ikke om Halsen, men oppe paa Hovedet. Ved Bryllupper, ved Barne-daab, til alle Fester mødte man i denne Mummedragt, og Øvrigheden udstedte forgæves Forbud derimod. Allerede Aar 1561

anordnede Lensmanden og Magistraten «med de fornemste Dannekvinders Samtykke», at sligt skulde ophøre, og en betydelig Bøde blev paalagt Overtræderne.¹ Men desuagtet holdt Skikken sig Aarhundredet ud, og først Aar 1607 fik man Bugt med Ondet. Det vedtoges da af alle Borgerne, at fra Jul samme Aar skulde

Fig. 47. Kvinder i Ligfølget ved Frederik II's Begravelse.
(Efter en samtidig Afbildning.)

deres Hustruer og Døtre igen smukt gaa med Kaaberne om Halsen; kun Enker og de, der bar Sorg for en nær Slægtning, samt Kvinder i Ligfølge, skulde fremdeles have Lov til at bære Kaaben paa gammel Maade.² Aar 1611 maatte samme Forbud udstedes i Ringkøbing.³

VIII.

Under den synlige Dragt havde der i Aarhundredernes Løb, især for Mændenes Vedkommende, efterhaanden dannet sig flere nye Lag af Klædningsstykker. I Danmark synes man i saa Henseende at være gaaet videst. Det er derfor en Spøg, som godt kan skrive sig fra Shakespeares egen Tid, naar i England Graverkarlene i Hamlet indtil for ikke længe siden fremstilledes iført saa mange Underklæder, at det tog lang Tid, førend de kunde faa taget de behørige af og begyndt Arbejdet.¹

I Danmark bares nemlig under Kjortelen først en Trøje, saa, dog ikke af alle, et Livstykke, svarende til den senere Vest, derpaa «Uldenskjorte», «Brystdug» og endelig Skjorten. «Naar Du tager din Skjorte paa», hedder det derfor i en Andagtsbog fra hine Dage, «da kom Kristi Uskyldighed ihu. Naar du lægger din Brystdug, Uldenskjorte, Bindeliv, Trøje eller Livkjortel paa, saa tænk paa den Retfærdigheds Kraft, hvorom Paulus taler» o. s. v.² Stundom, ved Vintertid, eller naar det ellers gjordes Behov, bar man vistnok ikke blot ét men flere Stykker af hver Slags.

Paa Skjorten nær var de alle af uldent Stof, Vadmél, Klæde eller Fløjl, alt efter Vedkommendes Evne. Skøndt de var beregnede paa at dækkes af andre Klædningsstykker, var de dog ofte meget rigt udstyrede. Knud Rud mistede saaledes under Grevefejden en Damaskes Brystdug foret med Maarskind.³ Gustav Vasa besad i Aaret 1548 mindst femten Brystduge, hvoraf en af Gyldendug, fire af sort eller rødt Fløjl, alle forede med Maarskind, en af sort Taft foret med Svaneskind, en af hvidt Damask foret med rødt Fløjl o. s. v.⁴ Uldenskjorterne, der havde lidt mere Udsigt til at blive sete, var om muligt endnu prægtigere. Gustav Vasa ejede blandt andet en af leverfarvet Silkeatlask foret med Graaværk,⁵ Pontus de la Gardie en af rød Silke,⁶ den svenske Kansler, Conrad v. Pyhys, en af «rødt Skarlagen, forbræmmet med gyldent Passement, med ti gyldne Knapper i Brystet og to i Ærmerne» o. s. v.⁷

Som bekendt er denne Tilbøjelighed til mange Lag Klædningsstykker senere bleven afsleben for Bybefolkningens Vedkommende; men den danske Landbefolkning har længe bevaret den

usvækket. Endnu, eller dog indtil for kort siden, bar Bønderne saavel i Jylland som paa Sjælland ganske den samme solide Underbeklædning, som Adelen i det 16de Aarhundrede. Om det saa er Benævnelserne, saa er de omtrent de samme, idet kun «Livet» er bleven til «Vest» og «Uldenskjorte» let omdannet til «Uldenskjød». ¹

Kvinderne delte kun halvvejs denne Mændenes Trang. Medens Lysten til bestandig flere Skørter var i livlig Stigen det 16de Aarhundrede igennem, nøjedes man for Brystets Vedkommende med forholdsvis tynd Beklædning. Dette stod uden Tvivl i Forbindelse med den Mode at have Barmen delvis blottet, der jo var herskende i Aarhundredets Begyndelse og kom igen lige ved dets Slutning. Saa vidt vides, bar de kun under Kjortelen et løst Livstykke, den saakaldte «Bindetrøje», ² der i mange Tilfælde vistnok helt maatte vige, hvor Korsettet anlagdes.

Det indre Beklædningsstykke, der undergik den største Forandring i det 16de Aarhundrede, var Skjorten. Skønt dens Form og Plads forblev den samme som fra gammel Tid, skete der et fuldstændigt Omslag ikke blot i dens Forfærdigelse, men først og fremmest i dens Betydning i det almindelige Omdømme.

Skjorten havde fra Arilds Tid været anset for det inderste og nødvendigste Dække, Klædningsstykkernes Klædningsstykke. Som de andre var den bleven gaaet med, indtil den var opslidt. At skifte den faldt ikke mere ind end at skifte Kjortel og Kappe.

Af disse to Egenskaber, dens Nødvendighed og stadig fortsatte Brug, havde efterhaanden udviklet sig en ganske egen Maade at betragte den paa. Den var bleven til Inderlighedens Sindbillede, Udtrykket for det trofaste Forhold mellem Mand og Kvinde. «Bær over med hende! jo bedre du farer med hende, des bedre har du hende. Mand skal jo holde af det Klædebon, som han haver næst sig». ³ Den var bleven den naturlige Fæstegave fra Kvinden til hendes Udkaarne og et Tegn paa uskrømtet Venskab, naar den veksledes som Gave mellem Andre. Ifølge Folkevisen udtrykte derfor Erik Glipping sin Kærlighed til Marsk Stigs Hustru ved at bede hende sy sig en Skjorte.

«Hil sidde I, Fru Ingeborg!
Og ville I være mig huld,
Da sy I mig en Skjorte af Silke,
Bestikke den vel med Guld.»

Og hendes Afvisning lød saaledes:

Syr jeg Eder, Herre! en Skjorte,
 Belægger den med Guld,
 Spørger han det, unge Hr. Marsk Stig,
 Han bliver mig aldrig huld.»¹

Denne Betragtningssmaade holdt sig endnu i det 16de Aarhundrede. Den saakaldte «Daljunker» modtog saaledes Aar 1527 Skjorter i Foræring af sin Fæstemø, Fru Inger til Østeraads Datter.² Magdalene Krognos skænkede ved sit Bryllup sin Husbond en perlestukken Skjorte, og en til hver af Brudesvendene.³ Først ved Forordning af 1615 blev denne sidste Skik hævet.⁴ Skjorte som Venskabs gave forekom ligeledes hyppigt. I Tyskland var det en staaende Foræring mellem Fyrster, Hans den Ældre af Slesvig modtog blandt andet en fra Hertuginde af Preussen.⁵ Endnu i Aaret 1560 sendte Kurfyrstinde Anna af Sachsen en Skjorte som Gave til den norske Adelsmand Christoffer Trondssøn, idet hun spøgefuldt tilføjede: «Havde Du ikke under vort Besøg i København (1559) kørt vore Jomfruer saaledes i Ring og givet dem Grund til at blive undsélige, saa vilde de maaske have holdt paa, at den var bleven lavet bedre og smukkere».⁶

I alt dette maatte der nødvendigvis ske en Forandring, da Brugen af Linned blev almindeligere og det blev Skik, at hver enkelt besad flere Skjorter. Tidligere havde de i Reglen været af Uld og kun hos meget rige af Linned eller Silke. Man vil kunne slutte sig til Tilstanden i Norden, naar man hører, at selv i Frankrig fandtes i det 15de Aarhundrede kun en eneste Dame, der ejede mere end to Lærreds-Chemiser, og dette var selve Dronningen.⁷ Under saadanne Forhold kan det ikke undre langt ind i det 16de Aarhundrede i Danmark endnu at høre Tale om en Silkeskjorte,⁸ eller se, hvorledes to af Landets rigeste Familier vekslede Breve om at maatte laane en smukt udstyret Lærredsskjorte.⁹

Omslaget skete omtrent ved Aarhundredets Midte. Det var de synkende Priser paa Linned, der hidførte det. Men lægge vi Mærke til hvilke Priser, der var i Stand til at fremkalde Omslaget, faar vi maaske det bedste Bevis for, hvor stærk en Trang der var til Stede, hvor dybt man følte Ulemperne ved det Gamle. De Priser, der indtraadte, var nemlig endnu meget høje. De afveg kun lidet fra vore Dages, skønt Pengene dengang havde langt større Værdi. Grove Skjorter til Arbejdsfolk kostede i

Gennemsnit 2—3 Kroner i vore Penge, finere Skjorter 4—6 Kroner. Christian den Fjerdes Skjorter i Aarene 1590—93 betalt med 16—24 Kroner.¹ Endnu var ikke det Stof ret bekendt, der i de følgende Aarhundreder skulde drive Priserne paa Linnedvarer bestandig nedad. I Aaret 1559 indførtes den første Balle Bomuld i England.²

Men jo højere Priserne var, desmere maa man undres over den Hurtighed og Kraft, hvormed Forandringen foretoges. Vi staa her ved den Hovedbegivenhed paa det daglige Livs Omraade, hvis forskellige Sider vi i det foregaaende enkeltvis har haft Lejlighed til at betragte. Indførelsen af Lærredslagener, Haandklæder, Duge, Lærredshoser, Skjorter o. s. v., var altsammen kun enkelte Led af det samme, store Gennembrud.

Under alle sine forskellige Former ytrede Omslaget sig med stigende Fart, især fra Aarhundredets Midte. For Skjorternes Vedkommende behøve vi blot at betragte Mærkepunkter som disse: Aar 1548 fik Prinsesse Anna af Danmark ikke mindre end seksten Særke til sit Udstyr.³ Aar 1565 kunde det skrives om Frederik den Anden: «Hans Naade har mere end tyve Skjorter endnu, som Hans Naade kan en Stund hjælpe sig hen med».⁴ Ved sin Død 1575 lader det til, at Peder Oxe har efterladt sig 60 Skjorter.⁵ Aar 1612 maatte det forbydes jævne Borgerfolk i Lybæk at give deres Døtre mere end 20 Særke til deres Udstyr.⁶

Begejstringen havde oversteget sine Bredder, man var naaet saa vidt, at der maatte slaas af.⁷

I mærkelig Modsætning til denne store Interesse for Skjorter og de betydelige Summer, der ofredes derpaa, staar den Rolle, som de kom til at spille i Klædedragten. Fra den Stund, der lagdes saa megen Vægt paa dette Klædningsstykke, udelukkedes det samtidig fra den synlige Beklædning. Kun de løse eller paa-syede Pibekraver og Haandpiber var synlige, Skjorten ikke mere. Dette staar uden Tvivl i Forbindelse med Tidens Lyst til det Brogede. Tidligere havde Skjorterne hyppigt haft stærke Farver, Silke indbød jo dertil, og et Perlelad tog sig langt bedre ud herpaa. Endnu i Aaret 1565 høre vi om Skjorter med silkesyede Sømme af andre Farver, ja om «sorte, silkesyede Skjorter».⁸ Men da Skjorterne blev helt hvide, tabte de deres Adkomst til at ses. Det var allerede meget, at denne Farve taalt paa Pibekraver og Manchetter.

IX.

Ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var Hovedbeklædningen atter vendt tilbage til mere naturlige Former. De tidligere Forsøg paa at skabe noget smukt ved at forlænge Hætten

Fig. 48. Mand med Hætte.

til en lang Hale, der hang ned ad Ryggen (Fig. 48), eller ved at forhøje det kvindelige Sæt til et flere Alen langt Kræmmerhus ombølget af Lin, var atter opgivne. Nu bares Halehætterne kun af Skoledrenge¹ og enkelte gammeldags Gejstlige.² De høje Sæt var gaaede i Arv til Landbefolkningens Kvinder, der, hvis man tør slutte fra de endnu bevarede svage Spor i Folkedragterne, især i Sønderjyllands Vestegne synes at have fundet Smag deri.

For begge Køns Vedkommende var den beklippede Hovedbedækning bleven formindsket til det mindst mulige, til Huen. Men Væksten skulde snart begynde paany. Den mandlige Hue førte an, den kvindelige fulgte efter.

Den lave Hue kunde være hensigtsmæssig nok, forsaavidt den sluttede varmt og tæt om Hovedet, saa at man om Dagen ikke savnede Nathuen. Men smuk var den ikke. Og uden Skygge tog den kun daarligt af for Sol og Væde.

Lidt efter lidt begyndte der da Bestræbelser for at raade Bod herpaa. Den gejstlige Stand foretrak at gøre Pullen bredere, stundom ogsaa at forsyne selve Huen med en lille Nakkeklap (Fig. 49). Hos Adelen og Landsknægtene derimod voksede selve Hueranden, først i Form af løse Flige, der kunde knappes sammen eller slaas ned, som paa en «Stormhue» i Nutiden (Fig. 12 og 50 a), siden som en tydeligt udpræget fast Skygge rundt om hele Hovedet.

Saaledes opstod «Bonnetten» og «Baretten». De var indbyrdes kun lidet forskellige. I Danmark kaldte man dem gerne, forsaavidt de bares af Mænd, for «Baretter», forsaavidt de bares af Kvinder, for «Bonnetter». I Sverige synes «Bonnet» at have været den hyppigste Fællesbetegnelse. De afveg ikke meget i Form fra en lav, rundpullet Filthat i Nutiden, men Stoffet, hvoraf de var, gav dem desuagtet et derfra vidt forskelligt Udseende. De var nemlig af Klæde eller Fløjl, der kun sjeldnere holdtes stivt ved Metaltraade (Fig. 51 og 52), i Reglen derimod blødt gav efter og antog ret besynderlige Former, naar de anbragtes kækt opsmækket halvt skævt paa Hovedet. Det dristige og klædelige forøgedes yderligere ved den Prydelse, som næsten aldrig savnedes: en bølgende Struds-fjer paa Siden (Fig. 52 og 53).

«Bonnetter» og «Baretter» var den almindeligste Hovedbedækning for Adelen i Aarene 1520—50. Gustav Vasa besad Aar 1548 syv saadanne af Guld- og Sølvflugt, tyve af Fløjl i forskellige Farver.¹ Udviklingen blev imidlertid ikke staaende herved. Den videre Uddannelse af Skyggen vedblev, indtil man naaede den bredskyggede Hat. Denne var ligesom Baretten af Klæde eller Fløjl, men vistnok hyppigst udstyret med indre Stivere. En yndet Prydelse her var ikke blot en enkelt Struds- eller Hejrefjer, men en hel Krans af saadanne enten om Hattepullen eller yderst om Skyggeranden. Var saa Hatten selv af iøjnefaldende Farve, Gyldendug eller rødt Fløjl, og hver enkelt Fjer udstyret med «Duller» og «Vipser», Guldpailler og Perler,² saa kunde det hele nok tage sig glimrende ud. Virkningen forøgedes i ikke ringe Grad, naar den, der bar Hatten, sad til Hest, og Hestens Pande og Bagdel var udstyrede med tilsvarende, vældige

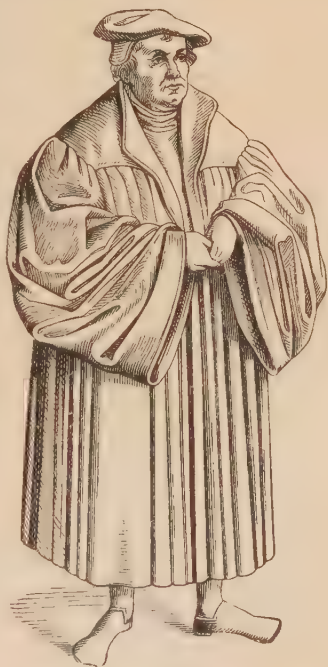

Fig. 49. Martin Luther 1543.
(Efter Lucas Cranach.)

Fjerbuske. Slige store Hatte passede derfor bedst til Indtog og lignende Lejligheder.

Men naar man nu om Natten var vant til en lun Nathue, der dækkede hele Issen og Baghovedet, saa frøs man dog allige-

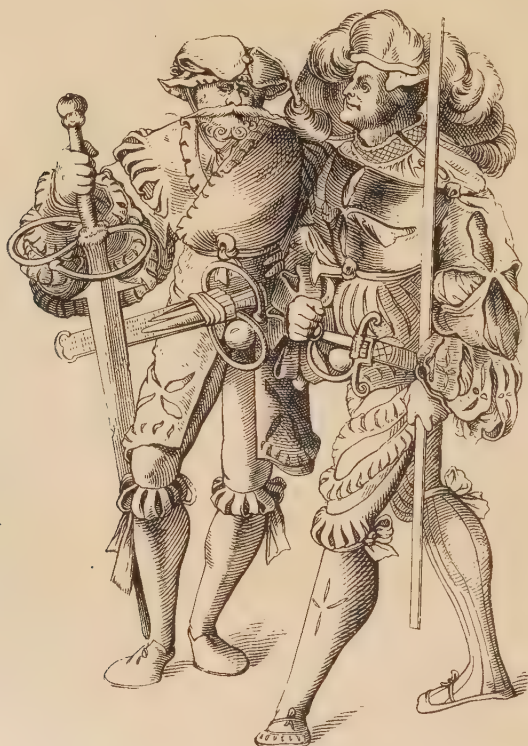

Fig. 50. Tyske Landsknægte 1524. (Efter Urs Graf.)

vel med disse Baretter og Hatte, der i Reglen sad skævt og ikke nær dækkede, hvad der skulde dækkes. Her var ikke andet for, end at tage en Hue paa ogsaa om Dagen. Saa utroligt det lyder, trængte denne Skik igennem eller rettere holdt sig, trods de ny indførte Hatteformer. Under Hatten bares som oftest en Hue, Lue eller Møsse. Som bekendt har denne Skik at bære baade

Hue og Hat holdt sig indtil Midten af det 19de Aarhundrede hos den danske Landbostand¹ og holder sig endnu paa mangt et Sted i Sverige og Norge.

Fig. 51. Kansler Johan Friis. Aar 1551. (Efter Maleri paa Rosenborg.)

Da den spanske Indflydelse ved Aarhundredets Midte begyndte at gøre sig stærkt gældende, medførte den en hel ny

Hattemode. Istedetfor de bredskyggede kom nu de meget høj-pullede i Brug. De lavedes ikke som de tidligere af Klæde og Fløjl, men gerne af Skind, helst Bæverskind eller endnu mere tykpelkede Arter. De kom til Norden omtrent samtidigt med Pludderhoserne og bidrog ved deres uvante Sukkertop-Form til at give den hele Person et højst besynderligt Udseende (Fig. 24).

Intet Under da, at sindige Mænd blev betænkelige. Sjællands Biskop, Peder Palladius, kunde alt Aar 1556 give den Oplysning,

at disse høje, toppede Hatte skrev sig fra Tyrkiet og sikkert var et Tegn paa, at alt det nu skulde gaa i Opfyldelse, hvorom en frommer Mand udi Dyringer Land for hundrede Aar siden havde spaaet, kort før end «Skarns Folk» dræbte ham. Gog og Magog, det vil sige Tyrken, skulde nu komme og fordærve hele Europa, «som er den tredie Part af Verden», og disse forbandede, høje Hatte var vist et Tegn paa, at han alt var i Anmarch.¹

Trods saa ildevars-lende Spaadomme gjorde Hattene dog megen Lykke. Uden Frygt for Føl-

Fig. 52. Gustav Vasa.

gerne lod Frederik den Anden sine Hoffolk anlægge dem,² ved hans Kroning var Mange iførte saadanne. Naar undtages det ene Aar 1579, da Frederik den Anden befalede, at hans Drabanter ved en festlig Lejlighed skulde være iførte røde Fløjls Baretter,³ synes ellers stadigt de høje Hatte at have hørt med til Hofdragten. Ganske det samme var Tilfældet i Sverige (Fig. 54).

Medens Adelen troligt fulgte efter, var der en anden Stand, der nødtvungen holdtes tilbage, det var Gejstligheden. Det gik dog ikke vel an, at den anlagde Gogs og Magogs Klædebon. Den

maatte da finde sig i, at ogsaa Borgerstanden kom den i Forkøbet. Fra Helsingør f. Eks. hører vi, at to fremmede Handlende stod maanedsviis paa Gaden og solgte Hatte ud.¹ Hist og her vovede dog enkelte Gejstlige sig frem, men bestandigt blev der holdt godt Udkig fra oven. Paa Landemodet i Roskilde 1593 og ligeledes Aar 1600, forbød Sjællands Biskop sine Præster at gaa med høje Hatte.² I Båhus blev endog en Præst kaldt til Orden, blot fordi han havde baaret en høj Hue med høj Ræveskins Bræm.³ Aarhundredet ud var da Gejstligheden henvist til den bredpullede eller den hættelignende Hue. (Fig. 10, 30 og 49).

Hvad der især fristede ved disse høje Hatte, var ikke blot deres Ansélighed, men først og fremmest den Anledning, som de gav til at gaa med Hattebaand. Det blev nemlig hurtigt Mode at have dette ikke af Hattens Farve men gyldent og med en straalende Roset paa Siden. Her øverst oppe, udækt af den stive Skygge, kunde alt sligt ret tage sig ud. Albert Oxe besad et Hattebaand

Fig. 53. Christian den Tredie.

af Guld, der vejede syv Lod.⁴ Et af Christian den Fjerdes Hattebaand havde en Værdi af henved 3000 Kroner.⁵ Selv Bønderne fulgte med paa dette Omraade. Om de skaanske Bønderkarle hedder det saaledes, at naar de havde faaet Fjer i Hatten og Sølvknapper som Kokarde, vidste de ikke, hvorledes de skulde gaa af lutter Stolthed, og mente sig at være Junkere.⁶ Det er de sidste Spor af denne Skik, der endnu holder sig i Kuskeslyse Hattebaand og Kokarder.

Brugen af Hatte var trængt fredeligt igennem i Norden uden

her som andetsteds at vække Standsstrid om Retten til at bære denne Bedækning. Et andet Spørgsmaal maatte imidlertid nu naturligt fremstille sig, det var om Retten til at beholde Hatten paa. Til Hatten knyttede sig et ubestemt Begreb om Selvstændighed og Uafhængighed. I den lange Tid, man havde baaret den faste Hætte og siden Huen, havde Spørgsmaalet om Pligten til at blotte Hovedet hvilet. Men jo mindre tilbøjelig man var til at tage Hovedbedækningen af, blot fordi man kom ind i en Stue,

des mere nødvendigt blev det nu at faa klaret, om og hvornaar man skulde gøre det som Ærbødighedstegn.

Vi staa her overfor et af de vanskeligste Emner at finde Rede i. Saa underligt det lyder, er nemlig alt, hvad angaar Høflighedsudtryk, særlig Maaden at hilse paa, noget af det mest omskiftelige. Hver Tidsalder fastslaar ubevidst noget nyt, med Paastand om, at saaledes har det altid været. Det Nye, som Brugen af de høje Hatte medførte, og det bedste Bevis for, hvilken Opsigt Indførelsen af dem vakte, var

Fig. 54. Johan den Tredie, Konge i Sverige.

Spørgsmaalet, der nu rejstes om: hvorledes man ved Hjælp af dem skulde vise Høflighed. Skulde man som Ærbødighedstegn stryge dem helt, som man strøg Topsejl? Og i saa Fald for hvem? Eller skulde man nøjes med at tage dem af og straks efter sætte dem paa, altsaa blot kippe med dem? Eller var det maaske nok kun at hale i Tovene, løfte Haanden derop og vrikke Skyggen lidt op og ned? Eller kunde det endogsaa være tilstrækkeligt blot at vise sin gode Vilje ved at løfte Haanden derop men ikke

gøre noget ved Hatten? Som bekendt er Drøftelsen af disse Spørgsmaal i vor Tid endnu ikke afsluttet.

For det 16de Aarhundrede kom hertil endnu den Vanskelighed, at man desforuden havde gamle, anerkendte Høflighedsudtryk, ofte særlige for hvert Land, hvilke paa Grund af den livligere Samfærdsel allerede var begyndt at krydses og blandes.

I Norden var den ældgamle Form for Hilsen at række hinanden højre Haand og gøre en bekræftende Bevægelse med Hovedet enten til Haandslaget eller til de samtidigt udtalte Ønsker om en god Dag. Fra Gudstjenesten havde man lært det sydlige Ærbødigheds Udtryk: at knæle. Dette anvendtes ogsaa overfor Kongen dog vistnok især kun ved halv kirkelige Handlinger som ved Ridderslagning og lignende, ellers næppe synderligt. Ærbødighed overfor Overordnede var maaske tidligere bleven udtrykt ved at holde Huen i Haanden. Brug af Jærnhue, Hætte, Bindehue og lignende havde imidlertid i Middelalderen bragt denne Skik noget i Glemme. Nu var Ærbødigheds Udtrykket mod Overmænd, særlig Kongen, samlet i det: at vise sig at være rede. I Kongens Nærværelse, og indtil han bød En at sætte sig, stod man op, havde baade Kappen og Huen eller Baretten paa, og venstre Haand paa Sværdhæftet. Med højre Haand kunde man gøre de faa Bevægelser, som Talen krævede.

I Syden derimod hilste man ikke med Haand og Mund, men med Ben og Mund. Man knælede og kyssede Kongens Haand eller Sømmen af hans Kjortel. Ligemænd og Mænd og Kvinder indbyrdes omfavnede hinanden og trykkede et Kys paa hver Kind. I Rusland endelig kastede man sig næsegrus for Gud og Czaren, medens Hilsen mellem Ligestillede bestod i Kys paa Munden.

Disse tre Former for Skik havde tidligt begyndt at mødes og blandes. Romerkirken havde saaledes, som vi alt har set, ført Brugen af at knæle til Norden. Ad samme kirkelige Vej synes den sydlige Hilsen mellem Ligemænd, at kysse hinanden, at være bragt til det fjærne Island. En tydelig Midterlinie mellem Nord- og Sydeuropa gik dog igennem Frankrig. Her havde fra gammel Tid, maaske allerede fra den romerske Kejsertids Dage, udformet sig en selvstændig Melleform for Hilsen. Ligemænd, saavel Mænd som Kvinder gensidigt, hilste paa hinandens dels ved direkte Kys, dels ved blot at kysse paa Fingeren og befordre Kysset videre ved en slængende Haandbevægelse. Over-

for Kongen derimod og en meget højt stillet Overordnet viste man sin Ærbødighed paa en ejendommelig, paa en Gang gammelromersk og mere nymodens Maade. Knælende omsluttede man paa romersk Vis med venstre Haand Vedkommendes Knæ, men bøjede sig samtidigt frem og kyssede ham oppe paa det Tykke af Benet. Der hørte megen Anstand til at udføre denne Ærbødighedsytring, saa at den tog sig ud. For Fremmede kunde det dog, i det mindste paa lidt Afstand, syne, som om man blot kyssede Hæftet paa Herskerens Sværd eller Daggert. Men rent umulig blev det at bevare Alvoren, naar der med Flid blandedes Spas ind med fra en af Siderne. Under Henrik IV, der aldrig tog sig en Spøg nær, hændte det f. Eks. engang, at hans Hushofmester, Parfait, der havde sin Frispas, satte uventet Liv i Taftet. Han havde været saa heldig paa en vanskelig Aarstid at opdrive Henrik IV's Yndlingsret, Meloner, og bragte selv stolt sit Bytte ind, idet han to Gange raabte til Kongen, der sad ved Bordet: «Sire, kys mig bagpaa, jeg har et Par prægtige Tingester!»¹ Endnu under Ludvig XIV anvendtes denne Ærbødighedsform. Da f. Eks. Louis de Brienne maatte love Kongen at opgive sin Kærlighed til Frøken de la Vallière, som derpaa blev Ludvig XIV's Veninde, bekræftede han sit Løfte om aldrig mere at ville tale til hende ved allerunderdanigst at kysse Hs. Majestæts Bagdel.²

Et Spørgsmaal, der besvaredes højst forskelligt i Nord og Syd, var dette: Skulde en Hilsen til en Overordnet gengældes af denne? I Syd mente man ubetinget Nej. Derfor stødte Philip II alle Tyskere, da hans Fader Karl V havde kaldt ham til Augsburg for om muligt at faa ham valgt til Kejser. Paa spansk Vis kunde det ikke falde ham ind at bevare Undersaatters Underdanighedstegn. Det kostede ham siden den største Overvindelse, da han i England som Marias Brudgom maatte, for at vinde Befolkningen, gøre sig gemen ved at stille sig paa lige Fod med den og hilse igen. Da den spanske Prinsesse, Maria Theresia, 1660 blev gift med sin Fætter Ludvig XIV, og man i Frankrig holdt paa, at hun i det mindste burde besvare Hilsenen, naar Kongens Broder hilste hende, brast hun i Graad over dette urimelige Forlangende. I Spanien havde hun kun skullet hilse to: sin Fader, Kongen, og sin Moder, Dronningen.³

I Norden holdt man paa, at den ene Villighed var den anden værd. En Hilsen til en Overordnet burde altsaa gengældes, men dog naturligvis paa en Maade, der angav Afstanden.

Man skulde ikke vise sig koldt nedladende, men heller ikke være altfor indladende, men ligesom betegne Højden ved en lidt bred, tvær Velvillie. I Danmark i det mindste sprængtes denne Form dog vistnok ofte hos de mere danskfølende Konger: Hans, Frederik II og Christian IV af et pludseligt Humor og Lune, der udenfor alle Regler brød igennem og synes at have vundet Hjerterne for dem.

I Frankrig endelig gjaldt ligefra Frants I til Ludvig XIV's Tid den Grundregel, at Kongevæsen var kronet Ridderlighed. Enhver Hilsen og Høflighed, selv af den Ringeste, burde derfor selvfølgelig gengældes, og det paa en saadan Maade, at selve Svaret ligesom højnede, fordoblede og uddybede, hvad der laa i Tiltalen. At hilse var en kongelig Kunst, ingen blev saa stor en Mester heri som Ludvig XIV.

I alle disse Regler og Forudsætninger dumpede nu pludselig de høje Hatte ned i det 16de Aarhundrede. Det kunde ikke skjules, at de udgjorde en «Hovedsag» og maatte som saadan søges indordnede i de gamle Forhold. Men hvorledes? Over én Ting synes man hurtigt at være bleven klar: Der burde hilses med dem. Men Enigheden i Nordeuropa synes kun at være naaet til det ene Punkt: at Hatten burde aftages i Kongens Nærværelse. At dette var Skik i Danmark kan ses af en lille, tilfældig Ytring af en fuld Mand i Helsingør 1584, som vi alt tidligere har haft Lejlighed til at anføre. Han truede med at ville anklage Borgemestre og Raad og det paa et Sted, hvor de skulde blive nødt til at tage Hatten af lige saa vel som han.¹ At han hermed mente for Kongen kan der ikke være Tvivl om. At samme Skik fulgtes i England kan ses af den Gunstbevisning, som Dronning Maria gav Greven af Sussex. Hun tillod ham, «selv i Kongens Nærværelse at maatte sætte sin Hue, sin Baret, sin Nathue paa, ja hele to, om han vilde».² I Frankrig gjaldt den Regel, at man skulde tage Hatten af ikke blot i Kongens, men ogsaa i Kronprinsens Nærværelse. At dette var Skik, og at den havde særlig Værd i en seksaarig Kronprins' Øjne, fremgaar tydeligt af en Dagbog fra den Tid. «Den 6. April 1606 sad den lille Ludvig XIII i et Vindu, og en ved Navn Dumesnil gik forbi uden at hilse ham, fulgt af sin Lakaj, der gjorde ligesaa. Kronprinsen sagde da: «Hvem er det, som gaar forbi uden at tage Hatten af? Bompar! ud og grib den Lakaj!» Han løber ud og fører ham ind. Man hvisker da bagfra til Kronprinsen: «Aa, det er blot

en daarligt oplært Mand og en Lakaj af samme Slags». Saa raa-ber Kronprinsen: «Lad ham gaa igen, Bompar! han er ligesaa fjollet som hans Herre!» Hvor livlig interesseret den sekssaarige var i at indkassere denne sin Fyrsteret kan ogsaa ses af en Oktoberdag samme Aar. «Den lille Kronprins gik til Messe. Hr. Birat gik foran med blottet Hoved, Hr. de Belmont bagefter med Hatten paa. Næppe opdagede den mindreaarige Hovedperson dette, førend han sagde til Hr. Birat: «Sæt kun Hatten paa!» — «Tak, Monsieur, det behøves ikke!» — «Jo vist, sæt Hatten paa. De er gammel. Men De, Belmont, Hatten af!»¹

Allerede paa dette Punkt: blottet Hoved i Kongens Nærværelse, begyndte Skikken at vakle i Frankrig. Man havde hurtigt vænnet sig til at hilse ved Hjælp af Hatten. De tidligere Fingerkys var jo som skabte til at udgøre Led og Bestanddele af Hattegreb. Men skulde nu alle, der var i Sal sammen med Kongen, have Hatten af, var man jo afskaaren med det samme fra at hilse paa moderne Vis med Haand ved Hat. Skikken svingede da tilbage til, at i større Forsamlinger, ved Maaltider o. s. v., skulde enhver efter at have bevidnet Kongen sin Underdanighed atter sætte Hatten paa. Hertil sigtes der, naar f. Eks. Saint Simon siger i sine Erindringer: «Fordum skulde man til Stadighed beholde Hatten paa. Naar i Kongens Nærhed en tog den af, gjorde de nærmeste Plads for ham, da dette var et Tegn paa, at han skulde tale med Kongen.»²

I Danmark i det 16de Aarhundrede tog man Hatten af i Kongens Nærværelse. Paa Afbildninger af f. Eks. Ridderslagningen 1559 eller Forleningen i Odense 1580 ses derfor alle de Tilstedeværende med blottet Hoved.³ Det samme synes at have været Tilfældet ved særlig højtidelige Lejligheder, selv om Kongen ikke var nærværende. Paa et Billede f. Eks., der gengiver Fredslutningen i Stettin 1570 i det højtidelige Øjeblik, hvor Traktaten er vedtagen og vistnok oplæses, ses alle Udsendingene staaende med blottet Hoved, paa en enkelt, uopmærksom Person tilvenstre nær, der vender Ryggen til men synes at blive vist tilrette. At Trompeterne paa samme Billede har beholdt Hatten paa antyder paa en fin Maade, at de lige skal til at blæse Freden ind.⁴ Derimod synes man ved andre Lejligheder, ikke blot ved selskabelige Sammenkomster og Forhandlinger, men selv ved Gudstjeneste at have beholdt Hatten paa, ligesom tidligere Baretten. Endnu omkring Aar 1700 var det Skik i Nørrejylland, at ikke blot Menig-

heden beholdt Huerne paa under Gudstjenesten, men selv Præsten stod for Alteret med Hat eller Hue paa Hovedet.¹

Det er rimeligt nok, at der under disse Forhold har hersket megen Tvivl, Usikkerhed og Uoverensstemmelse i, hvorledes man til en almindelig Hilsen skulde manøvrere med disse ny Hovedtøjer. Vi kan ikke i Enkelthederne godtgøre dette. Men det er næppe gaaet Norden bedre end Frankrig, hvor den ene Maade at haandtere Hatten paa til Hilsen hurtigt afløste den anden. Kun to Skikke synes for Nordens Vedkommende at kunne skimtes som mere almindelige, det er de to, der er gaaet saa dybt, at de har holdt sig hos Nordens Landbefolkning indtil vore Dage. Den ene skrev sig, i Frankrig i det mindste, allerede fra Baretens Dage og bestod i, at Hilsen udførtes ikke ved at aftage Hovedtøjet, men blot ved at trække Skyggen lidt op og ned i Panden. De første stive Skygger maa have virket fristende til denne Haandbevægelse. Den gentages uvilkaarligt den Dag i Dag af hvert Barn, der faar sin første Kasket med fast Skygge, og den har holdt sig som nem og hensigtsmæssig overalt paa Landet i Norden. Den anden Skik bestod i, at Hilsen med Hat kun anvendtes overfor Mænd, ikke overfor Kvinder. Oprindelsen var maaske den, at disse ikke gengældte den paa samme Vis. I England er den ridderligt bleven udformet til, at en Herre ikke maa hilse en Dame, uden at hun først har antydet sin Tilladelse. Hos Nordens Landbefolkning har den i det mindste indtil for kort siden holdt sig i sin vistnok oprindelige Form: Mand hilser Kvinde ved at sige Goddag eller række Haand, men ikke ved Haandbevægelse til Hovedbeklædning.

Hvorledes den i det 16de Aarhundrede begyndte Bevægelse paa Hilsenens Omraade vilde have udviklet sig, hvis den kun havde bestaaet i den blotte Hatteglæde, er vanskeligt at sige. Under almindelige Forhold vilde den vel være endt med at løbe sig træt, og Hatten tilsidst groet lige saa fast paa Hovedet som en østerlandsk Turban. Men her var mere end blot Hat og Glæde ved en ny Hovedbeklædning. Hatten var kun Paaskud, den mere tilfældige Ytringsform. Under den laa det egentlig Virkende, Renæssancens spirende Kraft, dens Trang til ogsaa paa Hilsenens Omraade at frembringe noget selvstændigt og nyt. Bevægelsen blev derfor ved.

En ny og frugtbar Opgave fik den, da Gustav Adolf og Ludvig den Fjortende omskabte Hærvæsenet og frembragte Uniform

og Militær i moderne Forstand. En militær Hilsen maatte nu skabes. Den blev, uden Vaaben, en Efterligning af Hattegymnastiken, «Haanden til Huen». Under Vaaben, slog den sig løs i nye «Præsenter»-Greb med det bajonetbesatte Gevær og i egne fredelige Stillinger af den dragne Kaarde. At «synke Sablen» som det for Officerer hed, da Skikken naaede Danmark.

Et nyt og voldsomt Udslag fik Hilse-Bevægelsen, da ved en Naturrevolution en hel ny Dannelse under Navn af Parykken skød op under Hatten. Herved blev denne saa langt fra overflødiggjort, at den nu ganske blev fri og helt kunde hellige sig til Hilsen. Med dybe Buk kunde man nu hilse paa Bekendte og samtidigt feje Jorden med Hatten. Uden at fryse kunde man rustet med Allongeparyk baade gaa barhovedet over Slotspladsen og staa længe med Hat i Haand for en Overordnet. En Ændring indtraf vel, da ifølge Moden i det 18de Aarhundrede alle skulde være gamle og hvidhaarede ved Hjælp af Pudder. Den tokantede Hat forvandlede herved til et Slags aflangt Laag over Meltønden. Men des større blev ogsaa Høfligheden, naar man i Blæstvejr desuagtet tog den af og ligesom overdryssede Genparten med Ærbødighed. Da efter den franske Revolution den høje, sorte Hat, der kun havde holdt sig i Live hos Ligbærerne, atter genopstod til Ære og Værdighed, har den i det 19de Aarhundrede mere sig med hos de enkelte europæiske Folk eller indenfor de enkelte Stænder hos disse at gennemgaa alle sine forberedende Øvelser fra fordum. Snart har den siddet mukcent fast under Parlements møder i London eller som Matadorskilt paa Vej til og fra Børsen selv i beskedne Handelsbyer; snart er den fløjet dybt af i Paris eller med Sabelsving hos civilklædte Militære; snart har den i Løndom lystret en uøvet Ynglings prøvende Haand foran Spejlet. Saa rask og rørig er den endnu, at den er draget til Japan, Kina og Afrika og har lært gule og sorte Folkeslag, hvori europæisk Civilisation hovedsagelig bestaar. Uformærkt er den paa denne Rejse dog bleven udvekslet med, at Europæerne til Gengæld have antaget til Hverdagsbrug en Hovedbeklædning som et overskaaret Græskar med Skygge, den saakaldte lave Filthat. Men, Silke eller Filt, har Mandshatten indtil nu troligt kæmpet under det gamle, trehundredaarige Løsen, der lød saa nyt og løjerligt, da det første Gang klang i det 16de Aarhundrede: Ved Hjælp af mig hilses der.

Den kvindelige Hovedbedækning udviklede sig i Overensstemmelse med den mandlige. Efter at de høje Hovedtøjer var afskaffede, indførtes ogsaa her Huen. Denne sluttede tæt til Hovedet og gik især langt ned i Nakken. Forhaaret lod den i Begyndelsen ligge blot, senere dækkedes ogsaa dette, saa at Haaret var ganske skjult. Blandt de mange Klager, der i Aaret 1563 førtes over den store Usædelighed i Maribo Kloster, var ogsaa den, at Jomfruerne her vovede at vise sig med blottet Hovedhaar i Mænds Nærværelse.¹ Omtrent fra Aar 1570 blev det dog atter Skik at lade Tindingehaaret være synligt, medens selve Issen gerne dækkedes af en Snip paa Huen. Disse to Moder: helt eller kun halvt skjult Forhaar, kæmpede saa med hinanden Aarhundredet ud. Endnu i Aaret 1634 paastaar en Ud-lænding, at det var Skik i Danmark at gaa med Haaret helt skjult.² Paa denne Tid var dog i Samfundets øverste Krese Huen allerede afskaffet.

Huen var af tæt Tøj, hyppigt af Klæde eller Fløjl. Den egnede sig ganske særligt til kostbar Udstyring, og guldbesatte Huer eller «Perlehuer» hørte derfor til de mest yndede Smykker. (Perlehue, se f. Eks. Fig. 35—39.)

Da Huen hos Mændene afløstes af eller rettere forøgedes med Baretten, fulgte Kvinderne straks med. Nærmere set var denne Forandring dog for Nordens Vedkommende af en meget tvivlsom Art. Medens man f. Eks. i Frankrig virkelig optog Baretten og anbragte den som Dække paa Hovedet (Fig. 55), gik man i Tyskland og Norden kun ud paa at værne om Perlehuen,

Fig. 55. Margaretha af Frankrig, Frants I's tredie Dronning.
(Efter de la Mesangère.)

Fig. 56. Birgitte Gøye. (Efter Maleri paa Herlufsholm.)

saa at ingen af dens Kostbarheder blev skjulte. I den Anledning anbragte man Baretten ikke paa Issen, men paa det ene Øre og indskrænkede dens Størrelse til det mindst mulige. Dette

gav vedkommende Person noget over al Maade kækt og udfordrende ved sig. Se vi f. Eks. Prinsesse Anna af Danmarks (Fig. 35) eller Birgitte Gøye's Portræter (Fig. 56), saa forandrer dette ene Punkt kendeligt hele Indtrykket af Figuren. Selv paa Ligstene svækkes ikke Virkningen. Erik Krabbe mellem sine to Hustruer, hvoraf den ene er matroneklædt, den anden har Baretten paa Snur, tager sig ud som Herkules paa Skillevejen mellem Dyden og Lasten (Fig. 57).

Fig. 57. Ligsten over Erik Krabbe og hans to Hustruer.

Ganske den samme Fremgangsmaade anvendte man, da senere Hatten afløste Baretten. Man fulgte med, men formindskede Hatten til en saadan Ubetydelighed, at den end ikke vilde have passet til det mindste Barn. Dronning Sophia af Danmark i denne Dragt gør paa enhver Uindviet Indtrykket af i Spøg at have anbragt et Dukkelegetøj paa Hovedet (Fig. 58). Det var klart, at med saadan en lille Hat kunde der ikke, selv om man

havde villet, ydes Genhilsen til Mandens. Den maatte hæftes fast for at sidde der. Højt regnet kunde den kun gælde for et Forstaaelsens Nik til den mandlige Mode, et bly lille Pip eller Kluk til Svar paa Hannens fortryllende Toner.

Fig. 58. Dronning Sophia af Danmark.

Kun ved én Lejlighed dækkedes Perlehuen ganske, det var, naar Søgedragten anlagdes ved Begravelser, hvor jo efter Dagens Skik Kvinder fulgte saavel som Mænd. Ved slige Lejlig-

heder indhylledes hele Hovedet i Flor, hvis lange Snipper hang ned ad Ryggen (Fig. 47). Det var denne nonnelignende Dragt, hvori det ogsaa var Skik at afbilde Afdøde, især paa Ligstene. Enkedragten afveg noget herfra, idet Hovedet her kunde bevæge sig friere, i Reglen kun med et hvidt Lin som Overkast over Huen (Fig. 59).

Saavel ved Begravelsersom ellers, især vel paa Rejser, brugtes det undertiden at tilhulle ogsaa det nederste af Ansigtet. Hertil tjente de saakaldte »Mundduge». De bandtes i Nakken og dækkede Mund og Hage. Prinsesse Anna fik seksten saadanne af fint Linned med sig til Sachsen 1548.¹ Ogsaa ved disse uddannede den Skik sig at anbringe Perler og Guld-pailletter ligesom paa Perlehuerne. Mette Rosenkrands f. Eks. efterlod sig en saadan guldbesat »Munddug».²

Men naar alt andet var dækket, var det besynderligt ikke ogsaa at sørge for Næsen. I Frankrig indførtes der da en Art Masker, der var til at sætte fast bag Ørene og skjulte Næsen, men lod Øjnene frie. De kaldtes »cachenez». I Frankrig og de sydlige Lande overhovedet gjorde de megen Lykke. Ogsaa til

Fig. 59. Märta Eriksdatter Lejonhufvud, gift med Svante Sture.

Norden naaede de op. Prinsesse Anna fik seksten «Næsedæk-kere» med sig fra Danmark.¹

Efterhaanden var der ikke meget tilbage at se af de nordiske Skønne. Man forstaa Hertuginde af Brunsvig, der til samme Kurfyrstinde Anna udtalte sin Beklagelse over, at naar hun indhyllet i alt dette, der jo var nødvendigt for Teintens Bevarelse, tilsidst skulde binde sig det tætte Slør for Øjnene, kom hun næsten altid til at forrykke det alt Paabundne eller krølle sin Pibekrave. Kurfyrstinde Anna gav et omstændeligt Svar med Oplysning om de Smaaaff, hun selv anvendte ved saadan Lejlighed.² Nærmere set var disse dog egentlig kun en Omskrivning af, at man burde have et let Haandelag. Hvor sligt eller andet manglede, skød man aabenbart en Genvej til den hele Formumning, naar man som Kvinderne i Ribe straks resolut tog «Dannekvindekaaben» over Hovedet.

Hvad Haarsætningen angik, afveg man ikke fra den middelalderlige Skik: omtrent i et Aarhundrede at gennemløbe alle de forskellige Yderligheder. Man begyndte for Mændenes Vedkommende med at have Haaret tæt afklippet efter en lige Streg i Panden og meget langt i Nakken, saa at det faldt ned over Skuldrene. Hertil bares intet Skæg. Denne Skik fulgtes baade af Kong Hans og hans Broder, Frederik den Første. Den unge Christiern den Anden anlagde Skæg, men dette ansaas uden Tvivl endnu for stridende mod god Tone. Idetmindste skrev Erik Val-kendorf, der saa utrætteligt arbejdede paa at gøre alt godt for den kongelige Brud, som han førte med sig til Danmark: «Jeg beder Eders Naade ydmygeligen, at I modtager Eders Naades Fyrstinde med største Stads og lader de Burgundiske og os alle i Danmark mærke, at hendes Naade er Eder kjærlig og velkommen. Og lader nu straks rage Eders Naades Skæg af, for mange Sagers Skyld! saa kan Eders Naade med saadant, som forskrevet staar, stoppe Munden paa os allesammen».³

Hvis Christiern den Anden har efterkommet dette Raad, maa han, for at følge Moden, kort efter paany have ladet det vokse ud igen. Omtrent Aar 1520 slog nemlig Skikken om, og det blev nu højeste Mode at bære stort Skæg. Christiern den Anden findes ogsaa stadigt afbildet med et saadant, medens hans Onkel

og Efterfølger, Frederik den Første, vedblev at være glatraget, som Brug var i hans Ungdom.

Omtrent paa samme Tid afskaffedes ogsaa i Udlandet det lange Haar. For Frankrigs Vedkommende var Grunden den, at Frants den Første Aar 1521 ved et Spilleparti, hvor det lader til at være gaaet muntert til, blev ramt i Hovedet af en Brand fra en Kærte. For at forbinde Saaret maatte man afklippe hans lange Haar, og da Hofmændene ikke vilde svigte deres Konge, lod ogsaa de allesammen deres Haar afklippe.¹ Saaledes blev Frankrig korthaaret.

Herfra bredte Moden sig til Tyskland. «Den 20de Februar 1552 begyndte jeg at lade Haaret vokse ud paany, hvilket ikke havde været Tilfældet siden 1528», skriver en tysk Modeherre i sin Dagbog.²

I Norden synes man i nogen Tid at have kæmpet imod. Gustav Vasa bar saaledes endnu Haaret paa den gamle Vis, lige afklippet i Panden og længere i Nakken, om end ikke saa langt, som Brug var ved Aarhundredets Begyndelse (Fig. 52).

Først med Christian den Tredie sejrede den nye Skik i Danmark (Fig. 53). Dog vedblev endnu enkelte Trofaste at bære Haaret paa gammeldags Maade. En af de mest udholdende synes Admiralen, Peder Skram, at have været (Fig. 60). Ogsaa Studenterne bar fremdeles Haaret paa den gamle Vis.³ Under de følgende Konger i Norden blev Haaret bestandig om muligt kortere og Skægget længere. Erik den Fjortende (Fig. 61), Johan den Tredie (Fig. 54), Frederik den Anden, alle bar de Haaret tæt afklippet og Skægget studset paa Kinderne, men endende

Fig. 60. Peder Skram.

i et langt, helst tvedelt Hageskæg. Det var en Selvfølge, at deres Mænd bar det ligesaa (Fig. 62).

Saalænge Frederik den Anden levede, var den lille Christian den Fjerde under Saksen (Fig. 28). Naar man i Mørke strøg ham imod Haarene, kunde man se det gnistre.¹ Sligt vilde aldrig være blevet opdaget i Aarhundredets Begyndelse. Men da han var bleven sin egen Herre, benyttede han Lejligheden til at anstille

Fig. 61. Erik den Fjortende af Sverig.

meget dristige Forsøg i Retning af nye Maader at bære Haaret paa. En af disse var saaledes at lade Haaret i Tindingerne vokse langt, flette det i to Piske og derpaa bøje dem bag om Ørene, saa at de stak frem som to stive Spidser ved Siden af Kinderne.²

Hvad der lettede Opbindingen under Ørene i ikke ringe Grad, var den Mode, som Dattiden synes at have hilst med en vis Begejstring, Brugen af Ørenringe for Mænd. En af de første i Norden, der vides at have anlagt denne nye Pynt, var Niels Sture i Sverig.

rig, hvem Erik den Fjortende Aar 1567 myrdede med egen Haand (Fig. 63). Saavidt man kan se, lod Christian den Fjerde stundom Tindingepiskene stikke ud gennem de store Ørenringe.

Som Ældre indførte Christian den Fjerde den lange, flettede Marelok paa den ene Side af Hovedet, en Haarsætning, der vistnok forekom Samtiden lige saa besynderlig som hans Ungdoms Forsøg. De Fleste var allerede nu i Færd med at anlægge Paryk.

Frankrigs Konge, Ludvig XIII, var nemlig 1631, skønt han kun var 30 Aar gammel, med ét bleven skaldet.³ Dette burde

dækkes, og troligt fulgte, som for hundrede Aar siden, først Hoffet, saa Frankrig, saa hele Europa med. Christian den Fjerde stod ganske ene og forladt med sin Marelok. Skønt med frodig Haarvækst lod ogsaa hans Søn, Frederik den Tredie, stadigt sin Isse barbere, ganske som Ludvig XIV, for en tre-fire Gange om Dagen at kunne anlægge ny Allongeparyk. Sligt var saa indlysende bekvemt. Parykkerne lod sig jo krølle, uden at Hovedet behøvede at være under. «Det er i Sandhed forbavsende, at en saa hensigtsmæssig Mode kun har været kendt saa kort».¹ I det 18de Aarhundrede synes Parykkerne selv at have indset dette. De blev alle gamle og hvidhaarede af Pudder. Men des skarpere i deres Dom. Mod Aarhundredets Slutning var naturlig Haarvækst paa Isse eller Kind en Raahed, som enhver søgte at skjule og skamfuld undsaa sig over. Først ved den franske Revolution erhvervedes atter Frihed til at bære Skæg og eget kortklippet Haar.

Fig. 62. Niels Gyllenstjerna (1526—1601).

For Kvindernes Vedkommende tilstedte Hovedbeklædningen kun ringe Spillerum for forskellige Haarsætninger. Kun ved en eneste Lejlighed i Livet var det tilladt at bære udslagent Haar, det var, naar en Jomfru stod Brud. Ved hendes senere mulige Bryllupper, saavel som til daglig, havde hun derimod at skjule «Kvindens Prydelse» med den ærbare Hue. I saa Henseende var man langt strengere i Norden end i Tyskland. Medens det her blev Mode i Aarhundredets anden Halvdel at bære en Fletning ned ad Nakken (Fig. 43 b), tilstedtes aldrig slig Usømmelighed i Norden.

Al Interessen samlede sig da om den Smule Forhaar, der

var synligt. Men Kresen blev bestandig snævrere, og ved Aarhundredets Midte lukkedes den ganske. Ubarmhjertigt skjulte Huen de sidste Tindingehaar. (Fig 35 og 56.) Det lød næsten som Spot, naar det i en i de Aaringer fordansket Bog tillodes Kvinderne at pleje deres Haar:

Dog ej med «Kirsekvad» og «Glintevand»
Ei vride det i Pinde, at det krølle kan.¹

Fig. 63. Niels Sture.

Alt sligt var der jo nu slet ingen Anledning til.

Saa meget des større var den Iver, der udfoldedes, da den totale Formørkelse begyndte at vige, og omkring Aar 1570 to halvmaaneformige Rande viste sig paa hver sin Side af Huens Pandesnip. Det gjaldt om at pleje disse Smaapartier efter bedste Evne. Det er i saa Henseende højst betegnende, at den første Mode, der nu opstod, var at underbygge dem med Valke, hvorved den Smule, der fik Lov at vise sig, kom til at syne langt mere.

Det var uden Tvivl omtrent samme Haarsætning, som vi kende fra Maria Stuarts Portræt fra en lidt tidligere Tid (Fig. 42). For Danmarks Vedkommende kan vi maale Iveren ved Hjælp af forskellige, endnu bevarede Breve. Det lykkedes at indforskrive en Kvinde, der ganske særligt forstod sig paa at lave saadanne Valke, og om denne Kvinde, der bortførtes fra Gaard til Gaard, blev der nu en overordentlig Rift.

«Kjære Søster! som Du og formelder i Din Skrivelse og er begjærende, at den Kvinde, som er her hos mig, som gjør de

Valke, at naar hun faar afgjort for mig, at hun da maatte komme til Dig, saa maa Du vide udi Sandhed, at jeg ikke endnu til visse veed, hvor snart hun kan faae mit Tøj færdigt, og maa Du troe for vist, at det første hun faar afgjort for mig, vil jeg lade en af mine egne Vogne age hende til Dig, saa hun vist skal komme til Dig det allerførste mig muligt er». ¹

I dette Brev fra Mette Rosenkrands til Birgitte Bølle faar man kun en Anelse om den Ventendes Utaalmodighed. Men denne giver sig et meget uforbeholdent Udtryk i et Brev som dette fra Anna Brade:

«Allerkjæreste Søster! Som Du skriver om den Valke-Kvinde, da er mit Bud for længe siden igen kommen. Han taledes med hende, hun var hos Ane Erik Hardenbergs, og der skulde hun være i otte Dage, og saa skulde hun til Ane Christoffer Gyldenstjernes og gjøre Valke for hendes Datter; saa hun svarede, at hun kunde for ingen Del komme til mig før Sct Hansdag, dersom jeg kunde tøve saa længe, da vilde hun gjerne komme til mig. Om dit Bud kunde faae bedre Svar, det veed jeg ikke. Gud for sin kjære Søns Skyld unde mig Lykke til, at jeg kunde faae hende! ellers blive de lilla Sætter (?) fordærvede, jeg skal lade gjøre til hende. Jeg kan troe, jeg faaer at bie en Stund ogsaa efter disse fjorten Dage. Gud give, hun vilde endda komme!» ²

Ved Aarhundredets Slutning afskaffedes i Samfundets højeste Krese atter Huen, og Haaret, der nu fik Lov til helt at ses, opsattes gerne i høje, Bagværk-lignende Former (Fig. 44). Som det var at forudse, vakte denne Mode Forargelse, ikke mindst, da den ledsagedes af stærkt blottet Barm. Det er imidlertid et Bevis for Modens Magt, at ikke de spottende Betegnelser for denne Dragt, men det matte Gensvar herpaa er gaaet over til at betegne noget letfærdigt. I Frankrig vidste man intet andet at udsætte paa dem, der forargede sig over den nye Mode, end at de selv gik med graa Støvler. Det dertil sigtende Navn «Grisette» har holdt sig indtil Nutiden.

X.

Vi har hidtil væsentlig dvælet ved Klædedragtens vekslende Snit i det 16de Aarhundrede. Den hele til Grund liggende Bevægelse forstaas imidlertid først ret, naar vi tillige betragte den mærkelige Udvikling, som samtidig gjorde sig gældende paa Stoffets Omraade. Her, hvor det ikke alene kom an paa Smag, kunde Tidens Trang til det Nye, Rige og Prægtige ganske anderledes skaffe sig Luft. Renæssancens Virkninger paa dette Omraade viser sig derfor ogsaa i saa stærke Overdrivelser, at Nordens Historie hverken før eller efter kan opvise Magen.

Hvad der mindre falder i Øjnene, men dog maaske tydeligst udtrykker Strømningens Kraft, er den store Forandring, der foregik med den nordiske Bondedragt. Tidligere havde denne været forfærdiget af hjemmelavede Stoffer, fremfor alt af Vadmæl. I det 16de Aarhundrede forandredes helt dette Forhold, og udenlandsk Klæde blev det almindelige Beklædningsstof. Allerede 1546 kunde Gustav Vasa klage over, at de svenske Bønder ikke vilde slide andet end engelsk og hollandsk Klæde.¹ Indførslen af Klæde steg i Stockholm i Løbet af 33 Aar (1536—69) fra 1362 Stykker til 4816 Stykker, altsaa til det firdobbelte, i Gefle i Løbet af tolv Aar fra 125 til 1301 Stykker, altsaa til det ti-dobbelte.² Et ganske lignende Omslag lader sig iagttage i Danmark. I et af Tidens Skuespil udtrykker en Bonde sin Foragt for det hjemmelavede Uldtøj saaledes:

Min fattige Hustru, jeg mig fik,
Baade ulden og nøgen hun for mig gik.

Medens derimod Velstand betegnes saaledes:

Min Broder nu store Heste rider,
Hans Kone «Leidsk» [o: Klæde fra Leiden] og «Engelsk» slider.³

Paalidelige Oplysninger fra Ribe-Egnen fra Aarhundredets Slutning viser os, at Forandringen her var tilendebragt, saa at fremmed, især engelsk Klæde nu var Landbefolkningens Hovedbeklædningsstof.⁴

Som bekendt har i intet af de tre nordiske Lande Bønderne senere været i Stand til at vedligeholde denne Overdaad. Tidernes Ugunst har nødt dem til at vende tilbage til det gammeldags Vadmæl. Selv i vor Tid er Tilstanden endnu næppe naaet op i Linie med Forholdene i det 16de Aarhundrede.

Det var en Selvfølge, at Købstad-Almuen ikke gav Bønderne noget efter. Ved festlige Lejligheder forslog her ikke engang Klæde. Man faar et mærkeligt Indblik i, hvad ogsaa her de følgende Tider har haft at slaa af paa, naar man læser en Bestemmelse som denne: Ingen Tjenestepige skal efter denne Dag bære Fløjls Slag, Maars- og Hermelins Slag, Fløjls Tøfler, Guldlad eller Perler, hvilket er imod Kongl. Majestæts Reces, alt under en Bøde af 3 Daler, hvilke straks er at udgive og pante hende af, saa tidt hun det bruger.¹

Det var naturligvis Adelen og den højere Borgerstand, hvorfra Eksemplet udgik. Lysten til kostbare, straalende Stoffer kendte her ingen Grænser. Indførslen af Silkevarer steg for Stockholms Vedkommende under Gustav Vasas Regering fra det beskedne Tal 98 Stykker i Aaret 1536 til den storartede Sum af 1700 Stykker i Aaret 1559.² Det var aldeles fabelagtige Masser, som en enkelt kunde bruge af Fløjl, Silke, Klæde og andre Beklædningsstoffer. Gustav Vasas tredie Dronning, Catharina Stenbock, og de fem kongelige Døtre fik saaledes i det ene Aar 1559 udleveret til deres eget Brug: 68 Alen Gyldendug, 115 Alen hvidt Sølvmor (Sølv-Bliant), 60 Alen Gyldenatask, 555 Alen Fløjl, 208 Alen Damask og over 1200 Alen «Skellert». Hertil kom en hel Del Silke-Atask, almindeligt Atask og Taft, for hvilke Talene ikke er anførte. De to unge Prinser, Magnus og Carl, der dengang var sytten og ni Aar gamle, brugte i det samme Aar til deres Klædedragt: 134 Alen Fløjl, 16 Alen Silke-Atask, 38 Alen Damask, 13 Alen Fløjls «Pasement», 207 Alen «Skellert», 14 Alen Taft, og 5 Stykker (150 Alen?) «Sindal».³

Hvad der fremfor alt vakte Begejstring, var de guld- og sølvindvævede Stoffer, Gyldenstykke og «Bliant» eller: Fløjl, Atask, Silke paa «Guldbund og Sølvbund», som det i Danmark gerne kaldtes. Erik den Fjortende holdt til sit eget Brug ikke mindre end syv Guldvævere paa Stockholm Slot.⁴ Ellers tilvirkedes disse Stoffer mest i Italien, og gennem tre store Handelshuse i Tyskland, et i Leipzig og to i Nürnberg,⁵ førtes de videre til Norden. I Aaret 1555 var der ikke mindre end fem

Kræmmere i København, der handlede med Gyldenstykke og «Bliant».¹ Stundom gjorde man de øvre Traade ikke af forskelligartet Farve, men hvide eller gule som Underlaget selv, undertiden ogsaa ligefrem af Guld eller Sølv, saa at det hele blev en Art Metalvæv. Den danske Prinsesse Anna fik saaledes til sit Udstyr Aar 1548 blandt andet en hvid Bliants Kjole, en gylden Bliants og en gylden Kjole, Guld paa Guld.²

Det var klart, at saadanne Stoffer maatte være i høj Grad kostbare. 60 Kroner for Alen var langt fra noget usædvanligt. Gustav Vasas ene Datter fik f. Eks. ved sit Udstyr 1562, ikke mindre end 160 Alen gylden Atlask og 24 Alen gylden Damask til 60 Kroner Alen.³ Men ogsaa de simplere Stoffer, ensfarvet Klæde og Fløjl, kunde være dyre nok. Vi høre Tale om Fløjl til 12—16 Kroner Alen,⁴ Klæde endog til 32 Kroner Alen.⁵ Saadanne Priser vinde i Forstaaelighed, naar man véd, at samtidig kostede en fed Okse kun 36 Kroner.⁶ Selv langt ned i Borgerstanden skyede man ikke at betale Klæde med Priser, der nu vilde forekomme urimeligt høje. Anders Sørensen Vedels Hustru skriver saaledes om en af sine Sønner, der var kommen i Sorø Skole: «Lad ham med det første faa en god engelsk Klædning til en fem [Species-] Daler Alen, den kan han ogsaa bruge i Vinter».⁷

Farverne paa disse Stoffer var, som vi alt vide, saa iøjnefaldende som muligt. Det var Tidens Smag at gøre Dragten stærkt spraglet ved at lade skrigende Farver mødes. De genemskaarne Klæder gav rig Lejlighed hertil, de mange forskellige Lag i Kvindedragten ikke mindre. Skarlagenrød, brandgul, papegøjegrøn, leverfarvet, himmelblaa og askegraa var især yndede. Betegnelser for Farver, som Nutiden vilde have ondt ved at forstaa, forekommer ofte: Neglikefarvet, hvid neglikefarvet, tintebrunt, fiolbrunt, gul livfarvet, livfarvet carmoissin, rødt i blaat, papegøjegrønt i brandgult o. s. v. Skaf mig noget «ret smukt, sælsomt Klæde, saa meget som til femten Herremænd, og fem Alen Fløjl til hver», skrev Frederik den Anden engang til Christoffer Valkendorf,⁸ da Opfindelses-Evnen svigtede ham.

At det ikke blot var ved Hoffet, at disse mange Farver trivedes, men helt ned i Samfundets lavere Lag, kan ses af mangehaande Klædefortegnelser. I et af Tidens Skuespil udbryder en Børgerdatter ved Tanken om sin Ungdomstid:

Jeg var saa hovmodig i de Dage,
 At jeg vidste aldrig hvad jeg vilde drage:
 Brunt og blaat og dystergrønt,
 Høj Fiolfarve, det var ret skönt;
 Brandgult og saa lavendelblaat,
 Leverfarvet og askefarvet graat,
 Sligt havde jeg nok, det var min Dragt.¹

En egen Maade at gøre den enkelte Farve levende paa, var ved at trykke Mønster deri. Saa godt som alle skulde have deres Fløjel «trykt i Blommer». Om det saa var Bræmmerne paa Præstekjolerne, saa var de hyppigt saaledes mønstrede.² Det synes, som om denne Paatrykning undertiden er bleven foretaget her i Landet, medens Stofferne selv alle forskreves fra Udlandet. Selv om noget askefarvet graat Atlask, der var købt til Christian den Fjerde, hedder det, at det blev «trykt i adskillige Slags Blommer til Prinsens Behov».³ Blandt Gustav Vasas Beklædningssager paa Stockholm Slot omtales to Stykker Kobber, som man plejer at trykke Fløjel med.⁴

En overvejende Part af disse Dragter var forede med Skind. Dette var en gammel Skik og stemmede vel med Datidens Opvarmningsforhold. Ogsaa heri foregik der imidlertid i Aarhundredets Løb en Forandring. Hvad der tidligere havde været brugt alene ved Vintertid mod Kulden, blev lidt efter lidt en nødvendig Pragt, der anvendtes Sommer som Vinter.

Almuen nøjedes i Reglen med en lammeskinsforet Kappe og Hue, men hos de højere Stænder steg Kuldskærheden i en mærkelig Grad. Gustav Vasa havde ikke blot skindforede Kapper, Kjortler, Trøjer, Vamse, Huer og Vanter, men selv Benklæder (Overtøj), ja Uldenskjorte og Brystduge forede med Skind.⁵ Peder Oxe havde baade skindforet Brystdug, Slobrok og Nathue.⁶ Om et Par Brystduge, forede med Strudsedun, som Kurfyrst August fik sig, skrev hans Hustru, den danske Prinsesse Anna: «Hans Kærlighed synes godt om dem og bærer dem gerne ned om Maven for Fordøjelsens Skyld».⁷ Kvinder bar ikke blot Skindfo'r under Kappen og Kjolen, men selv under Skørtet, Indertøjen, ja under det indre Livstykke. Mette Rosenkrands havde to saadanne forede med Skind, det ene fløjlsbetrukket.⁸

I Aarhundredets sidste Halvdel hørte en skindforet Kappe med til festlig Sommerbeklædning. Ved Prinsesse Elisabeths Bryllup, ved Frederik den Andens Rejse til Holsten 1561, ved

Christian den Fjerdes Kroning, lutter Begivenheder, der foregik i den varmeste Sommertid, fik Adelsfølget Befaling til at møde klædt i Pelsværk.¹

Det Skind, der anvendtes, var af meget forskellig Art. I daglige Dragter var det sjældent andet end Kaninskind, Hare-, Katte- og Egernskind, hvilket sidste gik under Navnet «Graaværk». De tre smaa Søstre, Karine, Else og Dorthe Gyldenstjerne, gik saaledes alle med Kattefo'r i deres Vinterkjoler og Skørter. Den 22de November 1564 fik Dorthe et Kattefo'r, der havde siddet under hendes afdøde Moders Kjole, og desuden en «Mantel» Kattefo'r til at fore sig en Vinterkjole med. Aaret efter paa samme Dag fik hun Graaværk til et Skørt, som Bundtmageren lavede for hende, og desuden Graaværk til selv at fore sig en sort, engelsk Trøje.² For Slesvigs Vedkommende forbød Hertug Johan Adolf Aar 1601 Borgerkoner at have andet Fo'r i deres Kaaber end Kaninskind, Graaværk og i det højeste røde og hvide Ræveskind.³

Hos de højststillede og til Fest var det finere Skind, der anvendtes, især af Maar, Odder, Sobel og Hermelin. Disse brugtes ogsaa ofte blot til Kantning. Saaledes fik f. Eks. den lille Else Gyldenstjerne i Aaret 1566, samtidig med at hun fik Kattefo'r i sit Skørt, en Kaabe og en Trøje kantet med Maar og to Trøjer endogsaa kantede med Hermelin.⁴ Maars- og Hermelins Bræmmer omtales overhovedet hyppigt. Hvor der skulde være fuldt Fo'r heraf, gik en stor Mængde Skind med. Under en Fløjls Kjole, der tilhørte den danske Enkedronning Dorothea, sad saaledes 77 Sobelskind, under en anden 55, under en Kappe 75 Maarskind.⁵ Yndet Fo'r under Mandsklæder var foruden Maar især Ulve-, Losse- og sorte Ræveskind. Peder Oxe havde fem Losseskind- og to Ulveskind-Kjortler,⁶ den lille Christian den Fjerde og hans Broder Ulrik fik Aar 1590 hver en Kjortel med Ulveskind, to Aar efter nye af samme Art.⁷ Sort Ræveskind betaltes stundom seksten Gange saa højt som almindeligt rødt.⁸

Lysten til at bære kostbare Skind som Fo'r var ligesaa udbredt i Udlandet som i Norden. Grev Henrik af Schwarzburg skrev ikke uden Grund fra Brüssel: «Man gaar her saa pragtfuldt klædt, at jeg skammer mig over at bære mit bare Fløjls; send mig snarest noget kostbart Pelsværk».⁹ Disse Forhold drev Priserne paa Skindvarer til Vejrs ogsaa i Norden, hvorfra de

hentedes. Fra Stockholm udførtes Aar 1569 ikke mindre end 138000 Egern- og Hareskind, fra Viborg i Finland Aar 1558: 286000, og i samme Aar 18000 Hermelin-, Odder- og Maarskind.¹ Det var derfor selv i Norden meget dyrt at følge sin Lyst. Et Losseskind kunde koste indtil 36 Kroner,² et udsøgt Ulveskind 24 Kroner,³ et Maarskind 4 Kroner.⁴ Og hvad hjalp det, at en Maar var større end en Hermelin, naar Moden bød kun at bruge Struberne til et Fo'r som det burde være.

Hvo, der kunde, fulgte imidlertid med. Man sparede maaske lidt, hvor det gik an, som Enkedronning Dorothea, efter hvis Død det kom op, at alle Bagstykkerne i hendes Sobelskinds Kapper og Kjoler kun var forede med Sobelskind af meget tarvelig Beskaffenhed.⁵ Men selv med den største Behændighed kunde man dog ikke undgaa at betale betydelige Summer. Det samlede Fo'r i alle de Klædninger, som den svenske Prinsesse Anna Aar 1563 fik til sit Udstyr, vurderedes til ikke mindre end 32000 Kroner.⁶ Under saadanne Forhold var det sikkert en meget velsét Foræring, som de fire danske Gesandter modtog Aar 1562 ved Afskeden i Rusland: Hver en Gyldenstykkets Kjortel foret med Sobel, en stor Sølvskaal, to Tønder pakkede med Sobelskind og 4000 Graaværk.⁷

I alt dette skete der et temmeligt brat Omslag, da i det følgende Aarhundrede de ny indførte Kakkellovnes Virkninger begyndte at vise sig, og Moden at bære Skindfo'r for Nordens Vedkommende tabte sig i en mærkelig Grad. Den ældgamle Skik maatte vige for nye Forhold, og en af Renæssancens smukkeste Prydelser bortfaldt.

Klædningernes Yderlag var kostbart, Foret ligesaa. Men dyrest af alt var dog to Former for Anvendelse, som der hørte det 16de Aarhundredes Tankegang til, for fuldt at gennemføre.

Det havde tidligere været en indgroet Opfattelse, at et Klædebons Godhed ahang af dets Varighed, Stadsstykker gik i Arv fra Slægt til Slægt. I Modsætning til denne gammeldags Tarvelighed og Soliditet, begyndte der imidlertid i det 16de Aarhundrede at gøre sig en hel ny Betragtningssmaaade gældende, hvis Virkninger ogsaa blev kendelige i Norden. Det ansaas nu

for upassende at optræde oftere i en og samme Dragt. Den Enkeltes Rigdom og Smag burde netop vise sig i en bestandig Afveksling, der aldrig tillod Øjet at vænne sig til eller at genkende det samme Klædningsstykke.

Hermed var der aabnet et bundløst Dyb for forøget Ødselhed. Om end Trangen delvis kunde imødekommes ved Tilvirkning af straalende men mindre holdbare Tøjer, saa var det dog umuligt ad denne Vej at faa Regningen til at stemme. Det at være paa Moden og at kunne bevæge sig ved Hove, blev nødvendigvis en Kilde til uafbrudt igenkommende Udgifter.

I Udlandet antog hele denne Retning forbausende Omfang. Om den franske Prinsesse Elisabeth (Fig. 40), der blev gift med Philip den Anden af Spanien, fortæller saaledes en samtidig Beundrer,¹ at hun ypperligt vidste at omgaa sin Mands Urimelighed. Hans Forbud mod at skifte Mode holdt hun sig ganske vist efterretteligt, men til Gengæld indførte hun at besætte hver Dragt paa en ny Maade, og aldrig at bære samme Dragt, den være sig nok saa kostbar, mere end én Gang. Ad denne Vej lykkedes det hende at blive ham lige saa dyr, som om hun havde faaet Lov til at veksle Snit. En venetiansk Gesandt, der Aar 1577 besøgte Paris, beretter, at det ved Hoffet dér var Skik gentagne Gange om Dagen at veksle Dragt, og at ingen Hofmand kunde optræde passende, uden at være forsynet med 25—30 forskellige Stadsdragter.² Dronning Elisabeth af England, der trods al sin Myndighed stadig appellerede til mandlig Beundring, efterlod sig ved sin Død ikke mindre end 3000 Dragter.³

I Norden træffer vi tydelige Spor af, at den samme Lyst til Afveksling var ved at trænge igennem hos de høje Stænder. Allerede Frederik den Første maatte udstede Forbud imod, at Adelsmænd enten anskaffede sig selv eller udstyrede deres Døtre med mere end seks Silkedragter.⁴ De enkelte Fortegnelser over Klæde-Beholdninger, som vi endnu kunne undersøge, viser os ofte en paafaldende rig Forsyning. Peder Oxe synes saaledes at have ejet 34 Kjortler.⁵ I Gustav Vasas Klædekammer paa Stockholm Slot fandtes i Aaret 1548 ikke mindre end 30 Trøjer, 52 Hovedbeklædninger og 51 Par Hoser.⁶

Et ganske eget Udtryk skaffede denne Trang til Afveksling sig i de bestandig skiftende Hoffarver. Under Christian den Tredie og Frederik den Anden synes Hofsindernes Dragt, der bestemtes af Kongen og svarede til en senere Tids Uniformer,

sjældnen to Aar i Træk at have været ens. Aar 1538 var den saaledes gule Kjortler og gule Hatte, Aar 1540 en anden Farve Kjortler, graa Hatte samt Pikkelhuer under Hattene. Aar 1543 skulde Kjortlerne atter være gule, men med hvide, brune og røde Streger paa Bryst og Arm, og i det ene Ærme et grønt Stykke Tøj kantet med hvidt og med de samme Streger i. Hoserne og Trøjerne maatte denne Gang være efter eget Valg, men en sort Fløjls Pelsrok over det hele, samt gule Hætter og en gul Hat over disse igen. Aar 1548 var Kjortlerne sorte, Kappen og Hoserne graa. Det følgende Aar blev Kjortlerne leverfarvede og Hoserne af hvidt Klæde. Ved Frederik den Andens Tronbestigelse 1559, bestemtes først violbrun Farve til Kjortlerne, men denne Farve afbestiltes atter, og de blev sorte, Hoserne gule. Aar 1561 bares askefarvede Kjortler med kronet F paa den ene Arm, askefarvede Pelsrokker bræmmede med sort Fløjl, sorte Hatte og Hoser. Aaret efter skulde Hoserne være røde, o. s. v. o. s. v.¹

En saadan bestandig Vekslen maatte naturligvis være meget kostbar, ligesom den ogsaa var højst ubekvem for de Paagældende. Hvert Foraar gaves gerne Parolen for Sommerens Hofdragt, og ridende Bud afsendtes da med skriftlig Besked og vedlagt Tegning til de paa Landet boende Hofmænd. Vi har endnu ikke faa af disse Breve med Mønstertegninger. Fig. 13 viser os den Tegning, der omsendtes Aar 1543.

Medens hele denne Skik med de mange forskellige Klæde- dragter var en udenlandsk Plante, der kun delvis slog Rod i Norden, var der en anden sydlig Mode, der straks blev hilset med Jubel heroppe og senere netop her udvikledes til en overordentlig Højde. Det var den Skik at besætte Klædebonet med ædle Stene og Metaller.

Selvfølgelig var Lysten til at bære Smykker gammel i Norden. Men her som andetsteds havde den hidtil været holdt indenfor visse Grænser. Metalrigdommen var ikke stor, ædle Stene en Sjældenhed og Brugen af Rustninger havde givet Trangen til Smykker en naturlig Retning mod Vaabenprydelser. Saa kom det store Omslag, da det nyopdagede Amerika og den direkte Forbindelse med Indien bragte Sølv og Guld, Perler og Ædelstene i Masser til Europa. Samtidig medførte Brugen af Krudtvaaben en skarpere Søndring mellem Vaaben og Smykker; Rustningerne veg og gav Plads for det blotte Klædebon, der

trængte til Metalglans. Da saa tilmed den lange Kappe afløstes af den korte Klædning, aabnedes en hel ny Skueplads for Smykker og Besætning.

Som saa ofte ved slige Lejligheder ledsagedes hine store Omvæltninger af en lille Opfindelse, der gav dem forøget Betydning. Brugen af Diamanter havde hidtil kun været ringe i Europa, da man ikke forstod sig paa at slibe dem. Saa fandt i Aaret 1476 en Guldsmed i Brügge paa at gnide to Diamanter imod hinanden saa længe, indtil der fremkom en glat Flade. Det stærke Straaleskær slog ham, og hurtigt uddannedes den Kunst ved Slibning med Diamantstøv at tildanne den døde Overflade til et Væld af Straalebrydninger.¹

I Forening nærede alle disse Betingelser hin umættelige Lyst til Anbringelse af ædle Stene og Metaller, der blev et Særkende for Renæssancen. I de sydlige Lande, især i Italien, fremgik heraf den mærkeligste Samvirken mellem Kunst og Haandværk. Næsten enhver af Renæssancens berømte Mestre har stundom virket som Guldsmed og herved bidraget sit til at iklæde Tidens Smag ædlere Former. Selv i Norden gjorde denne Trang sig gældende. I flere nordiske Byer f. Eks. Odense, København og Stockholm, uddannedes lidt efter lidt en Samling af dygtige Guldsmede, der efter Evne hævdede deres Haandværk til virkelig Kunst. Men hos Folkets Flertal holdt naturligvis den hele Tilbøjelighed sig indenfor en Forestillingskres, hvor det skønne og vægtige umiddelbart faldt sammen.

Bevægelsen lader sig for Nordens Vedkommende føre tilbage til en bestemt Lejlighed, da det første Stød gaves. I Aaret 1501 holdt Kong Hans's Datter Elisabeth Bryllup med Markgreven af Brandenburg, og ved Festlighederne i Steinthal i denne Anledning saa de danske Adelsmænd, at blandt de tyske Gæster bar ikke blot Fyrster, Grever og Riddere Halskæde, men selv almindelige Adelsmænd havde anlagt en Snor om Halsen med et Par vedhæftede Ringe. Dette maatte naturligvis efterlignes, og Skikken førtes med hjem til Danmark,² hvor den i faa Aar udvikledes til en forbausende Højde. Snart bar alle Adelsmænd ikke en Snor med Ringe,³ men en virkelig Kæde fire, fem Gange om Halsen. Det var en Selvfølge, at deres Hustruer og Døtre maatte have lignende. Og inden Aarhundredet var omme, var det Skik, at ikke blot enhver, der stod Brud, men alle velstaaende, borgerlige Kvinder til almindelig Fest ligeledes bar gylden

Halskæde. Aar 1560 bestemtes det saaledes i Aalborg, at ingen Brud maatte bære mere end fire Halskæder.¹ Og Aar 1601 forordnedes det for Slesvigs Vedkommende, at Borgerdøtre først maatte begynde at bære en Guldkæde med deres fyldte 12te Aar, medens det tillodes deres Mødre at bære to.²

Men der var jo egentlig slet ingen Grund til at indskrænke Anbringelsen af Guldkæder alene til Halsen og Brystet. Her var Pladsen dog altid forholdsvis snæver. Langt rigeligere var den nedefter, hvad enten man saa vilde lade Kæderne hænge ned ad Ærmerne eller som Kantning løbe omkring hele Kjortlens Nederdel.

Ogsaa dette gennemførtes. Ganske som om Halsen begyndte man først med en Snor, saa gik man over til hele Kæder. Guldsmidens Tid varede i Norden omtrent til Aarhundredets Midte.³ Saa gik man videre til Guldkæderne. I Danmark fik saaledes Prinsesse Anna Aar 1548 en hvid «Bliants» Kjole bræmmet med Guldkæder,⁴ og Prinsesse Dorothea Aar 1561 en violbrun tavlet Fløjls Kjole, «med dobbelt Belægning Guld omkring og gennemtrukken med Guldkæder.⁵ Aar 1552 holdt Gustav Vasa for tredie Gang Bryllup og ægtede den unge Catharina Stenbock. I den Anledning havde Jost Guldsmid i tre Uger travlt med at bearbejde en hel Del Dukater og Gylden, som Kongen havde leveret ham. Resultatet blev en 32 Alen lang Guldkæde, der skulde anbringes paa den «naadige Frues og Frøknernes Gylden- og Sølvduks Kjortler.»⁶ Den sidste Gang vi i det 16de Aarhundrede hører Tale om Guldkæder til Kjoler, var, da Enkedronning Sophia af Danmark under Rigsraadets lydelige Indsigelse sørgede for Udstyr til sine to Døtre. Hverken hun eller Danmark skulde have Skam af deres Dragt. Derfor fik ogsaa Guldsmid Fuiren i Odense Befaling til at lave Kæden paa 60 Alens Længde.⁷

Alle disse Guldkæder var dannede i meget forskellige Former. Der var «Ringkæder», «S-Kæder», med hvert enkelt Led i Form af et «S», «Murkæder», Panserkæder», «Tomkæder», «Sletkæder»⁸ og hvad de alle hed. Nemmest slap man dog, naar man lavede Kæden ligefrem af Guldmonter, hver enkelt Mønt blot bulet ud og med et Hul paa hver Side. Denne Art Kæder synes at have været meget almindelige,⁹ de havde den Fordel, at Værdien angav sig selv. Fælles for alle Arterne var, at de efter Nutids Begreber var overordentlig grove. Allerede Birgitte

Fig. 64. Enkedronning Dorothea af Danmark. (Efter en Afbildning i Pinakotheka Dano-Norvegica. St. Kgl. Bibliotek.)

Gøyes Portræt (Fig. 56) giver os et Indtryk heraf. Endnu synligere er det paa en Mængde af Malerierne i Gripsholms rige Samling. Leddene i Hertug Albrechts Kæde er saa store som en almindelig To-Øre, i Claes Horns som en Fem-Øre, Dronning Catarinas Kæder ligne Hunde-Lænker.¹

Hvad der ikke lidet forøgede deres drabelige Udseende, var deres Længde. Man havde Halskæder paa 10—14 Alen. Paa Johan Ranzaus Hustru gaar Kæden fem Gange om Hals og Bryst,² paa Birgitte Gøye mindst seks, paa Hertuginde Christina af Holsten syv Gange.³ Vægten svarede hertil. Henrik Rammel bar til Stads en Vægt af 92 Tyvekronestykker om Halsen. Den fjortenaarige Christian den Fjerde en Vægt af 120, Christoffer Valkendorf endog af 190 Tyvekronestykker.⁴

Hermed var dog langt fra Halsens Tynger til Ende. I Reglen endte Kæden i et forsvarligt «Klenodie», der hang foran paa Brystet. Men hertil kom desuden for alle velstaaende Kvinders Vedkommende et særligt og meget solidt Halsbaand eller rettere Halsbind af Guld, der ligeledes endte i et tungt Klenodie (se Fig. 35 og Fig. 56). Storfyrsten af Ruslands Pynt beskrives derfor saaledes af Jacob Ulfeld: Om hans Hals hang et Guldsmykke med adskillige Ædelstene, moksen paa den Maade som vore adelige Kvinder i Danmark pleje at bruge.⁵ Stundom, men sjældnere, dannede dette Halsbaand et uhyre Lænkesmykke, der i lutter svære Led strakte sig lige ned til Taaspidsen. Vi har Enkedronning Dorothea afbildet med en saadan Kæmpeprydelse (Fig. 64).

Hørte et saadant Klenodie til Sjældenhederne, saa var det derimod en Nødvendighed at have et Bælte, af Guld hos Rigere, af Sølv hos mindre Bemidlede. Dette indskrænkedes nødigt til blot Midtens Længde. Man skælnede mellem «Guldbælter» og «lange Guldbælter», hvis Snip hang ned imod Foden. Mette Rosenkrands var udstyret med begge Arter,⁶ Gustav Vasas to Dronninger af Navnet Catharina er afbildede med Guldsnippen op hæftet som et Sabelgehæng,⁷ paa Claes Horns Hustru gaar Guldbæltet omkring Livet lige ned til Fødderne og ender i et «Klenodie».⁸ I Rostock forbødes det Borgemestres og Raadmænds Hustruer at have Guldbælter tungere end to Pund.⁹

Hals, Bryst, Liv og Nederdel omgærdede med gyldne Kæder, kunde der tænkes noget mere fængslende! Hovedet var og blev

Fig. 65. Anna, Prinsesse af Danmark, gift med Kurfyrst August af Sachsen. (Efter Maleri paa Rosenborg. — Den samme som Yngre Fig. 35.)

dog det Punkt, hvorfra Pragten bedst kunde syne. Mændenes Hattebaand med «Klenodiet» og Kvindernes Perlehuer spil-

lede derfor med Rette en afgørende Rolle. Vi har allerede omtalt Guldhattebaandene og deres Diamantsmykkers Værdi. Perlehuerne gav dem intet efter. Hvad der her yderligere forøgede Kostbarheden, var den Skik, at man burde besidde flere af dem. Fire, fem, seks Perlehuer var den staaende Forsyning.¹ Det tarveligste Udstyr var paasyede Guldmønter. Saadanne brugtes ogsaa af Mændene i deres Underhuer. Knud Rud mistede saaledes under Grevefejden «fire Møtser, som der hang Guldstykker i».² Langt mere straalende var dog Perler, Ædelstene og Diamanter anbragte paa Guldbund. Det funkledede og skar i Øinene selv ved den mindste Vending af Hovedet. En af de prægtigste Perlehuer fra den Tid er uden Tvivl den, hvormed den danske Prinsesse Anna, gift med Kurfyrst August af Sachsen, findes fremstillet paa det ypperlige Portræt, der nu bevares paa Rosenborg (Fig. 65). Guldladet er som oversaaet med Perler og Ædelstene. Om al denne Herlighed bevarer endnu kun de danske Bønderpigers forgyldte Hue-Nakke en svag Erindring.

Paa Hænder og Fødder nær var nu alle Pladser optagne. Ogsaa disse blev imidlertid inddragne. De Fløjls Sko kunde besættes med Perler. Og ved Hænderne havde man Valget imellem, om man vilde beklæde dem med Fingerringe og Armbaand eller dække det hele med Perlehandsker. I Aarhundredets første Halvdel foretrak man den første Maade. Ingen Finger blev forurettet, alle blev de besatte.

I hvo mig faar, han faar god Lykke,
Jeg har nok baade Klæder og Smykke.
Til hver min Finger har jeg en Ring,
Et skönt Sølvbælte og anden god Ting,

udbryder en ung Pige i et af Tidens Skuespil.³ Birgitte Gøye er afbildet med Ring ogsaa paa Tommelfingeren. Sidsel Urne efterlod sig 24 Ringe. Af disse vejede de to Forlovelsesringe, begge skænkede hende af Albert Oxe, tilsammen to Pund og to og et halvt Lod.⁴

Under saadanne Forhold kunde Handskerne kun spille en liden Rolle. De var endnu i Reglen de gammeldags Vanter, der kun brugtes, naar Kulden tvang dertil. Ved Fest mødte man altid barhaandet. Saaledes stod Forholdene omtrent til Aarhundredets Midte, da syntes der at ville indtræde en Forandring, idet Fingerhandsker blev moderne. Perlestukne maatte de kunne

opveje en ringbesat Haand. En Tid syntes man at være i Tvivl, da fandt man paa en meget heldig Løsning. I Aarhundredets Slutning mødte alle til Fest med bare Hænder som fordom, men holdende et Par perlebesatte Handsker i venstre Haand. (Fig. 25, 28 og 40).

Nu var alt fuldt besat. Selv den mest opmærksomme vilde ikke kunne opdage et Ledemod, der ikke var guldbehængt. Tiden lod sig dog ikke forknytte. Man kunde jo strø Perler og Guld ud over den hele Person i Almindelighed. Trøstigt skred man til Arbejdet. Perlestikkerne maatte anbringe Perleprydelser overalt paa Klædebonet. Erik den Fjortende, der i saa Henseende var den mest umættelige, holdt ikke mindre end femten Perlestikkere paa Stockholm Slot, der havde at arbejde for ham alene. En af dem lønnedes med den anselige Sum af 800 Kroner om Aaret, de andre fik det halve.¹ Den svenske Prinsesse Anna fik til sit Udstyr en «Perlekjole» til 3000 Kroner. Prinsesse Elisabeth fik en til 20000 Kroner.²

En fuldt saa yndet Mode som at perlebesætte Klædningen, var at anbringe de saakaldte «Guldstifter». Disse omtales i en Mængde af Datidens Fortegnelser over Velstaaendes Klædedragter.³ De var en Slags Knapper, der lod sig anbringe efter Behag paa Ærmer, Skuldre, Ryg og hvor man ellers lystede. De var enten blot af Guld eller med en Roset af Diamanter og Ædelstene. To særlig yndede Former var gyldne Blomster, især Roser og Liljer med Ædelstene i Midten, eller ogsaa en Agernlignende Figur, der tog sig ud som Bagkroppen paa en Bi. Malerisamlingen paa Gripsholm frembyder mange Eksempler paa begge. Dronning Elisabeth af England findes blandt andre afbildet i en Kjole, hvor Guldstifterne er anbragte i overordentlig Mængde. Paa Afstand sét ligner det en Sværm af Guldbier, der alle med Velbehag bore sig ind i det tykke, røde Fløjl. Den danske Prinsesse Dorothea fik paa sin violbrune Fløjls Kjole med Guld-kæderne om, indsat 73 almindelige Guldstifter og desuden en hel Del andre, hvori der var anbragt 30 Rubiner og 49 Safirer. Mette Rosenkrands havde endogsaa Guldrosen paa et Par af sine Strømper.⁴

Ved ingen Lejlighed var man saa rundhaandet med Anbringelsen af alle disse Guldprydelser, som naar en Brud skulde pyntes. Det var en kvindelig Ærespost at være den, der «udredede» Bruden. Hermed fulgte Forpligtelsen til at stille alt sit

egtet til fri Raadighed og desuden skaffe tillaans fra Venner og Bekendte. Der er en egen Bitterhed i en Skrivelse som denne fra Anna Lykke til Birgitte Bølle: . . . «Jeg har givet Eders Foged en forseglet Æske, hvori ligger Eders fire Smykker og salig Birgitte Trolles lille Rubinhalsbaand. Hendes Jomfru, Birgitte Rosenkrands, var tilstede, da jeg modtog det, og hun talte alle Leddene paa Halsbaandet; der var 25. Jeg har slet ikke brugt noget af samme Smykker, thi jeg smykkede ikke Jomfru Ingeborg Hartvigsdatter, som jeg havde lovet og var tilbuden».¹ At være Brud i hine Dage var da en betydelig Kraftanstrengelse. Forgæves søgte man at indskrænke Vægten ved at begrænse Smykkernes Antal. I Ribe maatte en Brud kun bære tre Halskæder, i Aalborg fire.² Hvor Smykkerne imidlertid vejede i Pundervis, forsløg sligt kun lidet. Det var langt fra uden Eksempel, at en Brud segnede under Byrden.

Men ogsaa i en anden Henseende tyngede disse Smykker. Det var klart, at slig Overdaadighed maatte virke i høj Grad ødelæggende. Ganske vist laante man sig frem, som vi har sét. Det var vel heller ikke altsammen Guld, hvad der glimrede. Med Rette siger uden Tvivl en Kræmmer i et af Datidens Skuespil:

Finants kan jeg og bruge dertil
 For Almues Folk, inaar jeg vil:
 Spansk Messing for Guld jeg sælge kan,
 Dermed bedrager jeg mangan en Mand;
 Besynderlig Piger og unge Kvinder,
 Der saadanne Smykker have kær i Sinde,
 Dem kan jeg sætte Briller paa,
 At de vide aldrig, hvad de faa.³

Men i de store Træk sét, var det dog en yderst betænkelig Rus, der havde grebet hele Folket, og enhver, der havde klart Blik herfor, maatte med Grund nære Frygt for Følgerne.

Det er af særlig Interesse at lægge Mærke til, hvorledes de, der befandt sig midt i Bevægelsen, dømte om al denne Overdaadighed. Alt imens de selv reves med af Strømmen, følte de Trang til at opløfte en advarende Røst. Følgen blev en Række af Formaninger og Forbud, der, magtesløse fra Fødslen af, kun

tjente til at afmærke Udviklingens Trin, men ikke formaaede at standse den.

Formaningerne udgik især fra Gejstligheden. Ingen har her kæmpet saa tappert imod, som Sjællands Biskop, Peder Palladius. Han søgte at godtgøre, at alle de nye Moder var stridende imod Guds Vilje, hvilket klarligt fremgik af, at de straks blev efterfulgt af Landeplager. Fik man ikke den spanske Skab her i Landet, da man indførte spanske Moder, og de frantsøsiske Pokker, da man klædte sig paa fransk! «For tredive Aar siden kom Guds Fortørnelse herind fra England», saa fulgte den «engelske Svedesyg» efter, og nu for nogle Aar siden kom den «hede Syge af Skotland» for lige saadanne Sagers Skyld.

Lidt efter lidt vokser imidlertid Bevisførelsen Forfatteren selv over Hovedet. Han griber af Iver for at forklare alle Sygdommes Oprindelse. «Den spedalske Syge, der synes at være vandret hid fra Jødeland», den faldende Sot, den «Draabe eller Slag, som man bliver rørt med og kaldes almindelig Popelsi» o. s. v. Fra alle Verdens Hjørner manes Onderne frem, og den eneste følgerigtige Slutning, som Peder Palladius dog undlader at drage, vilde være den, at man helst burde opgive at gaa med Klæder, for at man kunde faa det saa godt som «udi den gylndne Alder, der var før Syndfloden».¹

Det er kun en mat Efterklang af samme Tankegang, naar Rektor Niels Bredal en halv Snes Aar efter synger:

Siden Danske fik engelske Klæder at drage,
Monne de og engelske Svedesyg have.
Da frantsoske Klædebon kom her i Land,
Kom og frantsoske Pokker blandt Kvinde og Mand.
Desligeste med flere nye Klædebon og Sygdom at have,
Som er en Advarsel og timelig Plave.²

Men i Begyndelsen af det næste Aarhundrede blev disse Advarsler fra oven dog altfor tydelige. I Mørkhøj ved København fødtes en Pige med en høj, bred Ophøjning bag i Nakken, «lidt spidsagtig, i Mønster som hine virkede Huer eller med Staaltraad oprejste Sørgehatte og andre saadanne forargelige Huer, som nu af Kvindekønnet bruges».³

Et Par Aar efter fødtes i Nakskov en Dreng, hvis tykke Ben grangivelig «var at ligne ved de store vide Bukser», medens Fødderne «var ligesom de Støvler med store opsmøjede Kraver».⁴

Det var for meget. Præsten i Gladsaxe slog til Lyd og udgav en Beskrivelse af «det sørgelige Spektakel og Vundertegn i Mørkhøj». Den tykke Dreng i Nakskov blev aftegnet og beskrevet. Bevægelsen voksede. Sagen kom for i Rigsraadet, det afgav sin Betænkning, og sluttelig skrev Christian den Fjerde til det teologiske Fakultet: «Vider, at eftersom aldeles ingen Tvivl er om, at Gud den Allermægtigste jo højliglen fortørnes af den store Hoffart, som Menneskene i denne Tid følge, særdeles med deres Klædebon, toppede Luer og anden letfærdig Dragt, saa at endog Gud i Himlen sin særdeles Mishag til saadant ved underlige Fødsler og adskillige Tegn tidt og ofte giver tilkende. Thi bede vi Eder og naadigst ville, at I dette flittigen af Guds Ord overveje og os Eders Betænkende meddele, hvad deri gudeligen kunde anordnes».¹

Klædedragtens Forbedring syntes nær, nu da den verdslige Magt tog Gejstligheden paa Raad for at oprette det forsømte. I Virkeligheden var dette dog kun en gensidig Falliterklæring. Begge Magter havde vist sig ude af Stand til at bekæmpe Ondet.

Thi ved Siden af Gejstlighedens frugtesløse Formaninger var Aarhundredet forud gaaet en lang Række af Regerings-Forbud, der ikke havde virket en Smule mere. Det 16de Aarhundrede var Luksus-Lovenes Tid. Man begyndte i Frankrig, og alle de øvrige Lande fulgte med. I Frankrig udstedtes alene i de en og tredive Aar 1545—76 ikke mindre end otte vidtløftige Love imod den stigende Overdaadighed i Klædedragt.² Selve deres Antal viser deres Magtesløshed.

I Norden tog Frederik den Første alvorligt fat Aar 1528. For at «afskaffe den Guds Fortørnelse over det hoffærdige Klædebon» forbødes det Adelsmænd og deres Hustruer og Døtre at have mere end tre Par Silkeklædninger hver. Ingen maatte mere købe Bliant og Gyldenstykke; Perlekjortler skulde helt afskaffes og ligesaa de brede Dame-Bonnetter, — Hullet, hvorigennem hele Forordningens Indhold skulde drysse ud, var imidlertid tydeligt angivet i Forordningen selv. Den tillod nemlig at slide, hvad der alt var tilskaaret og perlestukket.³ En Snes Aar efter, da Virkningerne ret skulde vise sig, var ogsaa Forordningen i den Grad ude af Kraft, at Alverden gik med Bonnetter, Perlekjortler brugtes som tilforn, og Regeringen selv tillod alle «Kræmmere» i København at handle med Bliant og Gyldenstykke.⁴

Aar 1547 udstedtes der en ny kongelig Forordning. Denne

Gang lod man Gud være udenfor, men gav til Gengæld Bestemmelserne et mere folkeligt Snit ved at meddele, at de var tagne «efter den menige Adels Begær». Disse selvfornægtende Sjæle havde bedt om, at det fremtidig maatte være dem og alle andre forbudt at bære Gyldenstykke, Bliant, Sølvmor, Perler eller Guld- og Sølvsnore paa Klæderne. Hvo der gik med sligt, skulde have Dragten forbrudt til nærmeste Hospital. Dog var det en Selvfølge, at Kongen, Dronningen og deres Børn skulde være undtagne. Ligeledes maatte Dronningens Jomfruer gaa med Guld- og Sølvstykke, dog kun «den Stund de er i Gaarden og ikke længere».

Til Løn for denne Opofrelse skulde Adelen saa have den Nydelse, at det blev alle Borgerlige forbudt at gaa med Fløjl, Damask eller Silke. Alt sligt skulde straks afleveres til nærmeste Hospital. Kun maatte de ugifte unge Piger, — man mærke «menige Adels» Galanteri — bære en lille koket «Fløjls-Bindike» paa Hovedet.¹

Forordningen udkom. Hospitalerne blev ikke rigere, Kræmmerne ikke fattigere. Den maatte udstedes paany Aar 1558,² med samme Resultat.

Men det blev bestandig værre. I Ribe drev Tjenestepiger det til at gaa med Fløjl, Hermelin og Perler.³ Og for Adelens Vedkommende var snart Gyldenstykke og Perlekjoler kun Fattigdom mod, hvad der nu forlangtes. Ædelstene paa Huen, Diamanter i Halsbaand og Bælte, Guldkæder om Kjolen og juvelbesatte Guldstifter strøet over hele Dragten. Det kunde umuligt gaa. Aar 1576 rettedes da en skarp Forordning mod alt dette Uvæsen. Alle disse nye Unoder skulde være forbudte. Som sædvanligt skulde alt sligt afleveres til nærmeste Hospital og enhver lade sig nøje med Gyldenstykke og Bliant og et Par Ædelstene i Halssmykket,⁴ — rigtignok lutter forbudne Sager ifølge de sidst udstedte Love.

Nogen Tid efter tog man ogsaa fat i Sverige. To Forordninger udstedtes, den første Aar 1585, den anden 1589. Genstanden var den samme. Kun havde man her opstillet den nye Form for Bøde: at skulle underholde en Landsknægt.⁵

Virkingen af alle disse Love var i Norden som andetsteds en og samme. Gentagelsernes Hyppighed viser det. Endnu i Aaret 1618 fornyedes i Danmark Forbudet mod Brugen af Gyldenstykke, Sølvstykke, Guld- og Sølvsnore og Guldstifter med Ædel-

stene.¹ Det var derimod noget ganske uvant, at Regeringen fire Aar efter virkelig gjorde sig den Ulejlighed at tilbagekalde denne Forordning, efterdi Hs. Majestæt havde «forfaret, at Guld- og Sølvsnore med bedre Fordel end Silkesnore kunde bruges».²

Spørge vi om Aarsagen til, at alle disse Regeringsforbud saa ganske forfejlede deres Hensigt, saa laa denne allerede synlig i Forordningerne selv. Det var aabenbart en aldeles forkert Maade at angribe Ondet paa, i samme Aandedræt at fordømme al denne Overdaadighed og saa alligevel opstille den som et Gode, der kun tilkom de højeste Stænder. Enhver kunde paa Forhaand sige sig selv, at man ved denne Rangforordning kun føjede en ny Tiltrækningskraft til de i Forvejen alt saa fristende Sager. Vilde man ikke, som i Tyskland ved Pludderhoserne, gaa den modsatte Vej og gøre dem til Embedsdragt for Bødlen, saa kunde man sætte Straffen nok saa høj, true som i Frankrig 1561 med, at Skræderne skulde piskes af Skarpretteren, og Kræmmerne have deres Betaling for de ulovlige Klæder forbrudt.³ Alt sligt vilde, selv om det virkelig kom til Udførelse, kun blive Modens Martyrium, der gik forud for dens sikre Sejr.

Dette Forordningernes Fejlsyn var imidlertid selv netop et Udslag af det samme, som de søgte at bekæmpe. Til Grund for begge laa den fælles Begejstring for det glimrende, det kostbare. Aldrig har noget Aarhundrede i den Grad troet paa dettes Magt som det 16de Aarhundrede. Disse stærke Farver, dette Gyldenskær over alt, er et af Renæssancens ejendommeligste Kendetegn. Dens Klædedragt var ikke et tilfældigt Modetræf. Tidens inderste Trang kunde kun skaffe sig Luft i saadanne Udtryk.

Det vil da forstaas, at det var én og samme fælles Drift, hvad enten saa Erik den Fjortende satte Sveriges Indtægter overstyr for at faa sig en ny, endnu skønnere Diamant, eller formaaende Velyndere morede sig med at pynte en fattig Pige som Brud. Og kun med denne Forudsætning bliver enkelte Ejendommeligheder ved Klædedragten i det 16de Aarhundrede os fuldt forklarlige.

Vi kan nemlig spore en Bevægelse paa Klædedragtens Omraade, der tilsyneladende peger vidt ud over Tidens øvrige Tankegang. Medens Standsforskellen iøvrigt var dybt indgroet i Tidens Bevidsthed og i det 16de Aarhundrede vel snarere vandt end tabte i Styrke, møder vi det Særsyn, at indenfor Klædedragtens Enemærker gør sig den dristigste Fordring paa Frihed og Lighed

gældende. De fleste samtidige Forfattere er opmærksomme herpaa. Saaledes hedder det hos en af dem:¹

Menneskene monne sig saa udsmykke
Med Silke, Fløjel og Gyldenstykke. . . .
Ikke alene Fyrster og Herrer,
Men og de som fast ringere mon være,
At man ikke kan i denne Tid
Gøre nogen Forskel eller Unterschied
Mellem en Hertug, Greve og Herremand
Mellem Borger, Bonde og Embedsmand [ø: Haandværker].

Lignende Ytringer komme ofte igen.² Især vakte det med Rette Forbavselse at se, hvorledes Bønderne og Tyendet grebes af Bevægelsen. Bønderkarle med Fjer i Hatten, Tjenestepiger smykkede til Fest rigere end Adelskvinder for et Par Menneskealdre siden, kunde ikke andet end vække Anstød.

Og dog vilde man sikkert misforstaa det hele, hvis man heri saa Udtryk for en virkelig Frihedsbevægelse, Forløbere for en senere Tids Fordringer paa Lighed og Broderskab. I det 16de Aarhundrede var det ikke Lysten til social Lighed, der af-fødte en fælles, ensartet Dragt, men Kappelysten efter det mest straalende Klædebon fremkaldte et tilfældigt Skin af en tilgrund-liggende Frihedsbevægelse.

Naar vi undre os over det 16de Aarhundredes Ødselhed i Klædedragt, har vi kun delvis Ret hertil. Den var nemlig fra en vis Side set naturligt fremkaldt af Datidens Pengeforhold. Hvor skulde man anbringe sine Penge? Statspapirer kendtes ikke. Jordegods var Borgerstanden udelukket fra at maatte op-købe. Der stod da kun tilbage at laane dem ud paa sikre Hæn-der eller anbringe dem i Løsøre. Men intet Løsøre var saa nær ved at svare til virkelig Værdi som Klæder og Smykker. Hvad enten man gemte hundrede Gylden paa Kistebunden eller bar dem som en Kæde om Halsen, forvaredes de lige vel. Hatte-baand, Knapper, Kæder og Stifter var derfor lige saa meget Ud-tryk for Vedkommendes Formuesvilkaar som for hans Pragtlyst. Endnu langt ind i det 19de Aarhundrede maalttes i Danmark en Bondemands Velstand efter Sølvknapperne i hans Vest og Trøje.

Men hertil kom, — og her staar vi overfor et af Renæs-sancens reneste Udtryk — Tiden glædede sig ikke blot over disse Kostbarheder som Udtryk for Velstand, den troede i Virkelig-heden paa dem. Det kostbare og glimrende, det gode og held-

bringende gik umiddelbart i ét for den. Disse Smykker, disse pragtfulde Farver og Stoffer var langt mere end blotte Prydelser; paa hemmelighedsfuld Vis virkede de til Bedste for Besidderen, Glimt af den lønlige Kraft, hvis forløsende Ord Guldmagere og Filosofer søgte at udgranske.

«Jeg havde længe haft ondt i mit ene Ben. Saa kom jeg for nogle Aar siden til Nederlandene og saa, at alle de gamle Kvinder dér bar skarlagensrøde Kjortler. Paa mit Spørgsmaal: hvorfor? svarede man mig, at denne Farve mægtigt styrker Lemmerne. Jeg lod mig ogsaa sy en, og efter en Maanedes Forløb gjorde mit Ben ikke mere ondt». Saaledes skriver den gamle Grevinde Dorothea af Mansfeld til den danske Prinsesse Anna, idet hun samtidig oversender hende en rød Underkjole.¹

Under Pesten Aar 1588 skrev Johan den Tredie af Sverige til sin Søn Sigismund: «Vi have fornummet, at iblandt andre ædle Stene skulle og Smaragder og Hyazinther have en stor Kraft imod Pest, og fornævnte Hyazinther endda mere end Smaragder, endog de i Værd agtes mindre. Vi raade derfor, at vor kære Søn ville beflitte sig paa nogle Hyazinther, jo flere og større desbedre, hvilke vor kære Søn altid kan bære paa sig nær Livet, efterdi det er et aldeles godt og forsøgt Præservativ».²

Henrik Ranzau meddelte sine Sønner følgende gode Raad mod Beruselse: «Jeg bruger altid at bære en stor Amatyst paa Brystet, da nogle holder for, at den hjælper imod at blive drukken, fordi den ikke tillader Vædskerne at stige op til Hjernen. Det forekommer mig, at den hjælper».³

Med langt større Sikkerhed kunde han dog udtale sig om andre, paalideligere Virkninger af Guld og Ædelstene: «I skulle altid have i Eders Hænder Koraller, Rav, vellugtende Pulver eller kostbare Ædelstene. I skulle bære Ringe med Smaragder og Safirer. Stundom skulle I putte en Amatyst i Munden eller noget Krystal, en Granat, noget rent Guld og Sølv, eller noget meget hvidt Sukker. Thi stor er vel Urternes Magt, men større er de ædle Stenes, der sikkert ere udrustede med hemmelige Kræfter».⁴

Under saadanne Omstændigheder var det indlysende, at: det at drikke af Guld- og Sølvbægre har ikke liden Betydning for Sundheden, ligesom det ogsaa er gavnligt at slukke glødende Guld eller Sølv i Drikken».⁵

Men var alle disse kostbare Sager gode til udvortes Brug,

skulde det dog være højest besynderligt, om de ikke ogsaa var det til indvortes. Man forsøgte virkelig at anvende dem saaledes. Aar 1545 fandt den berømte tyske Læge, Dr. Johan Megabachus, paa at tillave en Olie af Rav, og denne vandt hurtigt Ry som Lægemiddel. Blot et Par Draaber i et Bæger Vin havde de mærkværdigste Virkninger. Men dyr var den, et Lod kostede tyve Kroner. Dog hvad var dette imod Kostbarheden af de andre Lægemidler! Perletinktur og Amatystvand kostede jo over 200 Kroner. Da Pave Clemens VII Aar 1534 blev meget syg, anvendtes flere af disse dyrebare Midler, tilsidst endog det ypperste af alle: Diamantpulver. I Løbet af faa Dage nød han for 12000 Kroner. Derpaa døde han.¹

XI.

Inden vi forlade Klædedragten, maa vi endnu blot betragte selve den Maade, hvorpaa Paaklædningen foregik, og hvad der efter Datidens Begreber hørte til for at være fuldt paa-klædt og i Orden.

Begreberne herom var naturligvis højst forskellige. Der var vid Afstand mellem hvad de mest forfinede og hvad Folkets Flertal fandt nødvendigt. Men dog lader sig netop her en Bevægelse spore, hvis Udstrækning og Omfang det naturligvis er vanskeligt i det enkelte at bestemme, men hvis Retning ikke er til at tage fejl af. Fremskridtet, som vi hidtil paa alle Omraader af Datidens Vilkaar har fulgt, lod sig her for en Stund lokke i et Baghold og paa Vildspor. Forholdet forstaas bedst ved at sés under det simple Synspunkt: Renlighed.

Samle vi, hvad vi fra forskellige Sider har lært at kende som de Goder, Datiden enten havde opnaaet eller dog var ved at tilkæmpe sig, saa bestod disse jo især i Brug af Linned og dermed Lejlighed til hyppigere at kunne skifte Inderklædning; Brug af Strømper istedetfor det ene Par Hoser; Anvendelse af Lagener, der lod sig vadske; større Varme i Værelset ved Hjælp af Kakkelovn, i Seng ved Hjælp af Dyner; nemmere Adgang til Vand og Mulighed for at kunne vadske sig nu, da Haandklæder og Vadskefade begyndte at blive mere almindelige end tilforn. Maalt med Nutids Øjne tager alle disse Fremskridt ligesom Fart og uvilkaarligt forkorte vi Afstanden til de Forhold, som i vore Dage er de herskende.

Allerede herved begaa vi en Fejl, thi ethvert Fremskridt kræver Tid, ofte lang Tid, for virkeligt at mangfoldiggøres og fuldt at tilegnes. Men hertil kom, at til alle hine Fremskridt svarede et samtidigt, stærkt Tilbageskridt: Lukningen især i Danmark af de offentlige Badstuer og den heraf følgende, aftagende Brug af varme Bade. Paa en højst uheldig Maade droges herved først Danmark, senere lidt efter lidt ogsaa Norge og Sverige, ind i den syd- og mellemeuropæiske Udvikling, der af sædelige Grunde opgav de ældgamle Badstuer og den almindelige Badning. Frankrig og Tyskland blev for Norden de toneangivende. Mere og

mere skiltes vi fra den Form for Renlighedskrav, som især i Holland og tildels i England, trods de ændrede Forhold dog vedblev at gøre sig gældende.

I Frankrig, Tyskland og Norden blev med stigende Forstaaelse den ny Forklaring denne: Badning og Vadskning er ikke længere nødvendige for den, der har Lejlighed til at skifte Beklædning. Det aller renligste er netop at vadske og bade ikke Krop men Klædning. Legemet er ligesom Sjælen inde i Klædningen. Sjælen lader sig ikke rengøre uden i moralsk Henseende. Det sande Bad, den sande Renselse er at rense og vadske Sjælehylstret, Klædningen. Ved et underligt Træf naaede denne Forklaring til Danmark omtrent samtidig med, at her just de gunstigere Betingelser var tilstede for Vadsk, ogsaa af Klædningens sorte Sjæl. Vandledning endog ind i Slottes og Herregaardes Sovekamre, Tin- eller Messingvadskefade og Haandklæder som fornemt Sovekammer-Tilbehør, alt var som rede til at tage de dertil trængende under grundig Behandling. Men Tidsaanden drejede atter af. Følgen blev en vigende Anvendelse af de nyopnaaede Goder, en Tilbagegang i Renlighed hos Folkets øvre Lag, ganske svarende til den, som vi for Boligernes Vedkommende har sét hos Landbefolkningen især i Danmark henimod Aar 1800. Da var forresten Fortryllesen hos Folkets øvre Lag og Bybefolkningen alt ved at hæves. Det 18de Aarhundredes franske Filosofer, især Rousseau, havde forkyndt det Naturliges Ret med saa megen Varme, at den rev mange med sig. Hvad var naturligere end Vand, ferskt og salt Vand? I Danmark flyttede omkring Aar 1800 den rigeste Bybefolkning om Sommeren først ud til Ferskvandssøerne, saa til Havkysten. I det 19de Aarhundrede voksede Sommer-København langs Sundet op forbi Helsingør og videre til Gilleleje. Koldt Vand blev det sikre Lægemiddel mod indre og ydre Sygdomme. Badeanstalter ved Kyst, i By og i hver enkelt Bolig toges med stigende Begejstring i Brug. Selv Landbefolkningen puttedes modstræbende deri, naar den tvungen af den almindelige Værnepligt nødtes til By. Først i det 19de Aarhundrede fuldbyrdedes altsaa det, som Renæssancen havde baaret frem imod og delvis tilstræbt. I de mellemliggende Aarhundreder havde Befolkningen kun drevet det til at stikke Foden i Vandet, men finde Vandet for vaadt og derfor klæde sig paa igen.

Naar vi med dette Kendskab til Udviklingens Gang ser paa

Morgenpaaklædningen i det 16de Aarhundrede, har vi Forudsætningen til at forstaa og omfordele meget, som ellers vilde vildlede. De snavsede Tiggermunke i Aarhundredets første Aartier, — hvis hele Morgentoilette bestod i at skutte sig lidt, en Slurk godt Øl og saa ud for at tigge til Huse — disse fedtede Fremtoninger, der tilsidst blev Datiden saa modbydelige, at den lod sig bevæge til derpaa at lave Reformation og skænke Konge og Adel det rige Klostergods, forekommer ikke os saa meget værre og frastødende end mange andre. Med Kendskab til den siden da foregaaede Reformation paa Renlighedens Omraade har vi lige saa godt et Øje til Farisæerne som til disse Toldere. Vi tro ikke paa Renheden af Fingrene mod Aarhundredets Slutning, hvis hele Renselsesproces var lidt Krads i Haaret, Stryg paa Bagsmækken og derpaa alle fem i Saucefadet. Vi holde os ærbødigt paa Afstand, naar En triumferende melder, at han heldigvis ikke er som andre, der gaar halvandet Aar med samme Par Skindhoser; ved Hjælp af to Par Sokker kan han nu skifte hveranden Maaned og ganske undvære Bad. Og vi bliver ikke overbeviste, naar Datiden med stille Inderlighed gaar ud fra, at det bedste, renligste Dampbad, der unødvendiggør hvert andet, er et Natteleje selvfemt i en dynefyldt Himmelseng.

For os staar med andre Ord Afstanden mellem det 16de Aarhundredes Begyndelse og dets Slutning trods alle de virkelige Fremskridt alligevel som ringe. For at bruge en fransk og kongelig Maalestok: Vi ser ingen synderlig Forskel mellem Dronning Margrete af Navarra og hendes Barnebarn Henrik den Fjerde. Margrete af Navarra lader i et af sine Kærlighedsdigte den Skønne sige til sin Tilbeder: «Se disse mine dejlige Hænder! Skönt de ikke har været vadskede i otte Dage, overstraale de dog langt Eders». Om Henrik den Fjerde erklærede en af de mange Kvinder, der stod ham særligt nær: «han stank som et Aadsel».¹

Saaledes forberedte, er vi i Stand til uden at besnæres at forstaa, hvad der ligger i Udtalelser, selv af de mest forfinede Nordboere i det 16de Aarhundrede. Vi vælge til Eksempel Henrik Ranzau, der ubetinget var en af sin Tids rigeste og mest forvante Mænd. I sin Bog «Om at bevare Sundheden», der oprindeligt blot var forfattet til Brug for hans Børn, men som siden udkom paa Latin i mange Oplag i Tyskland, raadede han ikke blot sine Børn saa godt han formaaede, men stillede sig ogsaa

efter Evne i europæisk Positur som elegant Levemand. Af begge Grunde er hans Skrift ypperligt til at faa Forstand af, naar Spørgsmaalet er om, hvor vidt Datidens Forreste var.

Henrik Ranzau beskriver Morgentoiletet — Overgangen fra nogen blot med Nathue i Dynehavet til fuld Paaklædning — saaledes:¹

«Naar I vil til at staa op, skal I først strække alle Eders Lemmer. Herved trækkes nemlig Livsaanderne til Yderdelene, Hjernen bliver klar og Legemet faar sin fulde Kraft. Derpaa skal I gnide hele Legemet nogle Gange med Hænderne, Bryst, Ryg og Underliv let, men stærkere paa Arme og Ben, enten med Hænderne alene, eller med et Klæde, der har ligget til Varme. En saadan Gnidning er iøvrigt fuldt saa nødvendig om Aftenen. I kan, ligesom jeg, stille Eder ved Arnen og lade Eders Tjenere give Eder denne Gnidning og Ryghakning. Det hjælper fortrinligt til den fjerde Fordøjelse, som foregaar i Aarerne. Lad tilsidst Eders Negle gaa let igennem Hovedbunden fra Panden til Nakken.»

«Idet I staar ud af Sengen, maa I straks sørge for at tage noget paa Hovedet og Fødderne. Morgenkulden er yderst farlig for Nakken. Eders Klæder skal, førend I tager dem paa, være bestænkede med vellugtende Vande. Lad dem om Vinteren tillige være tørrede ved Ild af Egetræ eller andet Brænde, der ikke oser.»

«Om Sommeren anbefaler jeg især en Dragt af Hjortelæder, thi Hjorten er et længelevende Dyr og en Fjende af Gift og Slang. Jeg bruger saadanne Klæder ogsaa om Vinteren, men saa naturligvis under den anden Klædning. Om Vinteren passer bedst Klæder forede med Maar-, Ulve- eller Ræveskind. Dog maa saadanne bestemt fraraades, naar der er Pest, thi Haarene opfanger let og holder paa den smitsomme Luft.»

Værd at lægge Mærke til er her et dobbelt. Dels anbefaler han øjeblikkelig at dække Hovedet, der, varmt af Dyner og Nathue og om Dagen altid tildækt af Hue eller Hat, ikke taaler at være blottet. Dels holder han paa som en Nødvendighed, at Klæderne skal være tørrede ved Ild af Ved, der ikke oser, og derpaa være bestænkede med duftende Vande. Gennem den hele Anordning lige fra Massagen foran Kaminen til Klædernes Afdampning, Tørring og Bestækning skimtes tydeligt nok en hel Stab af tjenende Aander, et talrigt Tyende og tilsvarende Forvænthed. Nutiden vilde — maaske paa Neglene i Hovedbunden

fra Pande til Nakke nær — finde det hele fortræffeligt, paa engang forstandigt og fornemt, uden at ane Spor af Uraad. Datiden vidste bedre, hvor Skoen trykkede, og havde en fyldigere Forstaaelse af Ordene.

Thi selv om man havde Raad som en Krøsus og Hoser i alle Farver, baade gule, grønne, røde, sorte og himmelblaa, saa at man vel kunde skifte, saa undgik man sjældent at faa dem vaade gentagne Gange i Dagens Løb, enten ved Regn, Ridt eller Uføre. Herimod hjalp det naturligvis at lade dem afdampe og tørre, førend man stod op. Men den Lugt, den Lugt, der hang baade i Hoser og Skindvams! Duftende Vande hældt derpaa forslog kun for et Øjeblik. Det var Galgenfrist. Ingen vidste dette bedre end de mest forfinede selv. Henrik Ranzau gør den træffende Bemærkning, at under Pest er langhaaret Skindfoer farligt, da det lettest opfanger og holder paa Smittespirerne. Han siger ikke, men véd kun altfor vel af Erfaring, at Luften i Datidens Opholdsrum ofte var forpestet. Ogsaa den hang som fint Spind fast ved de lange Haarspidser, den drillede den rige og forvænte mere end den fattige, men ingen af dem kunde unddrage sig.

Vi kender gennem det tidligere omtalte nogle af de væsentlige Grunde til den slette Lugt i det 16de Aarhundredes Boliger. Vi véd, at den ikke mindst stammede fra Forhold, som Datiden forgæves benævnedes «Hemmelighed». Thi den forraaede sig selv og var lige trykkende med sin Fortrolighed, selv under de rigeste Forhold, i Windsor som i Københavns Slot. Men hertil kom en anden Grund, der mere hæftede ved den enkelte. Datiden havde andre Begreber om naturlige «Udtalelser» end Nutiden.

I Middelalderen og saalænge Katolicismen herskede i Norden havde der paa dette Omraade været udøvet en vis Tvang. Vel havde Kirken ikke fuldt ud paaskønnet Renlighedspleje, men tværtimod i visse Maader forkastet den som Verdslighed og Synd. Datidens Tiggermunke var da ogsaa som Nutidens lavere spanske Gejstlighed den mest snavsede Del af hele Befolkningen. Men med Hensyn til Gudstjenesten havde der hersket strenge Regler. Den græsk-romerske Oldtidsskik var gaaet i Arv: ingen maa ofre med utoede Hænder. At forglemme sig foran Alteret, særlig under Messen, var en svarlig Synd. Skete det i selve det Øjeblik, Forvandlingen foregik, var det en Dødssynd. Men Renæssancens Begejstring for det Naturlige og Lutherdommens Ophævelse af Faste og de gamle Paabud havde nu sprængt alle Regler. Hvad

var naturligt, hvad var saa hjerteligt ment som de menneskelige Udtryk, — Opbud og Nedbud — med Tak for Guds Gaver! Et mildt «Velkommen», en frejdig Tak for Øl og Mad. I alt sligt ytrede sig naturligvis Forskel mellem Stand, Køn og Alder. Det var rørende barnligt og ret fra første Haand, naar alle de Smaa, en for hver Aargang, glade lod sig mærke i den fælles Stue før Sengetid, mens ogsaa Lyset osede, fordi ingen under den fælles Munterhed havde Tanke for at pudse det. Omvendt kunde det naturligvis blive, vel især en Udlænding, for meget, naar han f. Eks. paa Vejen over Land til Stockholm og tilbage, stadig ved Middagsbordet i de lave Bønderstuer blev tiltalt af Mand, Kone og Børneflokk i et og samme, klangfulde Dobbeltsprog.¹ Det gik imidlertid hermed som med saa meget andet, Opdragelse og Takt gjorde Skel mellem plump og belevent. At slige Udtryk ret var efter Folkets Smag, kan ses af de mange Kælenavne derfor, som Sproget dengang omfattede. Men der var naturligvis Forskel her som i saa mange andre Forhold. Det samme var dog ikke det samme. Ogsaa Port og Porthunde hørte til i Boliger. Men hvilken Forskel dog paa, om Bæstet kom farende ud med Glam som en uopdragen Køter, eller om den ydmygt logrende, næsten kærtegnende kom En venligt i Møde.

Det er betegnende for Henrik Ranzau, hvad han andetsteds i samme sin Bog siger herom. Han lærer sine Børn: «Hold aldrig en Vind tilbage, naar I er alene!» Hermed tog han Parti for det Naturliges Ret; han tilføjer, at det modsatte er unaturligt og sundhedsfarligt. Han tog selvfølgelig dette sit Stade med Omsigt og med en Verdensmands Belevenhed. «Naar I er alene». Men alligevel tog han Parti i Dagens brændende Spørgsmaal, den Strid, der dengang skilte Gotogermaner og Franskmand. Paa gotogermansk Side havde Hovedtalsmanden hidtil været den berømte Erasmus fra Rotterdam. I sit Skrift af 1530 «Om Høflighed i Omgang», Grundloven for Datidens dannede Optræden, havde han lært: «Man skal aldrig tilbageholde en Vind. Er man i Selskab med andre, skal man blot ledsage den med en vildledende Hoste.»² Ved denne Lære havde Erasmus som Renæssancens Forkæmper kastet Handsken til den strengere Retning, hvis Hovedtalsmand Jean Sulpice (1483) var. «Hvor meget saa Naturen trænger paa og vil, at du skal slippe en Vind og lade den fare, anspænd al din Kraft, knib Bagmusklerne sammen og hold den tilbage! Vogt dig vel for at følge Stoikernes Lære, der

holdt paa, at alt sligt var tilladt og lovligt». ¹ I bunden Stil, paa Vers og som tænkt Tvistepunkt mellem Elskende var dette Emne blevet ivrigt behandlet i Frankrig. ² Og ikke uden Virkning havde man endog bortført Erasmus selv ved gentagne Gange at oversætte hans Bog paa Fransk, men udelade hans Vranglære. ³

Nu tog altsaa Nordboen Henrik Ranzau Parti i den gamle Strid og lagde et vægtigt Lod i Vægtskaalen for den friere Synsmaade. Hermed antog Spørgsmaalet mere og mere Præg af at være et Tvistepunkt mellem Katoliker og Kættere. Hvor Djævelen her drev sit Spil, var fra kirkelig Side let at se. Fra modsat Side gjorde man Spas hermed og paastod, at selv ikke Fanden kunde fange det flygtige Emne. Det var Svar paa Tiltale, naar man blandt Protestanter kaldte «Hemmeligheden» for «Paven». Men det blev et Udtryk blandt de mange for, hvor skadeligt det var for Frankrig, at Kætteren Henrik den Fjerde besteg dets Trone: at man nu ogsaa her vovede at tage Parti for Erasmus. Et Par Aar efter Kongens Mord understod En sig at bearbejde Erasmus' Lære og i følgende Gengivelse endog tilegne Sønnen Ludvig XIII den: «Der er nogle, som befale den unge at holde en Vind tilbage ved at knibe sig sammen. Men det kan umuligt være sand Høflighed at paadrage sig Sygdom for at faa Navn af velopdragen. Hvis det er den unge muligt at træde til Side, saa gøre han dette og befri sig i Ensomhed! Hvis ikke, bør han, som det gamle Ord hedder, skjule Mavelyd med Hoste. Ellers skulde man jo med samme Ret forbyde Folk at «gaa paa Garderoben», thi det er som bekendt farligere at holde en Vind tilbage end blot at holde sig». ⁴

En grundig Eftertid har betegnet den hele Strid som et Udslag af Forskellen mellem Øl- og Vindrikkende Lande. Man kommer dog uden Tvivl Sandheden nærmest, naar man over Forskellen ikke glemmer Ligheden. Endnu i Slutningen af det 16de Aarhundrede hed det i Frankrig, at hver enkelt Adelsmand kendtes paa Lugten. ⁵ Mangehaande sammensat, urenlig Luft var derhos fælles for Datidens Stuer og blev værre, hvor Badning afskaffedes. Den hæftede sig til Vamsfoerets Haarspidser, selv om man saa befandt sig i Louvre eller Windsor, paa Københavns eller Stockholms Slot. Man vidste kun ét Middel til at bekæmpe Lugten, det var ved Hjælp af en stærkere Modlugt. Heraf Tidens Iver for at lave Blomstervande. I Londons Teatre brølede Tilskuerne, naar det blev for galt: «Ryg med Enebær!»

Det var derfor en Velsignelse, da man i det 17de Aarhundrede indførte at mætte Luften med Tobaksrøg og i det 18de at stoppe Næsen med Snustobak. Først i det 19de Aarhundrede opdagede man, at den «rene Luft er uden Lugt».

«Naar I har tilhyllet Legemet» — fortsætter Henrik Ranzau i sin Belæring til sine Børn — «skal I omhyggeligt, men dog ikke altfor voldsomt rede Haaret med en Elfenbens Kam, fire Strøg fra Panden til Nakken».

Hurtigt set, gør disse Ord nu intet synderligt Indtryk. Datiden beundrede dem. Kam af Elfenben, hvor han er rig! Fire Strøg, hvor han er sirlig! Ingen vilde dengang ane et Misforhold mellem Elfenbenskammen og de blot fire Strøg. Thi disse Strøg var netop det nye og fine. I umindelige Tider havde alt af Hanken nøjedes med de ovenomtalte «Negle gennem Hovedbunden fra Pande til Nakke». Denne Hændernes Dobbeltkam med fem Tænder i hver, var jo Naturens egen Haarrenser. Hvor maatte ikke Heste og Hunde misunde Naturens Herre dette hans Fortrin! Kam havde selvfølgelig længe været kendt, men det var et Kvindeværktøj, en efterlavet Haand til at kæmme det lange Haar og til at lade blive deri for at fæste det op om. Ogsaa Mænd kunde dog stundom trænge til Kam. Derfor var det et af de mest yndede Kærtegn og Venskabsbeviser, at en Kvinde kæmmede og rensede en Mands Haar, «løskede» ham, som det kaldtes. Naar han i den Hensigt knælede med Hovedet i hendes Skød, var han lige saa vel tilpas og from som en Hest, en Tyr, en Hund, man kløede med Dupskoen af sin Daggert.

Hvor nyt og fremskredent Henrik Ranzaus Raad til sine Børn var, kan bedst ses ved Sammenligning med, hvad Erasmus 1530 havde udtalt om samme Sag. Han havde kun forbudt at huse Smuds og Smaadyr i Haaret og i Selskab kradse sig i Hovedet, saa at man overføg Naboen. I den Anledning havde han krævet, at man førend man tog til fornemt Gæstebud skulde kæmme sig.¹ Hans franske Oversætter og Bearbejder Pierre Saliat (1537) gik heller ikke videre. Først dennes Efterfølger Calviac (1560) lærte, at man burde hver Morgen kæmme sit Hoved, strygende forfra bagud «for saaledes at drive alle de onde Sager tilbage, der ellers kommer ned over Øjne og Ansigt». Dog skal man alligevel vogte sig for «at slaa med Hovedet og ryste Manken; sligt gør kun Heste, der pruster».²

Var fire Strøg med en Redekam det højeste, hvortil Datiden,

og endda kun dens mest forfinede Udkaarne drev det, vil man kunne slutte sig til Tilstanden i Almindelighed. Det vrimlede. Hvor haardfør end hin Slægt var, saa led den herunder og følte det. Det var nemt nok at sige til Børn: «Lopper og saadant lad fare og gaa! — Ser du det paa en anden, gør ikke Spe! — Lad som du det monne ikke se!»¹ Men selv baade saa og følte man dem. Tilstanden maales bedst ved Massen af Raad, baade mod de kravlende, springende og natligt snigende. Disse Raad var lige saa talrige som unyttige. Thi ingen enkelt kunde sikre sig, naar de smaa Sataner holdt tilhuse allevegne: hos Medskabninger, tobenede som firbenede, ligefra Husherren til Borgestubefolkningen og den gabende Jagthund paa Gulvet, i Paneler, Bænke, Senge, Spærlagen, Skindpels, hjemme og ude, i Rejsestald og paa Smakke. Ikke uden Grund gentog Sjællands Biskop to Gange i sin Visitatsbog: «Man tør ikke sætte Lus i en Skindkjortel, hun kommer der vel selv.»²

Hvor trang og vildsom Vejen har været til de Renlighedsbegreber, som Nutiden har naaet, ses bedst af et af de kraftige Midler, som Datiden i sin Fortvivlelse greb til. For os, der er oplært i, at Væde og Træk er bedste Værn, forekommer det fremmed, næsten stødende. Des bedre viser det os, hvad der gentager sig overalt, at den simpleste Løsning gerne er den sværeste at finde. Vand og Vinduer er ikke, som vi kunne synes, medfødt Tilbehør til Menneskebolig. Det er langsomt tilkæmpede, sent forstaaede Goder.

I Frankrig kom man under Kampen mod Utøj til den Erfaring, at Haarvækst var gunstig for Snyltedyr. Den Slutning laa da nær, at Renlighed kræver Haarene borttagne. Ud fra denne Forudsætning viser sig det, som vi tidligere har hørt om de fra Frankrig udgaaende Moder, i et nyt Lys. Naar under Frants den Første Haaret blev kortklippet og under Ludvig den Trettende Parykken indførtes som Dække over den glatragede Isse, saa skyldtes begge Forandringer kun delvis Fyrsteluner og Hofmænds Efterligning. Bagved laa en dybere Bevægelse, den voksende Tro paa, at stærk Haarvækst svarede til Urenlighed. Allerede før 1521 havde denne Tro i Frankrig bevæget alle fremskredne Mænd og Kvinder til at underkaste sig den smertefulde Kur at lade hvert enkelt Haar paa Legemet udrykke. Og naar efter Aar 1631 Mændene lod Hovedhaar og Skæg afraage og

erstatte med den let aftagelige Paryk, saa gjorde de herved kun Skridtet fuldt ud ved at bekæmpe al Haarvækst.

Egentlig burde hvert enkelt Haar udrykkes for ikke at komme igen. Men da dette voldte Smerte, indskrænkede mange sig blot til Afragning. Det foretoges i det 16de Aarhundredes første Aartier paa Badstuerne og udgjorde en ikke ringe Indtægt for «Badskeereren». Da de offentlige Badstuer efterhaanden lukkedes i Frankrig, blev denne Renligheds Forholdsregel vistnok noget begrænset, men vandt i Fornemhed. Kunsten gik i Arv til Barbererne. Skikken holdt sig i Frankrig indtil den store franske Revolution. Endnu under Ludvig den Sekstendes Regering hedder det: alle Prinser og Stormænd iagttage den ved visse Lejligheder.¹

Skikken synes ikke at have bredt sig til Norden. Den var selv i Frankrig maaske blot en ubevidst Efterklang fra Romertiden under dennes Forfald. Den synes at forudsætte som Ideal den nøgne Marmorstatue og svarede i visse Maader til Romertidens Forsøg paa ved Hjælp af Pimpsten at hvidne og glatte Lemmerne. For Nordboerne maatte den hele Fremgangsmaade forekomme baade unaturlig og unyttig. Den danske Prinsesse Kurfyrstinde Anna af Sachsen havde Ret, naar hun — iøvrigt i anden Forbindelse — skrev til en af sine Veninder, der udbad sig et Middel til at fjærne vansirende Haar: «Jeg kender nok kunstige Midler til at faa Haar bort; men de vokser altid uformærkt ud igen».

Nærmest ved vor Tids Begreber var Henrik Ranzau, naar han sluttelig lærte sine Børn: «Derpaa skal I vadske alle Sanseredskaberne, altsaa Øjne, Øren, Næse, Tunge og Tænder, kort sagt hele Ansigtet med koldt Vand. Det er ikke nok for Øjnene blot at vadske dem. Dyp Ansigtet ned i Vandet og aabn dem dernede! Engang imellem skal I bag efter stænke dem med Rosenvand eller Fænnikelvand. Nakken maa I aftørre med et grovere Klæde».²

Disse Ord var imidlertid dem, der maatte forekomme Datiden mest fremmede. I Virkeligheden betegnede de ogsaa kun et kortvarigt Udslag af den nordiske Springvandsbejstring, der snart atter tabte sig. Før Henrik Ranzau havde man f. Eks. i Frankrig 1560 kun drevet det til en saadan Formaning: «Den unge skal hver Morgen vadske sin Mund og sine Øjne».³ Og efter Henrik Ranzaus Tid gik Bevægelsen i Frankrig, der mere

og mere blev det toneangivende Land, i modsat Retning. I en Bog, «Galanteriets Lovbog» (1640), hedder det: «Man bør hver Dag have den Uleilighed at vadske sine Hænder, og man bør lade sit Ansigt vadske næsten lige saa tidt, og en Gang imellem sit Hoved». Aar 1782 udtaltes det: «Det er renligt hver Morgen med hvidt Linned at tørre Smudset af Ansigtet. Men det kan ikke anbefales at vadske sit Ansigt med Vand, thi dette gør Ansigtet modtageligt for Kulde om Vinteren, Hede om Sommeren». I Overensstemmelse med denne Opfattelse undgik man da i det 17de og 18de Aarhundrede mere og mere Brugen af Vand. Det var ikke blot Dronning Christina af Sverige, hvis Hænder under hendes Ophold i Frankrig beskrives som ukendelige af Smuds. Ogsaa enkelte af Ludvig den Fjortendes Sygdomme er man nu tilbøjelig til at forklare som simpelthen Følge af Mangel paa Renlighed.¹

I første Øjeblik forekommer denne Beskrivelse saa utrolig, at man uvilkaarlig stempler den som Overdrivelse. Og dog stemmer den vel med hele den Tankegang, der begyndte at gøre sig gældende i det 16de Aarhundrede. Man var selvfølgelig ikke bevidst urenlig. Tværtimod, man fandt sig selv overordentlig renlig. Men Begreberne om Renlighed var blot forskellige fra Nutidens. Man holdt, som vi har sét, Legemet rent ved blot at vadske Dragten. Man holdt, som vi ligeledes har paavist, Luften i Stuerne ren ved at dæmpe og mætte den forpestede Lugt ved en Modlugt af vellugtende Brændsel, Røgelse, Parfume og Blomstervand. Man holdt endelig Hænder og Ansigt sirlige, ikke ved at vadske dem virkelig rene, men ved at overtrække dem med et nyt Lag af Sæbe, Salve, Sminke og Pudder.

Hvor yndet Salve var kan ses af, at man anvendte den ogsaa til Tænderne. Henrik Ranzau anbefalede vel sine Børn Brug af Tandpulver og lærte dem flere Sammensætninger. En lød f. Eks. saaledes: Tre Æggeskaller, tre Kvintin røde Koraller, to Kvintin hvid Silketraad brændt til Aske, alt omhyggeligt stødt og blandet. Men den danske Kurfyrstinde Anna i Sachsen til-lavede selv sin egen «Tandsalve»² og var heri i Overensstemmelse med det forfinede Europa. Skønt Brug af Tandbørster ikke var ubekendt, anvendte man heller den tildækkende Fremgangsmaade. I Samklang hermed holdt hun sine Hænder hvide ved en egen Art Sæbe og vellugtende Salve. Det er betegnende ikke blot for hende, men for Tiden i det hele, at alle disse Sæber, Salver og

Parfumer ikke var at faa til Købs, men betragtedes som Hemmeligheder, der nødigt røbedes, selv til de bedste Venner. Birgitte Gjøs fik vel Lov at give hende gode Raad, men fik ikke tilsvarende Oplysninger. Tilvirkningen foregik i Smug. Kurfyrstinde Anna tillavede saaledes selv alle sine Sager, ingen Mandsperson blev det betroet at hjælpe med i hendes Laboratorium.

Derimod mødtes Mænd og Kvinder mere og mere i Anvendelsen. Det var ikke blot Kvinder, der sminkede sig og hvidnede Næse og Pande med Pudder. Henrik den Tredie af Frankrig var dækket af et tykt Lag af begge Dele. Allerede Aar 1566 kunde en tysk Bog advare mod at faa Vandstænk paa sig eller danse sig varm, naar man havde Blyhvidt eller rød Farve paa Kinderne.¹ I Slutningen af det 16de Aarhundrede kom hertil for Kvindernes Vedkommende Skønhedspletter. I Frankrig bar inden Aar 1600 alle Kvinder saadanne «*mouches*» (Fluer). Forgæves var man vittig og paastod, at de vistnok maatte have flere inde i Hovedet. Forgæves paastod man, at det var Helvedsmærker, Tegn fra Belzebub paa, at man hørte ham til. Kort ind i det 17de Aarhundrede tilegnede Mændene sig dem ogsaa, og ingen sømmelig Gejstlig kunde optræde uden med det behørige Antal Skønhedspletter. Naturligvis anvendte man alt sligt egentlig mod sin Vilje, kun af Hensyn til andre, Kvinderne for Mændenes Skyld, Mændene for Kvindernes. Allerede Kurfyrstinde Anna skrev: «Det er ingen Synd, at en Kvinde sminker sig, naar hun gør det for at behage sin Mand».² Henrik den Tredie gjorde det uden Tvivl alene for sine Damers Skyld. Gejstligheden vel for at behage Gud.

Hvorledes man imidlertid end vil bedømme disse Moder, der alle hver paa sin Vis krævede Hensyn til sig ved Morgentoilettet, — én Ting staar fast, de hvilede paa et andet Grundbegreb om Renlighed end Nutidens.

Hvad der især i Aarhundredets første Halvdel gjorde det meget vanskeligt at sikre sig et net Ydre, var de ufuldkomne Spejle. Disse var nemlig endnu fremdeles ligesom i Oldtiden af Metal, og hvor blanke de end kunde være, saa gengav de dog kun sjældent et ret tydeligt Billed.

Det var derfor et Fremskridt, der hilsendes med Jubel, da man opfandt Glasspejle. Allerede i det 13de Aarhundrede havde man anstillet Forsøg i denne Retning og prøvet paa at belægge

Glas med Blade af Tin. Forsøget var imidlertid atter opgivet. Saa fandt man i det 16de Aarhundrede paa at belægge Glassets Bagside med en Blanding af Tin og Kviksølv.¹ Det hjalp. Hurtigt udbredtes disse nye Vidundere og gjorde fortjent Lykke. Endnu i Aaret 1543 omtales blandt den svenske Kansler Pyhys' Ejendele, som i dette Aar blev beslaglagte, kun et Staalspejl.² Allerede Aar 1560 kunde Smaaspejle af Glas leveres i Stockholm til samme Priser som de af Staal. Ønskede man dem af Krystal, var de naturligvis langt dyrere.³ Man skelnede mellem «store» og «smaa» Spejle (speculum).⁴ De store var omtrent som en Tallerken, de smaa langt mindre.⁵ Pontus de la Gardie ejede tre store Krystalspejle, det ene forgyldt og staaende paa Piller.⁶ Peder Oxe besad to «store Spejle» og saa en lille Mærkværdighed: et Kammehus af Ben med Kam, Spejl og Børste.⁷

Glæden over disse nye Spejle og Trangen til at have dem ved Haanden, fremkaldte naturligt den Skik at bære dem paa sig. I Lommen kunde de ikke godt gemmes, og Kvinder havde jo desuden ingen Lommer; det blev da Mode at bære dem i en Kæde enten om Halsen eller om Livet (Fig. 44). Smukt indfattede tog de sig paa Afstand ud som et Smykke. Moden begyndte i Frankrig. «O Gud!» sukker en af Datidens Forfattere, «hvilken Fordærvelse, at vi se Spejle, hængende foran paa Maven, blive baarne med ind i Kirken. Saa stærkt har nu Djævelen i Frankrig sledet sig løs fra sin Lænke; dette er for Gud og Mennesker langt mere fordømmeligt end alle andre Afskyeligheder. Vel bæres de endnu kun af løse Kvinder og Jomfruer med Masker paa, men om føje Tid vil der næppe være en Borgerkone — de er jo alt godt paa Gled — uden at hun kommer antigende med Spejl paa Maven». Fra Frankrig trængte Skikken til Tyskland og videre til Norden.⁸

Ved Siden af Spejlene fik mod Aarhundredets Slutning Urene deres Plads (Fig. 44). Man fandt nemlig paa at lave ganske smaa saadanne, beregnede paa at kunne bæres. Enhver skulde ogsaa her vel vogte sig for at skjule slige Klenodier i en Lomme, — Benævnelsen Lommeur er af senere Oprindelse — de anbragtes frit hængende ved en Kæde i Bæltet. Til denne udsatte Plads var de bedre udrustede end Spejlene. De havde nemlig ingen Glasside, men skærmedes overalt af en Kapsel, der efter Omstændighederne var af Horn, Perlemoder eller Metal. Deres Indhold og Form afveg ikke lidet fra en senere Tids.

Den indre Kæde bestod af en Tarmstreng,¹ Kassens Ydre var tykt og kluntet. De kaldtes gerne efter Tilvirkningsstedet for «Nürnberg-Æg».

Til fuldstændigt Toilette hørte endnu adskillige Sager, blandt hvilke maa fremhæves Lommetørklæder, Ørenringe og tildels Briller, samt for Kvinders Vedkommende Vifter, for Mænds Vaaben.

Brugen af Lommetørklæder opstod vel ikke, men tog et overordentligt Opsving i det 16de Aarhundrede. Tidligere havde Folk i Almindelighed til Næsens Pudsning alene betjent sig af Fingrene; nu benyttede man tillige dette nye Stykke, idet man vistnok i Reglen delte den hele Akt i to, hvoraf den første Del foregik paa gammeldags Vis, medens til Slutning den moderne Luksus blev udfoldet. Disse nye Stykker kaldtes ikke for «Lommetørklæder» og bares ikke heller i Lommen, men holdtes i Haanden eller var stukne i Bæltet. Deres almindelige Navn var: «Næseklud» eller «Næsedug», en Benævnelse som har holdt sig endnu i Sverige, og i Danmark først tabte sig i det 18de Aarhundrede.

Det var dog langt fra alle, der kunde forudsættes at være i Besiddelse af dem. I en Bog fra hine Dage, betitlet: «Alle christelige Jomfruers Ærekrands», hedder det vel: «Naar Hoste, Nysen, Gaben eller andet kommer Dig paa iblandt andre Folk, da vend Dig lidet bort, om Du kañ, eller hold en Næseklud for dit Ansigt».² Men Digteren Niels Bredal udtrykker sig med mere Forbehold:

Naar Du Næsen rense eller tørre vil,
Saa hav en synderlig Næsedug dertil,
Eller at kaste det paa Jord vær straks rede.
Det skal Du med Foden borttræde,
Lad dine Fingre ikke derved røre,
Eller dine Klæder dermed at besmøre.³

Hvor fremmelig Norden var, ses maaske bedst af, at heller ikke Frankrig var videre. Det var jo først i Aaret 1530, at Erasmus havde anbefalet Brug af Lommetørklæde, idet han dog, ligesom Niels Bredal efter ham, havde stillet frit Valg mellem det og Anvendelse af to Fingre samt Fodudtræden.⁴ I Frankrig var man omtrent ved det 16de Aarhundredes Midte ikke videre end, at man fandt det fornødent at opfordre Ungdommen til, naar der spistes Kød af Fad, da ikke at pudse Næsen med de samme

Fingre, der puttedes i Fadet, men til Pudsning anvende venstre Haand.¹ Det tør da maaske formodes, at samtidigt just ikke «alle kristelige Jomfruer» i Norden har besiddet Næseklud.

Omvendt kan vi ligeledes fra franske Forhold slutte til, hvor langsomt Brugen af Lommetørklæde til Næsepudsning banede sig Vej selv hos Samfundets Øverste. Omtrent hundrede Aar efter forefaldt følgende Optrin blandt franske Adelsmænd. Turenne († 1675) og en hel Del andre af den franske Adel spiste til Middag hos en Standsfælle. Under Bordet paakom der Værten Trang til at faa Næseluft. Han satte da, som passende var, en Finger paa det ene Næsebor og pustede til, alt med saa megen Elegance og Behændighed, at det gav Knald som et Pistolskud og Forladningen ramte den lige overfor staaende Kamin. Under Selskabets Jubel benyttede Turennes Nabo Anledningen til at gribe dennes Haand og spørge: «De blev da ikke saaret?»²

Dette Optrin afgiver tillige et betegnende Eksempel paa den Mode, der alt var i Opkomst i det 16de Aarhundrede og holdt sig lige til den store franske Revolution: at pudse Næsen med en bestemt Art Skrald. Ikke blot Pistolskud men allehaande Instrumenter og Dyreløde efterlignedes lige fra Kukken til Kattemjaven.

Derimod iagttog man i det 16de Aarhundrede megen Alvor og Højtidelighed overfor Nysen. Den Skik at udtale gode Ønsker for den nysende var ældgammel. Allerede hos Romerne havde de tilstedeværende brugt at sige: «salve!» Lignende Skikke fulgtes af andre Folk, og i det 16de Aarhundrede var det Europa over almindelig Brug at tage tilbørligt Hensyn, naar nogen nøs. Paa-kommende Nysen betragtedes som en Indgriben, en Tilkendegivelse fra en højere Magt. Den varslede noget afgørende, godt eller ondt. I en enkelt Form for Pest f. Eks. betød den, at man var angreben, i andre Sygdomme at man vilde komme sig. Nøs man, idet man sagde noget, gjaldt dette som en Bekræftelse med Ed. «Det nøs man paa». Det var uheldigt, naar en Brud nøs paa Bryllupsdagen. Omvendt maatte Djævelen ufejlbarligt nyse, naar han saa et Kors. Nøs et Genfærd tre Gange, og man passede at besvare dets Nysen paa rette Maade, var det forløst med det samme. Naar man selv om Natten nøs i Søvn, var dette et Udtryk for, at en Sjæl i samme Stund var bleven forløst.³

Af disse og mange andre mer eller mindre klare Grunde blev der straks Tavshed, naar i et Selskab En skulde til at nyse.

Vedkommende selv korsede sig, og naar det hele var omme, frembar alle deres gode Ønsker. Almindelige Mennesker sagde gerne: «Gud signe!» eller «Krist signe!» Lærde viste deres større Dan-nelse ved at sige: Prosit [gid det maa være til Gavn! Til Lykke!]. Til begge svarede den, der havde nyst: Tak. Det hed derfor i Datidens Børnelærdom:

Naar Gisp eller Nys vil yppe sig
Hold for Munden, gør Kors for Dig!
Gør det en anden, da sig: «Krist signe!»
Man skal tjene hverandre alle vegne.¹

I Frankrig var man ikke færdig hermed. Alle, der var tilstede, hilste tillige paa den Nysende ved at tage Hatten af, og denne tog efter at have korset sig sin Hat af til Gengæld.² Skikken at hilse med Hatten ved denne Lejlighed synes først i det 17de Aarhundrede at være naaet til Norden. I det 18de maatte man altid have højre Haand parat til at lette paa Hatten, saa saare man havde budt den, man mødte, en Pris Snustobak og Nysen altsaa var i Anmarch. Derimod spillede Lommetørklæde lige fra første Færd ved dets Komme i det 16de Aarhundrede en smuk Rolle ved Nysen. Det var tidligere høflig Skik blot at vende sig lidt til Siden og holde Haanden for Munden, naar man skulde nyse. Nu blev det fornemt ved samme Lejlighed at tage sin Næseklud af Bæltet og udfolde den foran Ansigtet. Selv om det blot truede med Nysen, kunde alle kristelige Jomfruer herved faa Lejlighed til tydeligt at godtgøre, at de havde en saadan, og benytte den paa saa smuk en Vis til tugtelig at skjule Ansigtet.

Som det var at forudse, antog den nye Nødvendigheds-genstand, særlig hos Kvinder, snart overdrevne Former. Lomme-tørklæderne udstyredes med Broderier og Kniplinger, saa at de blev rene Kostbarheder. En yndet Maade at forskønne dem paa var at anbringe en Kvast i hvert af de fire Hjørner. Nye Møn-stre var Genstand for livlig Efterspørgsel. Da Enkedronning Sophia skulde sørge for Udstyr til sine to Døtre, skrev Henrik Ranzau til hende fra Holsten, at hans Hustru havde truffet et Lommetørklæde syet i et sjældent Mønster til en Pris af 100 Kroner. Da Mønstret var saa smukt og usædvanligt, havde han købt det paa eget Ansvar og sendte det hermed.³ Intet Under at Regeringerne i de forskellige Lande under saadanne Forhold følte sig opfordrede til at skride ind. I Magdeburg blev der

saaledes Aar 1583 udstedt en Prislister over, hvor kostbare Lommetørklæder hver Stand maatte tillade sig at anskaffe.

Det er ret interessant at lægge Mærke til, hvorledes den middelalderlige Skik, at skænke en Skjorte til sin Elskede, efter Lommetørklædernes Opkomst gik i Arv til disse. For en Stund blev Lommetørklæder det staaende Elskovspant saavel i Tyskland som i Norden. Da denne Skik fristede til særlig Luksus, blev den imidlertid forfulgt fra oven. I Dresden blev det f. Eks. Aar 1595 forbudt de lavere Stænder at give slige Fæstegaver. Spor af Skikken har holdt sig indtil vore Dage i enkelte Selskabslege og det ubestemte Begreb om Udvælgelse, som endnu stundom knyttes til det at kaste sit Lommetørklæde til En.

Ved Aarhundredets Midte blev det almindeligt, at ogsaa Mænd bar Ørenringe. Vi har allerede set, hvorledes Niels Sture endog bar Ørenlokker (Fig. 63), og den unge Christian den Fjerde brugte saa store Ørenringe, at der var Plads til at stikke en Haarpisk gennem dem. Skikken holdt sig hos de højere Stænder nogenlunde uforstyrret lige til den store franske Revolution. Som bekendt har den endnu ikke helt tabt sig hos Nordens Almue. Det synes, som om man stundom knyttede til Ørenringe Begrebet om noget skjærmende og afværgende, og derfor bar indfattet i dem Sager, der tillagdes hemmelighedsfulde Virkninger. Det var Rester af denne gamle Tro, naar Bønderne i Nordsjælland endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede lavede deres Ørenringe af Kirkebly, for derved at skræmme Djævelen bort.¹ Christian den Fjerdes Elskede, Vibeke Kruse, bar i et Par Ørenringe nogle smaa Stumper Kobber, der sagdes at være udtagne af hans Hoved, da han saaredes i Slaget paa Kolberger-Hejde.²

Det 16de Aarhundrede blev Vidne til Brillernes Fremkomst. De ældste Brillen lignede Nutidens «Næseklemmer», idet de savnede Stænger. Glassene var ganske runde. Derfor benævnedes de ogsaa i Frankrig: «små Maaner» (lunettes). Det nordiske Navn «Brille» skal komme af, at man i Begyndelsen lavede dem ikke af Glas men af Beryll. De gjorde, som det var at formode, megen Lykke, og hurtigt uddannede den Mode sig at bære Brillen, selv om Ens Syn ikke var svagt.

Vi er ikke fuldt i Stand til at forfølge denne Modes Fremkomst og Udbredelse for Nordens Vedkommende. Der er imidlertid ingen Grund til at antage, at Efterabernes Flok her skulde have været ringere end andetsteds. Kun ét, ret betegnende Vid-

nesbyrd kan vi paavise, det er, at Briller for den almindelige Bevidsthed snart gik over til at betegne, ikke noget Synet forstærkende, men en Slags Skyklapper, der hindrede En i at se saa godt som ellers. At «sætte En Briller paa» blev da et Udtryk for at føre En bag Lyset. En af Datidens Forfattere lader Absalon sige, da han foreslaar at skuffe David: «En Brille vi vor Fader opsætte!»¹ I et ovenfor (S. 129) anført Vers, udtrykker en Kræmmer sin Evne til at narre unge Piger, naar de købe Guldstads, i følgende Ord:

Dem kan jeg sætte Briller paa,
At de vide aldrig, hvad de faae.²

Endog Frederik den Anden skriver i et Embedsbrev saaledes til Jørgen Daa: «Du vil nok sætte os Briller og Voksnaese paa».³ Og en Præst forhører en Kvinde om, hvem der er Fader til hendes Barn, med følgende Ord: Han bad hende ikke sætte Briller paa den almægtigste og alvidende Gud, der alting véd og ser og straffer alle dem, der saadant understaar sig at gøre».⁴

I bestemt Modsætning til denne Opfattelse opstod imidlertid ogsaa en anden, der har holdt sig indtil vore Dage, nemlig den, at anse det for en Uuhøflighed at betragte En gennem Briller. Allerede paa Frederik den Tredies Tid fik denne Opfattelse et klart Udtryk. Den franske Rejsende, Huet, der ivrigt ønskede at faa Kongen og Dronningen at se, og derfor, da han var nærsynet, i Kirken betragtede dem gennem Briller, paadrog sig herved i den Grad Kongens Forbitrelse, at Huet fandt det raadeligst straks at forføje sig bort fra København.⁵

En Toiletgenstand, der blev mere og mere almindelig, stadig dog kun iblandt Kvinder, var Viften. Den ældste Form, der var den brugelige ved Aarhundredets Begyndelse, mindede stærkt om sin østerlandske Oprindelse, idet den, blot i formindsket Maalestok, svarede til dem, der endnu bruges i Indien. Den bestod af Fjer og lignede en flad Fjerkost med en Rosét i Midten. Dens Forbillede var uden Tvivl Paafuglehalen, og hyppigt anvendtes ligefrem Paafuglefjer dertil, hvis Metalglans og naturlige Spejl gjorde dem selvskrevne til dette Brug.

Noget ind i Aarhundredet opstod imidlertid, vistnok i Italien, en hel ny Form, der lignede en lille Skralde eller et stift udspændt Flag. De forfærdigedes af Silke og gav rig Anledning

til Udsmykning saavel ved Broderi paa Flaget som Indlægning paa Skaffet.

Den sidste Form endelig, der blev opfundet i Aarhundredets anden Halvdel og snart skulde fortrænge alle andre, var den, der bruges den Dag i Dag, den halvmaaneformige. Den havde den store Fordel, at den kunde foldes sammen og frem bød iøvrigt rigere Lejlighed end nogen af de tidligere til kosteligt Udstyr. De første Vifter af denne Slags synes at være fremkomne ved det franske Hof og omtales som overordentlig kostbare. Ved Aarhundredets Slutning var en Vifte af denne Art et ligesaa nødvendigt Tilbehør til Kvindedragten som Spejl og Ur. Som disse anbragtes den i en Kæde ved Bæltet, hvor altsaa nu Tidens tre vigtigste Fremskridt hang udstillede.

Til den mandlige Paaklædning hørte med Nødvendighed Vaaben. Enhver, selv Dreng, gik bevæbnet. Vel var der udstedt i Danmark ikke faa Forbud mod at bære Vaaben i Byer, men disse Forbud overholdtes kun for de allerfarligste Vaabens Vedkommende. At komme dragende ind i By med spændt Armbrøst eller ladt Gevær, medførte uden Tvivl endnu Paatale, men ingen synes at have taget sig nær, om man iøvrigt gik fuldt bevæbnet.

De hyppigste Vaaben var Spyd, Sværd og Dolk. Spyd bares gerne som en Art Stok, der sættes til Side i Forstuen, naar man besøgte Folk. Havde man i Købstad glemt at tage det med, var der sjældent langt hjem, saa at det i en Fart kunde hentes, om det gjordes fornødent. Om Aftenen afgav Spydet en højst nødvendig Støttstav for enhver, der vaklede hjem, fulgt af sin Lygte-mand. Alle Borgere var som Medlemmer af Borgervæbningen forpligtede til at besidde slig en «Spids» (Spiesz), som det gerne kaldtes.¹ Navnet: Spidsborger er i en senere Tid gaaet over til en halvkømsk Betegnelse for en ægte Borgermand; oprindeligt brugtes det i fuldt Alvor for at skelne dem fra de fremmede, hvervede «Lanseknægter».

Hvad der gjorde Spydet til et mindre farligt Vaaben, end det ved første Øjekast skulde synes, var den lemfældige Brug, som man i Reglen gjorde af det. Naar Folk kom i Skændemaal, var de som oftest hinanden saa nær paa Livet, at der ligefrem

ikke var Plads til at stikke med Spyd. Vi hører derfor ofte Tale om, at den og den har «slaaet» en anden med sit Spyd,¹ sjældnere derimod, at Nogen er bleven «stukken» dermed. Man synes næsten altid at være begyndt med at slaa med Skaftet som med en Stok, og først naar Striden udartede eller den ene Part flygtede, at have brugt Odden til Stød. Som en Følge deraf forekom der i Datidens utallige Gadekampe og Slagsmaal et forholdsvis ringe Antal Drab ved Spyd. De fleste dødelige Saar tilføjedes med Sværd eller Dolk.

Sværdet var det gammeldags Vaaben, der i umindelige Tider havde været brugt i Norden. I Slutningen af Middelalderen var det tiltaget meget i Størrelse og Tyngde for at kunne virke paa de bestandig almindeligere Rustningsplader. Men som Rustningerne i det 16de Aarhundrede veg for Skydevaabnene, saaledes tabte disse tunge Sværd sig nu mere og mere, og afløstes af Kaarder, beregnede baade til Hug og Stød. Af Mellemeuropas Lande gik Frankrig i Spidsen. Paa Frants den Førstes Tid blev det her Skik i Stedet for de store uhaandterlige Sværd, der, naar man ikke just var til Hest, bestandig maatte bæres i Haanden og derfor stundom manglede, just naar man skulde bruge dem, til Stadighed at bære en let Kaarde fastgjort ved Bæltet. Hurtigt udviklede sig Evnen til at bruge disse Vaaben, en ny Fægtkunst, hvor det behændige Stød afløste de tidligere tunge Slag. Til Norden naaede det nye Vaaben over Tyskland, og Navnet «Degen» blev heroppe den almindelige Benævnelse derfor.

En saadan «Degen» var et yderst farligt Vaaben. Blev den først dragen, beroede det som oftest paa et blot Tilfælde, om den ene af Parterne skulde blive livsfarligt saaret. Thi selv om man begyndte med den flade Klinge, behøvedes der blot en uheldig Vending, en uberegnelig Tumlen af den ene berusede Part, til, hvis Modstanderen stod i Dækstilling, at løbe sig Kaarden gennem Livet. Utallige var de Slagsmaal, der begyndte med Mundhuggeri halvt i Spøg og rent ved et Uheld endte med Drab.

Foruden Kaarden, der bares ved venstre Side, havde man gerne i Bæltets højre Side hængende en Dolk. Manglede denne, saa bar dog selv Drengene altid et uundværligt Vaaben hos sig, nemlig en Kniv, der vistnok ligeledes var fastgjort i Bæltet. Der fandtes en Mængde Overgangsformer lige fra den lange Dolk og Daggert og ned til den korte Kniv. Det er Nutiden umuligt at skelne ret mellem disse mange Navne paa Knive af forskellig

Længde. Kun Et synes fælles for dem alle, at de yderst sjældent var til at lukke sammen, men saa godt som altid bares i Skede.

Det kunde synes i høj Grad misligt, saaledes at betro selv Børn Vaaben, om hvis Fare den daglige Erfaring noksom bar Vidne. Paa den anden Side var det langt mere end blot den barnlige Stolthed, der vilde være bleven krænket, om man havde taget dem fra dem. Disse Knive brugtes nemlig paa mange Maader, ikke mindst ved Maaltiderne. Naar Maden vinkede, drog alle, store og smaa, fra Læderet, Kniven fik travlt, den smurte og skar eller jog som Harpun tilbunds efter Kød i det varme Saucefad.

Det var naturligt, at Landbefolkningen og enhver, der var paa Rejse, rustede sig yderligere end Folk i By. Selv til korte Ture udenfor Købstadporten glemte man ikke at tage Spydet med. I et af Datidens Skuespil beskriver derfor en Købmand sin Søndagsvirksomhed saaledes:

Om Søndagen og andre hellige Dage
 Udi Kirken gør jeg ingen Umage.
 Naar andre did gaa, baade Læg og Lærde,
 Tager jeg et Spyd op paa min Herde,
 Saa lader jeg ud til Landsbyen glide,
 Jeg nænner end ikke min Hest at ride¹ o. s. v.

Et ypperligt Vaaben var selvfølgelig en Bøsse. I Norge og Sverige brugte man desuden meget Stridshamre og især Økser. I Danmark havde Bonden et godt Værge i Høtyven eller Forken, der nødigt lodes hjemme, naar han agede til Købstaden.² Intet er maaske saa oplysende om de almindelige Begreber paa dette Omraade som de Bestemmelser, der blev truffene med Hensyn til Præster paa Landet i Danmark. Sjællands Biskop maatte forbyde sine Præster at møde til Kirke med Bøsse eller bevæbnede forrette Gudstjeneste. Derimod tillod han dem Aar 1572 at have et Spyd liggende i Vognen, og Aar 1584 fik baade Præsterne paa Sjælland og de paa Fyn Lov til at have et Sværd i Vognen; «dog at de bruge disse Vaaben kun til Forsvar ikke til Angreb».³ At Præster gik med Kniv i Bæltet fulgte af sig selv.⁴

Der kunde kun i meget ringe Grad raades Bod paa alle de heraf følgende Ulemper. De værste Yderligheder søgte man at undgaa ved Bestemmelser som disse: at alle Kirkegængere skulde

sætte deres Vaaben fra sig i Vaabenhuset. Ved Lavsgilder skulde ligeledes Vaabnene afleveres, førend Drikningen begyndte. Det var Studenterne i København strængelig forbudt at bære Spyd, Sværd eller Kaarde o. s. v.¹ Men det var kun lidet, der opnaaedes herved. Madkniven havde man jo altid hos sig, og selv de ubevæbnede Studenter, der maatte nøjes med at svare: «Lars Kiltekniv», naar bevæbnede «Hofkarle» raabte det yndede Skældsord: «Halepeter» eller «Peter Skofte» efter dem, viste i mangt et natligt Sammenstød, at de, naar det kom til Stykket, kunde bruge mere end Mund og stundom lade Modstanderne blive liggende paa Pletten.²

Vi skal i en anden Sammenhæng nærmere betragte Følgerne af denne Almenvæbning, der i Forbindelse med Tidens Varmblodighed og Hang til Drukkenskab frembragte højst ejendommelige Tilstande. Her skal vi nøjes med blot ved et Par Eksempler at belyse, hvorledes slige Forhold tog sig ud i det daglige Liv, hvorledes virkelig enhver bar Vaaben og forstod at bruge dem.

I August 1582 gik en Murmester og hans Svend paa Vejen fra Helsingør sydefter. Undervejs indhentedes de af en Vogn, hvori sad en Tømmermester og hans Svend, der vilde til Hørsholm. Murmesteren raabte til den kørende: «Faar jeg snart mine Penge, som Du er mig skyldig?» Straks sprang Tømmermesteren af Vognen og løb ind paa de gaaende med sit Sværd. Mursvenden holdt sit Spyd imellem og bad dem forliges. Tømmersvenden sprang da ogsaa af og løb under Raabet: «Hvad, To mod En!» frem med sin Økse. Svenden med Spydet vilde tale ham til Rette, men den anden løb under Spydet og truede ham med Øksen. Da greb den første sin Daggert og stak ham i Livet, saa at han straks døde. Drabsmanden flygtede til Skoven, men blev senere greben og henrettet.³

En Familiescene i Ribe 1598 beskrives saaledes: Paa Festdagen den 1ste Maj kom Raadmand Anders Sørensen ind til sin Søstersøn, Magister Svanning. Senere kom ogsaa en Herredsfoged derind, og de sad nu fra Kl. 3 til 9 sammen i «ærlig og fredssommelig Glædskaab», dog bemærkes det, at Herredsfogeden «fluks blev drukken». Kl. 9 var en af de andre Gæster bukket under og falden i Søvn. Herredsfogedens Hustru stod ude paa Gaden og raabte paa ham for at faa ham hjem. Raadmandens Tjener kom ind for at hente sin Herre. Paa Vejen hjem maatte Raadmanden dog ind at se ogsaa til sin Svigersøn, Biskop Hegelund, og hans lille Søn, der laa for Døden. Spydet sattes i Forstuen.

Herredsfogeden gik ind med og havde sit Sværd hos sig. I Dagligstuen traf de Bispem og den lille Patient, Døtrene kom ligeledes ind samt Bispens Amanuensis, og snart kaldte ogsaa Raadmanden sin Tjener ind i Stuen. I Forening sad de nu og spøjede, drak og sang Psalmer. Saa skulde Raadmanden ud i Gaarden og fulgtes af sin Tjener og Bispens Amanuensis. Lidt efter skulde Herredsfogeden samme Vej. En Pige, der bragte mere Øl, løb han omkuld i Gangen, tabte sin Hat og stod snart barhovedet i Gaarden, svingende sit Sværd over Hovedet og raabte: «Jeg er en gammel Hofmand». Raadmanden kastede Hatten hen til ham, men han satte sig i Fægtstilling. Raadmanden sendte da sin Tjener ind efter Spydet, fældede det mod ham og sagde: «Det skulde være mig en let Sag, hvis jeg vilde Dig noget». Derpaa sænkede han atter Spydet, men Herredsfogeden tumlede snublende mod ham og gennemborede hans Ben med sit Sværd. Saaret var livsfarligt. Alle ilede ud, Herredsfogeden listede bort, kastede Sværdet paa Gaden, hvilket dog fandtes af nogle Skoledrenge. Et Par Dage efter døde Raadmanden, Herredsfogeden dømtes fredløs.¹

Til nærmere Oplysning om Forholdene kan tjene, at den her dræbte Raadmand Anders Sørensen selv i sit 20de Aar havde begaaet et Drab, samt at hans Søn blev dræbt, og en af hans Søstersønner dømt fredløs for begaaet Drab.

En Sommeraften 1585 sendte Christen Riber i Helsingør Pigen hen efter en Kande Øl. Paa Vejen fik hun nogle Knubs af Hans Kjøbenhavns Hustru, Marine. Christen Riber gik da hen til Hans' Dør og bad ham straffe sin Kvinde i denne Anledning. Denne Opfordring blev meget ilde optagen. Ægteparret løb ud i Gaarden, hentede Sten og begyndte et Bombardement paa Christen Riber, der stod paa Gaden. Efter nogen Tids Forløb aabnedes Døren, Hans fortsatte Kastningen med Sten, samtidigt med at Marine gjorde et Udfald, væbnet med en Skovl. Christen drog sin «Degen», og nu begyndte et livligt Haandgemæng. Christen huggede under Kampen dyb Terts, nedenfra opefter, og ramte hende paa Haandleddet, saa Haanden fløj af. Hun lod imidlertid ikke til at lægge videre Mærke hertil, men førte Skovlen kraftigt med den anden Haand. Da Sagen kom for Retten, «forligtes de venligt», idet Christen betalte hende 27 Daler for den mistede Haand.²

Peder Sandberg til Vestergaard kom i Aaret 1589 kørende

forbi Anders Bjelkes Gaard Bellinggaard. Anders Bjelke bød ham indenfor. De sad saa og drak sammen, og under Samtalen lovede Bjelke ham et Jægerhorn, saafremt han kunde blæse i det. Han kunde virkelig, og Jægerhornet blev hans. Derpaa drak de videre, skød til Maals, drak igen og endelig skiltes de ad i Venskab, idet Anders Bjelke og hans Hustru fulgte ham paa Vej, medens Vognen kom bagefter. Da de var skiltes ad, kom Bjelke til at tænke paa sit Jægerhorn, og da han mødte Sandbergs Vogn, just som den skulde køre ud af Porten, smak han Porten i og sagde, at Vognen kom ikke ud, førend han fik sit Horn. Peder Sandberg vendte tilbage for at se, hvor Vognen blev af, men modtoges af Anders Bjelke, der kom løbende selv sjette og forlangte, han skulde slaas som en ærlig Mand. Sandberg sprang bag et Gærde, men kom dog frem for at kæmpe Tvekamp med Bjelke. Sandberg huggede med «Degen», Bjelke stak med Spydet. Under Kampen løb Bjelkes Foged bagfra til og huggede med sin Degen et Stykke af Nakken paa Sandberg, «saa stort som et Saltkar». Sandberg vendte sig og stak ham, saa han styrtede. Men i samme Øjeblik ramte Bjelke ham med Spydet, saa han tumlede ind i Gærdet. Da Bjelke vilde gennembore ham med Spydet, huggede Sandbergs Kusk med sin Bøsse dertil, saa at Stangen knækkede. Derpaa gennemborede Sandberg Bjelke med sin Degen, og Angriberne ledte den Døende bort. Retten frifandt Drabsmanden, da det var simpelt hen Nødværge.¹

En Nat i Januar 1593 løb Harder Jepsen hujende og skrigende om paa Ribe Gader. Vægterne kom til, og det lykkedes dem at faa baade Kaarde og Daggert fra ham. Han havde dog endnu to mindre Knive hos sig, hvormed han ihjelstak to Vægtere. Han henrettedes i Februar Maaned. Hans Fader var sluppen langt nemmere fra det, da han i sin Tid uden Aarsag dræbte sin Karl.²

En tolvaarig Skoledreng i Aarhus jog sin Kniv i Underlivet paa en Kammerat, saa at denne kort efter døde. Konsistorium anbefalede ham senere til et Præstekald, han behøvede jo ikke at søge Embede just i samme Stift, hvor det var sket.³

Den 2den Juli 1570 stak en ung Dreng ved Navn Paaske en af Hørerne ved Bergens Skole med en Kniv i Brystet, saa at han straks døde. En Maanedstid efter begik en Borger sammesteds tredie Gang Drab, og Peder Reidarsøn i Trondhjem omtrent samtidigt femte Gang.⁴

Da de to Naboer, Torgjer og Jørgen, oppe i Thelemarken Kristi Himmelfartsdag 1593 fulgtes ad fra Kirke, hvor de havde været til Alters, bad Jørgen, om Torgjer, der bar en sleben Økse i Haanden, ikke vilde gaa foran. Da han gjorde det, skød han ham bagfra med sin Bøsse.¹

Disse Eksempler paa, at man altid gik fuldt væbnet og ikke undlod at bruge sine Vaaben, kunde fortsættes i det Uendelige. Kun sjældent bidrage de til at kaste et mildere Lys over Tiden, som naar det hedder, at Borgerne i Odense brugte at «opgaa paa Raadhuset med deres Vaaben og Værge og true Borgemestre og Raad», hvilket Kongen alvorligt paamindede dem om at lade være med.² For den, der ikke kender Forholdene, stiller Brøden sig her som langt større, end den var. Det utilladelige laa blot i, at de brugte Trusler, thi bevæbnede var de jo til enhver Tid.

Sporene af denne Fortids Bevæbning er nu for en stor Del udviskede i Norden. Længst har de holdt sig i Sverige og Norge, hvor Befolkningens brede Lag endnu ofte bærer Kniv i Bæltet. Paa enkelte Gaarde i Thelemarken og Gudbrandsdalen gemmes endnu de gamle Stridshamre, der rigtignok i lange Tider kun har tjent som Stokke. Paa lignende Maade tabte Øksen sig, der endnu i Midten af det 17de Aarhundrede ses at have været baaret til daglig i Valdersdalen. Snart fulgte den kun med til Gæstebud og Kirke som en Slags gammeldags Pragt og tjente langt mere til Støtte end til Værn. Den yngste Stridsøkse, der nu findes opbevaret, bærer Aarstallet 1704.

Sværdet synes i Norge at være blevet aflagt længe før end Øksen, maaske allerede ved Reformationstiden, da det i Byerne afløstes af Kaarden. Dog holdt det sig saavel i Thelemarken som i Sætersdalen lige ned mod Aar 1800 som et nødvendigt Tilbehør til Brudgomsdragten. Det var Brudgommens Pligt at bære et slikt, omviklet om Hæftet med et hvidt Tørklæde. Under Bryllupslaget skulde han gøre et Hug dermed i den øverste Bjælke i Gavlvæggen for at vise, at Sønnerne ikke var vanslægtede fra Fædrene. Paa gamle Vægge i Sætersdalen ses endnu Spor af mange saadanne, velførte Hug.³

I Danmark vedblev man at bære Kaarden langt ned i det 18de Aarhundrede. Endnu ved Midten af det 19de saas Lavsbrødrene i Festdragt med Kaarde ved Siden. Spydet derimod tabte sig hurtigt efter det 16de Aarhundrede. Bladet bortfaldt og ombyttedes med en Guld- eller Sølvknap. I det 18de Aarhundrede

havde Stokken endnu nogenlunde Spydskafts Højde og bares som dette ved et Greb midt om Skaftet. Henimod den franske Revolution blev Stokken imidlertid kortere og kortere og maatte tilsidst helt bøje Nakke, da dens øverste Ende omdannedes til Haandgreb. Dette Haandgreb var maaske endnu en ubevidst Efterligning af Stridshammeren og Øksen, der jo ligeledes var endte som Spadserestokke.

Kniven i Bæltet forsvandt i Danmark, efterhaanden som Gaffer indførtes. Begge blev fra nu af et Bordtilbehør. De enkelte Stænder, der fremdeles havde Brug for Kniven til deres daglige Dont, indførte lidt efter lidt den uskadeligere Foldekniv. Hos Bybefolkningen blev denne bestandig mindre. Den gamle Daggerts sidste fredelige Hverv var indtil 1850 som Pennekniv at spidse Gaasefjer, senere at radére, sluttelig at skære Spidsen af Cigarer.

Henvisninger og Anmærkninger.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

For at undgaa altfor stor Vidtløftighed i Angivelsen af Kilder anføres her de mere almindelige Skrifter, hvortil nærværende Fremstilling støtter sig. Kun hvor ganske særlige Grunde var tilstede, er der blevet særligt henvist til noget af disse Skrifter: Viollet-le-Duc: *Dictionnaire raisonné du mobilier français*, Tome III—IV. — Quicherat: *Histoire du costume en France*, Deuxième édition. Paris 1877. — Paul Lacroix: *Le moyen âge et la renaissance*, I—V. Paris 1848—51. — Paul Mercuri et Camille Bonnard: *Costumes historiques* I—III. Paris 1860—61. — Willemain: *Monuments français inédits pour servir à l'histoire des arts depuis le VIe jusqu' au XVIIe siècle*, I—II. Paris 1839. — Baudrillart: *Histoire du luxe*, Tome II—III. Paris 1879—80. — I. H. v. Hefner-Altenack: *Trachten des christlichen Mittelalters* I—III. Frankfurt a. M. 1840—54. — A. v. Eye und Jacob Falke: *Kunst und Leben der Vorzeit*. Nürnberg 1858 I—II. — Weiss: *Kostümkunde*, 2te Abtheilung. Stuttgart 1872. — Alwin Schultz: *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger*, I—II. Leipzig 1879—80. — Freyda: *Des Kaisers Maximilian I Tournoi und Mummereien*, herausgegeb. von Q. v. Leitner. 1879. — O. Henne-Am Rhyn. *Allgemeine Kulturgeschichte* 2te umgearb. Aufl. IV. Leipzig 1879. — G. Klemm: *Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit*. 9ter Band, Leipzig 1851. — P. Bertellius: *Diversarum nationum habitus, centum et quatuor iconibus in aere incisus diligenter expressi*. Patavii 1589. — *Omnium fere gentium habitus et effigies*. In eisdem Joannis Sluperii epigrammata. Antverpiæ 1572. — I. Amman: *Von allerley schönen Kleidungen und Trachten der Weiber*. Frankfurt a. M. 1586. — Cesare Vecellio: *De gli habiti antichi et moderni, di diversa parti del mondo*. Venetia 1590. — Joh. Boemus Aubanus Teutonicus: *Omnium gentium mores*. Antverpiæ 1542. — E. C. Reichard: *Matthäus vnd Veit Konrad Schwarz nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen beschrieben*. Magdeburg 1786.

S. 6. ¹R. Keyser: Efterladte Skrifter II Bind 2den Afdeling (Christiania 1867) S. 55.

S. 10. ¹Foruden Viollet-le-Duc: Diction. raison. d. mobilier franc. III 164—67 o. fl. a. af de ovenn. Skrifter: G. L. Baden: Afhandlingar i Fædrelandets Cultur-, Stats-, Kirke- og Litterær-Historie III (Kbhvn. 1822) S. 207

S. 11. ¹H. Rørdam: Monumenta Historiæ Danicæ I (Kbhvn. 1873) S. 563. — Paa Mester Gerlachs Sten i Linköping Domkirke findes den knælende Figur udstyret med lang Hættesvans. Sveriges Historia från äldsta tid II (Sthlm. 1877.) Fig. 302. — ²Engelstoft: Universitets Annaler 1813. S. 31—32. — P. Eliesens Danske Skrifter ved C. E. Secher I, 462 fg. — ³H. Rørdam: Københavns Universitets Historie III 105. — Mon ikke Slutningsordet i Kansler Johan Friis's Svar-Digt til Gustav Vasa (H. Rørdam: Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge. Khbvn. 1867. S. 76) skal forstaas i Overensstemmelse hermed?

Sit Fængsel stjal han sig fra,
Fik en Fordans med Kagen i Lybæk.
Ko-Svans!

Det Fornærmelige i Udtrykket Ko-Svans vilde da komme til at ligge i dets Betydning af: Skoledreng (Barne...pe.) — ⁴Originalen, fra en Korstol i Westerås, findes i Nationalmuseet i Stockholm. — ⁵Kongl. Hofvet no. 2. Inventarium på Kgl. Maj.'s Lifklådekammer på Stockholm Slot 1548. S. R. A. Trykt i Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 6. — ⁶Sveriges Historia från äldsta tid till våra dagar II (Stockholm 1877) Fig. 338.

S. 21. ¹Se ogsaa f. Eks. Jørgen Sadolin. (Danske Magazin V 193.) — ²Nye kirkehistoriske Samlinger II 488. — ³Suhm: Samlinger til den danske Historie II, 2, 146. — ⁴Niels Hemmingsen: Pastor. Hafniæ 1562. S. 128—31

S. 22. Tegnelser over alle Lande 10. og 21. Januar 1559. R. A. — Sjællandske Tegnelser 10. Oktober 1580. — 29. Oktober og 3. November 1585. — 15. Oktober 1586. — 16. og 29. April 1588. R. A. — Nye Danske Magazin I 142. — Edvardsen Friis: Schielschiör Kiöbstæd. S. 420—21. — ²Hauch: Minder fra min Barndom og Ungdom (Kbhvn. 1867). S. 14.

S. 23. ¹Norske Magazin II 242. — ²Biskop Jens Nilssöns Visitatsbøger, Kristiania 1880. S. 202—3.

S. 24. ¹H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 701—3. IV 275—77. — Nyt historisk Tidsskrift V 187. — Norske Magazin I 270 og 281. — Kirstine Ulfstands Begravelse. Dokum. t. Klevenfelds Stam-tavler. (Ulfstand) 1570. R. A. — Sidsel Niels Parsbjergs dito. Sammesteds. (Parsbjerg) 1566. R. A. — Sjællandske Tegnelser 12. Mai 1588. R. A. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 161. — I Køge brugte man at bære Lys foran Kisten selv ved borgerlige Begravelser. Dette forbødes 1595. Sjællandske Tegnelser 2. April 1595. R. A. — o. s. v. — ²H. Rørdam: Københavns Universitets Historie III 307. — Alt 1587 omtaler en Student, at han har baaret Lig, men da den Afdøde var en anden Student, tør heraf intet sluttes med Hensyn til Skiikkens Almindelighed.

Kirkehist. Samlinger 3die Række II 486. — ³ De ved S. 24 Anm. 1 anf. Steder. — «Givet for et Stykke Klæde til Peblingerne: 16 Daler Givet Peblingerne til Aabod paa det Klæde, som de fik, for det var ikke godt nok: 24 Æ». Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Ulfstand) 1570. R. A. — Nyt historisk Tidsskrift V 187—88 o. s. v. — ⁴ H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III, 111. — ⁵ Worms Skolehist., Videnskabernes Selskabs Skrifter XI 372.

S. 25. ¹ Henr. Ranzau: De conservanda valetudine. (Lipziæ 1573) p. 94

S. 29. ¹ Resen: Frederich den Andens Krønike. S. 43. — ² Under Hofdragten af 1543 var der f. Eks. Trøje. Danske Samlinger. Klæde-drugt no. 377. R. A. (Danske Magazin V 2.) — ³ Gustav Vasas «Jakter» 1543, se Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 7—8. — Aar 1548 se: Kongl. Hofvet no. 2. Inventarium på Kgl. Maj. Liffklede-Cammar 1548. S. R. A. — ⁴ Min Fru Værtinde har ladet hente nyt Læder hjem til mig og Jørgen at forfærdige os «Vamse» . . . Brev dat. Leipzig 1535. Abend Sct. Petri et Pauli. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler (Bilde) R. A.

S. 30. ¹ Se f. Eks. Sjøllandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — ² Naar Trøje omtales hos fornemmere Folk i Aarhundredets sidste Halvdel, nævnes næsten altid tillige Kjortel. «Trøjen» er i saa Fald = Undertrøje: «Kjortel» er Overtrøjen. — ³ En formaning oc atuarsel om den leppede oc forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Blad B. B 2 og C 1.

S. 31. ¹ Historisk Tidsskrift I. Kbhvn. 1840. S. 186.

S. 33. ¹ Joh. Spangenberg: Ecteskabs Ordens Speyl oc Regel. Kbhvn. 1601. S. 119 og 208. (Fortalen er underskrevet 1544.) — ² Quicherat: Histoire du costume en France; deuxième édition. Paris 1877. p. 352. — ³ Sammesteds. — ⁴ Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 5 ff.

S. 34. ¹ Københavns Diplomatarium III 119—25 og IV 664. — ² Aar 1540 havde f. Eks. Gustav Vasas Drabanter lysegult Underlag for Spalterne i det ene Ærme Kgl. Vitterh. Historie och Antiquit. Acad. Handlingar III (Sthlm. 1793). S. 92. — ³ Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie I 275. — Smlgn. Elias Caspar Reichard: Matthäus und Veit Konrad Schwarz nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen beschrieben. Magdeburg 1786. S. 35, 36, 38, 44 o. s. v.

S. 35. ¹ Se f. Eks. Sveriges Historia från äldsta tid till våra dagar III 116—17.

S. 38. ¹ H. Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit. II 643. — ² Se f. Eks. Anders Sörensen Vedels Portræt, malet 1578 (Wegener: Hist. Efterr. om A. S. V. fol. S. 99 Anm. 25) eller Billedet i Niels Hemmingsens Postille overs. af H. Reravius. Kbhvn. 1576. S. 137. — ³ Bloch: Den fynske Gejstligheds Historie. S. 41. — ⁴ Nye Kirkehistoriske Samlinger IV 286. — ⁵ Nye Kirkehistoriske Samlinger V 32. — ⁶ Nye Kirkehistoriske Samlinger V 44. — ⁷ Nye Kirkehistoriske Samlinger V 48.

S. 39. ¹ Se bl. a. Edvardsen Friis: Schielschiør. S. 268—69. — ² Hans Christenssøn Sthen: Ligrædiken over Mette Ulfstand. Kbhvn. 1602. Bl. D. 8.

S. 40. ¹ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. (Sthlm. 1828.) S. 21. — ² K. N. Lenæus: Delsboa Illustrata. (Sthlm. 1764.) S. 204.

S. 41. ¹ Af tre Alen bredt Klæde gerne 5—6 Kvarter. Danske Ma-

gazin VI 318 og 3die Række VI 6. — Malmøhus Lensregnskab 1541: Borgekokken til Hoser 5 Kvarter engelsk Klæde; Mester Hans Voldmester til Hoser 2 Alen dito; Jacob Redesvend til Hoser 1½ Alen; Ridefogden 4½ Alen (3 Par); Slotsfogdens Svend 1½ Alen. R. A. — Naar Hoserne ikke skulde gaa helt op, kaldtes de med det gamle Navn: Sokker. Christ. Gøye til sin Hustru 1565: Send mig en Alen sort Engelsk til to Sokker. Dokum. t. Klevenfelds Saml. (Gøye) R. A.

S. 42. ¹ Kongl. Hofvet no. 2. Inventarium på Kgl. Maj.'s Lifklædekammer på Stockholm Slot 1548. — Dito: Inventaria opå Hertog Johans Cleder 1553. S. R. A. — Trykte i Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). — Jeg benytter Lejligheden til at tilbagekalde min (i Danske Samlinger 2den Række, 6te Bind, Side 174 Anm. 7) udtalte Gisning om Betydningen af «Overtøj».

S. 43. ¹ Om dette og det følgende se: En formaning oc atuarsel om den leppede oc forkludede Hosedieffuel. (Kbhvn. 1556.) Oversat og forsynet med Efterskrift af Peder Palladius. — ² A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønike. 4to. Pars IX Bl. Xx 3. — ³ Børne Spiegel, fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. 4to S. 23.

S. 44. ¹ Hus-Taffle vdsæt paa Dansk aff Rasmus Hanssön Reravius. Paa ny trykt 1639. — Fortalen Bl. C. 7.

S. 45. ¹ A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønike. 4to. Pars IX Bl. Xx 3. — ² Hefner-Altenneck: Trachten des christlichen Mittelalters III 120—21. — ³ A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønike. 4to. Pars IX. Bl. Xx 3. — Krag og Stephanius: Christian den Tredies Historie. Oversat. (Kbhvn. 1776.) S. 386. — ⁴ En formaning oc atuarsel om den leppede oc forkludede Hosedieffuel. Bl. B. — Ungeheure Hosenlätze gesellten sich dieser Tracht würdig bei, und waren oft entweder so gebildet, dass sie das, was sie bedecken sollten, in der Form nachahmten, oder gar so, dass sie es bei jeder Bewegung enthüllten. Otto Henne-Am-Rhyn: Allgemeine Kulturgeschichte. IV (2te Aufl. Leipzig 1879.) S. 585.

S. 46. ¹ En formaning oc atuarsel o. s. v. Bl. C 3. — ² Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. deuxième édition.

S. 48. ¹ Arrild Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønike. 4to. Pars IX Bl. Xx 3. — Krag og Stephanius: Christian den Tredies Historie. Kbhvn. 1776. Oversat. S. 386—87.

S. 49. ¹ Danske Samlinger, 2den Række VI 174—75. — Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 5—42. — Aar 1557 fik den danske Prins, Hertug Magnus, syet tre Par Overtøj og et Par Bukser. Diplomatarium Flensborgense II 1038—40. — ² Weiss: Kostümkunde (Neuere Zeit) II (Stuttgart 1872) 641. — Quicherat: Histoire du costume en France. (Paris 1877). p. 383. — ³ Niels Lauritzsön Arctander: Ligprædiken over Niels Jonssön Viffert. Kbhvn. 1596 Bl. C 6.

S. 51. ¹ Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. p. 400—02. — ¹ Helsingørs Tingbog, 12. Juni 1589. R. A.

S. 52. ¹ Danske Samlinger I (Kbhvn. 1865—66) 262. — ² Om Bevissteder og Henvisninger se nærmere O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog. «Lumme».

S. 53. ¹ Se f. Eks. Mogens Gyldenstjernes Regnskabs-Bog over Udgifter til hans Børn. no. 1320 C. N. K. S. — o. fl. St. — ² Nyerup: Historistatist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1, (Kbhvn. 1804)

S. 35. — Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 5—42. — ³ Danske Samlinger, 2den Række VI 174—75. — ⁴ Nye Danske Magazin VI 62—64. — ⁵ Klædeshoser til Fattige, se f. Eks. Universitets Udgifter 1540, Danske Magazin 3die Række VI 6. — Til Hoffets Damer: Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar III (Sthlm. 1793). S. 93 ffg. — Til Børn: N. K. S. no. 1320 C. — Til Tyende: Malmøhus Lensregnskaber. R. A. — Til Gustav Vasa: Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 9 ffg. — Tilskæring af Klædeshoser Betingelse for Optagelse i Københavns Skræderlag. Københavns Diplomatorium II 504. o. s. v., o. s. v.

S. 54. ¹ Inventaires de la Royne Decosse, Douairiere de France. Edinburg 1863. Jeg skylder Hr. Prof. Schiern Tak for at have gjort mig opmærksom paa disse interessante Regnskaber. — ² Danske Adelsbreve. Fasc. 23. Gøye Salig Herluf Trolles Klæder. R. A. Kbhvn. — Danske Samlinger, 2den Række VI 175. — ³ Räkenskaper rör. Guld, Silver, Perlor. 1552—73. Utgift på Ko. Mttz. Sidentyg 1559. S. R. A. — ⁴ Historiska Handlingar (Sthlm. 1862) II 11. — ⁵ Handlingar rörande Skandinaviens Hist. XXXVII 53. — ⁶ Rentemester Regnskab 1556. R. A. — ⁷ Rentemester Regnskab 1563, Joachim Becks: «Hoseskind købte, og Remmesnidere og Sadelmagere for Arbejde = 99½ R og 451½ Daler». R. A. — I Joh. Grundtvig: Frederik den Andens Statshusholdning (Kbhvn. 1876). S. LXXV, er «Hoseskind» her fejlagtigt forklaret som «Hestehuder» (Horse-skind.) — ⁸ Danske Magazin 3die Række I 46. — ⁹ Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862) 11—42.

S. 55. ¹ Räkenskaper rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. (Läreffts Register 1554). S. R. A. — ² Inventaires de la Royne Decosse, Douairiere de France. Edinburg 1863. S. 128: Plus je deliure a Mademoiselle de Raalle vng reste de toile de Hollande, qui a este employe pour faire des chausses pour la Royne, contenant 18 aulnes. — Smågn. S. 137. — S. 147 af 3³/₄ Alen hollandsk Lærred laves 6 Par «chose» til Dronningen. — ³ Cancelliets Aflevering. Skab 14, Pakke 151. Holger Ulfstands Rejse-Udgifter. R. A. — ⁴ Nyerup: Hist. stat. Skildring af Tilstanden i Danm. og Norge III 1, 35. — ⁵ Nye Danske Magazin VI 63. — ⁶ Processer XII 8. R. A.

S. 56. ¹ Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. p. 384. — Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit 2te Abtheilung (Stuttgart 1872). S. 528 og 554. — ² Foruden de sædvanlige Kilder, Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). p. 434.

S. 57. ¹ Top. Saml. Odense no. 8. R. A. Trykt i Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie III 87—88. — ² Birgitte Gøyes Klæder 1565. Adelsbreve Fasc. 23. Gøye. Rigsarkivet Kbhvn. — ³ Danske Samlinger 2den Række VI 176. — ⁴ Mogens Gyldenstjernes Regnskabsbog over Udgifter til hans Børn. No. 1320 C. N. K. S. — ⁵ Danske Magazin V 4, 343. Flikning af Strømper omtales oftere i samme Regnskab. — ⁶ P. N. Thorup: Disciplenes Stilling i de lærde Skoler fordum og nu. (Ribe Skoleprogram 1819.) S. 16.

S. 58. ¹ Räntekammer böcker 1562: Joenn Personns Utgiftt 1562. S. K. A. — ² Danske Samlinger, 2den Række VI 175. — Framlidne Her Ponti de la Gardie ägedeler. Anno 1586. S. R. A. — Danske Magazin I 63. — ³ C. C. Gjørwell: Svenska Magazinet. (Sthlm. 1766). S. 706. — ⁴ Helsingørs Tingbog 5 Marts 1627. R. A. — ⁵ Skrivelse fra Christoffer

Gøye til Birgitte Bølle dat. Elfsborg 2 August 1566. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler, R. A. — ⁶ «Hun lærte at knytte, kniple og sprange og andet saadant, som Ungdommen plejer at tilholdes», siges der om en Adelskvinde født 1542. J. Nielsön: Ligprædiken over Fru Karine Gyldenstjerne. Kbhvn. 1596. Bl. A. 6. — ⁷ Kirkehistoriske Samlinger, 3die Række II 487. — ⁸ »Garnstrømper« i ikke ringe Antal til den tyske Prædikant, Didrik Lakaj, Jon Persson o. s. v. o. s. v., omtales til følgende Priser: 1½ Daler, 2 Daler (hyppigst), 10 Æ. (En Speciedaler = 4 Æ). Råkenkaper öfver de Furstliga Hofhållningarne 1565—95. S. R. A.

S. 59. ¹ Nye Danske Magazin VI 62—64. — ² Rentemester Regnskab 1611. R. A. — ³ Saaledes f. Eks.: Erneuerte Policey Ordnung der Statt Franckfort 1598. p. 4. «Es soll hinfuro kein Manns Person oder junger Gesell gestrickte Strümpff, so vber vier oder zum höchsten fümff Gulden werth seyn, antragen, bey Straff zween Gulden. O. fl. a. St. — ⁴ Chr. IV's Policeyordn. 27 Septbr. 1636 f. Schleswig & Holstein. Glückstadt 1636. C. 4.

S. 60. ¹ Dalin: Svea rikes historia III 1,507. — ² H. Weiss: Kostüm-kunde Ilte Abtheilung (Stuttgart 1872). S. 590.

S. 61. ¹ Tegnelser over alle Lande 1 og 7 Oktober 1563. R. A. (V. Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie II 2,120.) — ² Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Gøye). Skrivelse af 1565 fra Christoffer Gøye til Birgitte Bølle. R. A.

S. 63. ¹ Københavns Diplomatarium II 441. — ² Træsko til fattige Disciple i Ribe. P. N. Thorup: Disciplenes Stilling i de lærde Skoler forud og nu. Ribe Skoleprogram 1819. S. 16. — Historisk Tidsskrift III 307. Aar 1658 siges om Kvinderne i Danmark: »Ikke blot paa Landet men ogsaa i Stæderne bære de Sko af Træ«. — «Bønderne i Sverige gaa med Læder-, ikke med Træsko». Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 8. — Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid, 1,162.

S. 64. ¹ Se f. Eks. Utgift på Konung. Mattz Sidentyg 1559. S. R. A. — ² Inventaires de la Royne Decosse Douairiere de France. Edinburg 1863. p. 125. — ³ Tegnelser over alle Lande, 7 Februar 1560. R. A. (Trykt i Kbhvns. Diplom. IV 568.) — ⁴ Ahlqvist: Karin Månsdotter. Sthlm. 1874. S. 12.

S. 65. ¹ Kbhvns. Diplom. II 523—24. — ² Edvardsen Friis: Schiel-schiør Kjøbstad. S. 264.

S. 66. ¹ Se f. Eks. Jyske Tegnelser 6 December 1591. R. A. — ² Kbhvns. Diplom. II 523. — ³ Kbhvns. Diplom. IV 568. — ⁴ Nye Danske Magazin I 138. — Rentemester Regnskaber 1588 og 1591. R. A.

S. 70. ¹ Danske Magazin II 29. — ² Joh. Spangenberg: Ecteskabs Ordens Speyel oc Regel. Kbhvn. 1601. S. 119. (Fortalen er underskrevet 1544.)

S. 71. ¹ Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A.

S. 73. ¹ Se f. Eks. Malmøhus Lehnregnskab 1561. R. A. (Anna Miszener med flere omtales som brugende Linned Halsklæde). — ² Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Anefeld). R. A. (Vedel Simonsen: Samlinger til Hagenskov Slots Historie. S. 44).

S. 74. ¹ Prinsesse Dorotheas Udstyr. Pergaments Breve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — ² Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie. S. 44. —

³ Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — ⁴ Først Aar 1536 overførtes Opfindelsen til Tyskland (fra Venedig.) Weiss: Kostümkunde IIte Abtheilung. S. 625.

S. 75. ¹ Skrivelse fra Mette Ovesdatter til Fru Sophie Esge Billes. Dat. Ring Kloster Sct Pedersdag ad vinculam 1529. Adelsbreve, Fasc. 7. Bille. Rigsarkivet. Kbhvn. — ² K. v. Weber: Anna Churfürstinn zu Sachsen. Lpzg. 1865. S. 175.

S. 76. ¹ P. de l'Estoile: Journal de Henri III, ou memoires pour servir à l'histoire de France. A la Haye 1744. I. p. 179 Note 59. — ² Fremhævet gentagne Gange af Viollet-le-Duc (Dictionnaire raisonné du mobilier français, Tome III—IV) og gendrives næppe ved Keyzers Udtalelser (Efterladte Skrifter II 2,11).

S. 79. ¹ Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oxe). Inventarium over Albret Oxes Efterladenskaber. 6 Marts 1577. R. A. — ² Pontus de la Gardies ægedeler. Acta Historica. S. R. A. — ³ Inventarium over Prinsesse Dorotheas Udstyr. Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — ⁴ Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — ⁵ Inventarium over Dronning Anna Catharinas Udstyr. Pergamentsbreve. Ægteskabssager no. 34. R. A. — ⁶ «En halvstakket Kjortel af blommet Fløjls». Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oxe) Inventarium over Albrit Oxes Efterladenskaber. R. A. — En sort, lang Fløjls Kjole — En sort, uopskaaren Fløjls stakket Kjole — En stakket Fløjls Kjortel. Danske Samlinger, 2den Række VI 175—76. — ⁷ Danske Samlinger, 2den Række VI 175—76.

S. 80. ¹ Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). Inventarium over Albrit Oxes Efterladenskaber. R. A. — ² Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6 Maj 1581. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — ³ Pontus de la Gardies ægedeler. Acta Historica. S. R. A. — ⁴ Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — ⁵ Pontus de la Gardies ægedeler. Acta Historica. S. R. A. — ⁷ I de mange paa Tysk affattede nordiske Inventarier søgte man paa forskellig Vis at gøre sig forstaaelig. I det ovennævnte over den svenske Prinsesse Elisabeths Klæder skelnedes saaledes mellem almindelige Schürze og Schürze, welche sie über die Kleider vorbinden.

S. 81. ¹ Pergamentsbreve. Sachsen no. 9

S. 82. ¹ Pergamentsbreve, Ægteskabssager no. 34. R. A. — ² Samlinger til jysk Historie og Topografi. III 182—85. — ³ I. P. Schmidt: Fastelabend-Sammlungen. Rostock 1742. S. 12—13 (L. Osiander i en Prædiken af 1594.)

S. 83. ¹ Laxdæla Saga. Cap. 34 og 35. — ² Det er i saa Henseende karakteristisk, at Olivier de la Marche, der i sit Digt: Parement des dames de l'honneur, opregner alle kvindelige Klædningsstykker, ikke omtaler dette. Han ønsker sin Dame les pantouffles de l'humilité, les souliers de bonne intelligence, les chausses de persévérance, le jarretier de ferme propos, la chemise d'honnêteté o. s. v. o. s. v., men kender aabenbart intet til Benklæder. Quicherat: Histoire du costume en France. 2me édition. Paris 1877. p. 334. — ³ «Sept aulnes de Hollande pour faire six paire de callesons pour la Roynne». Inventaires de la Roynne Decosse Douairiere de France. Edinburg 1863. p. 126 og 138. — ⁵ Helsingørs Tingbog 21 Oktober 1577. R. A.

S. 84. ¹ Pergamentsbreve, Ægteskabssager no. 34. R. A. — ² I Christiæni II's Ordinans var det ligefrem forbudt Skøger at bære Kaabe. (Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV. S. 108.) I Praxis fortolkedes dette vistnok som i Aalborg 1556, at Skøger kun maatte bære kort Kaabe (Samlinger til jysk Historie og Topografi II 145) Smlgn. Norske Magasin I 555—56. — Norsk Historisk Tidsskrift, 2den Række II 297.

S. 85. ¹ Nye Danske Magazin II 273—76. — ² Thorup: Historiske Efterretninger om Riberhus. Ribe Skoleprogram 1835. Bilag S. 20—21. — Øst: Archiv for Psychologie, Hist., Lit. og Kunst. 1824. I, 195. — ³ P. N. Frost: Beskrivelse over Købstaden Ringkøbing. Borris 1817. S. 22.

S. 86. ¹ Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Nye Udgave. Kbhvn. 1824. S. 353. — ² Hans Christensøn (Sthen): En liden Haandbog til Øvelse udi Gudelighed. Kbhvn. 1578. Blad D 3. — De fattige Elever i Sorø Skole fik hvert andet Aar en «Underkjortel» af engelsk Klæde og en «Uldenskjorte». Nyerup: Hist. statist. Skildring af Tilstanden Danmark og Norge. III 1,35. — ³ Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder. I, 100. — ⁴ Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 14—15. — ⁵ Samme Skrift. S. 13. — ⁶ Pontus de la Gardies ägedeler. Acta historica. S. R. A. — ⁷ Historiska Handlingar I. (Sthlm. 1861.) S. 19.

S. 87. ¹ Blicher: Topografie over Vium Præstekald Viborg 1795. S. 192—94. — Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 352—53. — Dansk Historisk Tidsskrift I, 185—86. — ² Den svenske Dronnings Jomfruer Aar 1540 havde deres «Bindetrojer» af Sardug. Kngl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. III 111—12. Mette Rosenkrands havde to skindforede Livstykker. Danske Samlinger, 2den Række VI 177. — ³ Peder Palladius: En Visittatz Bog udg. af Sv. Grundtvig S. 87.

S. 88. ¹ Udvalgte danske Viser fra Middelalderen. II 118. — ² Norsk historisk Tidsskrift III 261. — ³ Danske Magazin IV 316—17. — ⁴ Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. S. 58 fg. — ⁵ Raumer: Historisches Taschenbuch VI 324—25. — ⁶ K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Lpzg. 1865. S. 193. — ⁷ Dansk Maanedsskrift udg. af Steenstrup 1864. 1,87. — ⁸ Inventarium dat. Flisinghe 16 August 1556 over Ærkebisp Mr. Torben Billes Efterladenskaber. Svenske Jordebøger 59. 2. R. A. — ⁹ Skrivelse af 1538 fra Fru Ide Munksdatter til Fru Sophie Esge Billes. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Rosenkrands). R. A.

S. 89. ¹ Uddrag af mange forskellige, især Lensregnskaber. — Christian den Fjerdes Skjorter: Rentemester Regnskaberne 1590—93. — ² Dansk Maanedsskrift udg. af Steenstrup 1864, I, 86—88. — ³ Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — ⁴ Brev fra Eggert Ulfeldt til Fru Sidsel Ulfstand, af 26 Maj 1565. Adelsbreve Fasc. 58. Ulfstand. Rigsarkivet. — ⁵ Paa den halve Lod kom 30 Skjorter. Danske Samlinger, 2den Række VI 182. — ⁶ Ordnung des Raths der Freyen Statt Lubeck 1612. — B. 3—E. — ⁷ Det vil af det Ovenstaaende fremgaa, at jeg har forladt den i «Historiske Skitser» S. 175 udtalte Mening, at Lærredsskjorter Aar 1577 endnu kun sjældent var i Brug hos den danske Adel. Skildringen der vil, saaledes som jeg nu opfatter Sagen, næppe passe paa Forhold ud over Aar 1550. Jeg støttede min tidligere Opfattelse paa saa vægtige Vidner som Berlepsch: Chronik vom ehrbaren und uralten Schneidergewerk. S. 133 fg. og H. Weiss: Kostümkunde. II 679. Det fore-

kommer mig imidlertid, at de nu fremdragne Beviser i Forening med adskillige andre, som det vilde blive for vidtløftigt at anføre, bestemt pege hen paa, at Overgangen fra den tidligere almindelige Brug af Uldskjorte til Brugen af Linnedskjorter maa være sket for den danske Adels Vedkommende omkring Aar 1550. — ⁸ «Sorte silkesyede Skjorter». Skrivelse af 26 Juli 1565 fra Eggert Ulfeld til Fru Sidsel Ulfstand. Adelsbreve, Fasc. 58. Ulfstand. Rigsarkivet.

S. 90. ¹ Engelstoft: Universitets Annaler. 1813. S. 31. — ² Poul Eliesens danske Skrifter. I 462—63.

S. 91. ¹ Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 15—16. — ² Enkelte Detailler se bl. a. Historiska Handlingar II Sthlm. 1862. S. 17—21.

S. 93. ¹ Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 212 fgg.

S. 94. ¹ En Formaning oc Atuarsel om den leppede og forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Blad E. 2. (Peder Palladius' Efterskrift.) — ² I alle Forordningerne om Hofdragt fra Fr. II's første Aar paabydes Hatte. R. A. — ³ Sjællandske Tegnelse 10 Oktober 1579. R. A.

S. 95. Danske Magazin, 3die Række II 197. Anm. — ¹ Nye kirkehistoriske Samlinger V 32 og 48 — ² Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger. Kristiania 1880. S. 202—3. — ³ Inventarium over Alb. Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A. — ⁴ Nyt historisk Tidsskrift IV 245. — ⁵ Jac. Albretsen: Underuisning om Tienere. Kbhvn. 1610. S. 106.

S. 98. ¹ «Il commença à crier par deux fois: Sire, embrassez moi la cuisse, car j'en ai de fort bons.» Memoires de Sully édit. de l'abbé de l'Écluse II 603. — ² «Ah, mon cher maitre! dis-je en lui accolant la cuisse, je ne lui (mademoiselle de la Vallière) parlerai de ma vie». Memoires de Loménie de Brienne, anført i A. Franklin: Les soins de toilette p. 85. — ³ A. Franklin: Les soins de toilette p. 85.

S. 99. ¹ Nærværende Skrift II 75. — ² Weiss: Kostümkunde II 569.

S. 100. ¹ A. Franklin: Les soins de toilette p. 76—77. — ² Saint-Simon: Memoires II (Paris 1881) p. 275. — ³ Resen: Frederik II's Krønike. — ⁴ Smstds.

S. 101. ¹ Kirkehistoriske Samlinger II 1, 494 og V 1, 203—4.

S. 108. ¹ E. Pontoppidan: Annales ecclesiæ Danicæ III 393. — ² Schlegel: Sammlungen z. dän. Geschichte. I 93 og 104.

S. 107. ¹ Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — ² Danske Samlinger, 2den Række VI 171.

S. 108. ¹ Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — ² K. v. Weber: Churfürstinn Anna. S. 172. — ³ Danske Magazin II 28.

S. 109. ¹ Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. p. 367—68. — ² E. C. Reichard: Matthäus vnd Veit Konrad Schwarz nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen. Magdeburg 1786. S. 88. — ³ Suhm: Nye Saml. til den Danske Historie. III 100.

S. 110. Schlegel: Geschichte Christian d. Vierten v. N. Slangen. I. (Kopenhagen und Leipzig 1757) 62. Anm. 7. — ² Se de mange Afbildninger i Pinakotheca Danica paa det Store kgl. Bibliotek. — ³ A. Franklin: Les soins de toilette p. 61.

S. 111. ¹ Abbé Legendre: «Il est surprenant q'une coiffure aussi

commode qu'est la perruque, n'ait esté en usage que depuis le règne de Louis XIII». (Mœurs des Francois. p. 233). Efter A. Franklin. a. Skr. S. 61.

S. 112. ¹ Børne-Spiegel fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. S. 17.

S. 113. ¹ Skrivelse fra Fru Mette Rosenkrands til Birgitte Christoffer Gøyes, dat. Kbhvn. d. 17 Marts 1571. Adelsbreve. Fasc. 53. Rigsarkivet. — ² Fru Ane Brade til Fru Birgitte Christoffer Gøyes, dat. Eskildstrup d. 28. Maj 1574. Adelsbreve, Fasc. 10 Brade. Rigsarkivet.

S. 114. E. Ekholm: Den Swenska Fatburen. Femte Öppningen. Sthlm. 1769. S. 52—53. — ² Hans Forssell: Sveriges inre Historia II. Sthlm. 1875. Tabell I a-c. — ³ Danske Samlinger I 268 og 269. — ⁴ Samlinger til jysk Historie og Topografi III 182—83.

S. 115. ¹ I Teksten staar ikke «Slag» alene men «Dolslag» maaake en Art «Modest». Nye danske Magazin II 274. — ² Hans Forssell: Sveriges inre Historia II. Tabel I a. — ³ Vtgifft på Konung. Mattz Sidentyg 1559, i Samlingen: Räkenskaper rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A. — ⁴ Räntekammar-böcker 1564 og 1565. Hans Joenszons Utgift. S. K. A. — ⁵ Raumer: Hist. Taschenbuch VI 235—46.

S. 116. ¹ Pontoppidan: Origines Hafnienses S. 355. — ² Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — ³ Partzler som Phalsgreffinnen bekommit till sitt bröllop Anno 62. S. R. A. — ⁴ Samstedts og Sjællandske Tegnelser 27. Juni 1578. R. A. — ⁵ 25 Alen Klæde til Chr. IV's og hans Søkendes Klædninger à 8 Daler Alen. 11 Juli 1589. Danske Kongers Historie no 73 dd. R. A. — ⁶ Rentemester-Regnskab 1590—91. Et Par Stald-Øxne = 18 Daler. R. A. — ⁷ Danske Magazin, 3die Række I 46. — ⁸ Sjællandske Tegnelser 22. April 1581. R. A.

S. 117. ¹ Danske Samlinger I, 274. — ² Se f. Eks. Afbildningen i Edvardsön Friis: Skjelskjør. S. 272. — ³ Rentemester-Regnskab 1589—90. R. A. — ⁴ Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 25. — ⁵ Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 5—25. — ⁶ Danske Samlinger, 2den Række VI 176—77. — ⁷ K. v. Weber: Anna, Churfürstin zu Sachsen. S. 179—80. — ⁸ Danske Samlinger, 2den Række VI. S. 177.

S. 118. ¹ Danske Magazin V 3. — Tegnelser over alle Lande, 17 April 1561. R. A. — Sjællandske Tegnelser 27 Februar og 2 Maj 1596. R. A. — ² No. 1320. c. fol. N. K. S. — ³ Joh. Adolphs Ordnung von Kleidung, Hochzeitung etc. 1601. Schleswig 1605. B. — ⁴ No. 1320 c. fol. N. K. S. — ⁵ Glücksborgske Arkiv, Pakke I b. R. A. — ⁶ Danske Samlinger, 2den Række VI 174—77. — ⁷ Rentemester-Regnskab 1590—91 og 92—93. R. A. — ⁸ Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 24. Note 5. — ⁹ Raumer: Hist. Taschenbuch VI 235—46.

S. 119. ¹ Hans Forssell: Sveriges inre Historia II Tabel II a og b. — ² Samme Skrift II 24. Note 5. — ³ Fire Ulveskind à 5 Daler Stykket. — Otte dito à 6 Daler til Chr. IV og Hertug Ulrik samt deres Dreng. Rentemester-Regnskab 1590 og 1592. R. A. — ⁴ Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 24 Note 5. — ⁵ Glücksborgske Arkiv, Pakke I b. R. A. — ⁶ Loenbom: Uplysninger i Swenska Historien II. Sthlm. 1769. S. 21—22. — ⁷ Resen: Frederick den Andens Krønike. S. 71.

S. 120. ¹ P. de Bourdeille de Brântome: Memoires. Les vies des dames illustres. Leyde 1722. p. 189. — ² H. Weiss: Kostümkunde. Neuere

Zeit. S. 564. — Baudrillart: Histoire du luxe. III 438. — ³ H. Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit. S. 568. — ⁴ Dansk Magazin V 76. — ⁵ Nemlig 2 Gange 17. Danske Samlinger, 2den Række VI 174. — ⁶ Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 5—25.

S. 121. ¹ Danske Magazin V 2—12, og 4de Række II 77 og 175. — Tegnelser over alle Lande, 18. Marts 1559 og 17 April 1561. R. A. (smlgn. Vedel Simonsen: Familie-Efterr. om de danske Ruder II 47.) — Danske Samlinger. Klædedragt. no. 377: Aar 1543, 1 og 20 Marts 1559, 16 April 1561 og 8 April 1562. R. A. — Sjællandske Tegnelser 12 Maj 1572, 18 Marts 1573, 10 Oktober 1579, 22 April 1581. R. A.

S. 122. ¹ Paul Lacroix et Ferdinand Seré: Le moyen âge et la renaissance. Tome III (Modes et costumes) fol. XV. — ² A. Huitfeld: Danmarks Riges Krønike. 4to. VI 160. — ³ Denne Skik synes hurtigt at have tabt sig i Danmark. Paa et Portræt af Dronning Elisabeth af England, malet 1563, der findes paa Gripsholm, ses hun endnu med en Fingerring hængende i en Silkesnor om Halsen.

S. 123. ¹ Samlinger til jysk Historie og Topografi II 155. — ² Joh. Adolphs Ordning von Kleidung etc. 1601. Schleswig 1605. B. 2. — ³ I Sverige florerede de under Gustav Vasa. Se f. Eks. Historiska Handlingar I 21 og 22. II 5—7. — Endnu i Aaret 1576 nævnes i Danmark blandt den afdøde Kaptajn Klercks Klæder: en sort Fløjls Kappe omsyet med Guldborster, en sort Fløjls Kjortel omsat med Guldsnorer, en hvid Fløjls Klædning besat med Guldborster. Helsingørs Tingbog, 9 Marts 1576. R. A. — ⁴ Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — ⁵ Pergamentsbreve. Bruns-vig no. 5 c. R. A. — ⁶ Gwll leffredt Gulmederne pro anno 1552, i Samlingen: Råenskaper rör. Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A. — ⁷ Rentemester-Regnskaber 1588—89. R. A. — ⁸ De fleste af disse Arter omtales i Registret over Albrit Oxes efterladte Gods. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A. — ⁹ Se f. Eks. Joh. Adolphs Ordning von Kleidung etc. 1601. (Schleswig 1605.) B. 2.

S. 125. Katalog öfver Porträtt-Samlingen å Gripsholm. (Sthlm. 1876) no. 1331, 925 og 427. — ² Danske Magazin IV 33. — ³ Gripsholm. Katalog (af 1876) no. 1310. — ⁴ Henrik Rammels Kæde 300 Ungerske Gylden. Sjællandske Tegnelser 2. November 1589. R. A. — Christian den Fjerdes 386 Ungerske Gylden. Rentemester-Regnskab 1592. R. A. — Christoffer Valkendorfs 600 Ungerske Gylden. Sjællandske Tegnelser 12 Januar 1585. R. A. — ⁵ Resen: Frederik den Andens Krønike. S. 419. — ⁶ Danske Samlinger, 2den Række VI 171—72. — ⁷ Gripsholm. Katalog (1876) no. 426 og 427. — ⁸ Ligstenen i Upsala Domkirke. — ⁹ Des Raths der Stads Rostock neue Kleiderordnung 1587. S. 13.

S. 127. ¹ Mette Rosenkrands havde fire Perlehuer, Sidsel Urne seks, den danske Prinsesse Anna fik otte med sig o. s. v. — ² Vedel Simonsen: Familieefterretninger om de gl. Ruder. I 100. — ³ Danske Samlinger I 209. — Kvinde med Ringe paa alle Fingrene omtales bl. a. i E. C. Reichard: Matthäus und Veit Konrad Schwarz. Magdeburg 1786. S. 18. — ⁴ Inventarie-Liste over Albert Oxes efterladte Gods. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A.

S. 128. ¹ Råntekammar-böcker 1564 og 1565. Hans Joenszons Utgift. S. K. A. — ² Loenbom: Uplysninger i Svenska Historien II. Sthlm. 1769. S. 21—23. — Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6

Juni 1581. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — ³Se f. Eks. Historiska Handlinger I 21 og II 5—8. — Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — Kgl. Hofvet no 2. Elisabeths Udstyr. S. R. A. — Albrit Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A. o. s. v. o. s. v. — ⁴Pergamentsbreve. Brunsvig. no. 5 c. R. A. — Danske Samlinger, 2den Række VI 176.

S. 129. ¹Anna Lykke til Birgitte Bølle 9 Oktober 1574. Dokum. til Klevenfelds Stamtavler (Lykke). R. A. — ²Nye Danske Magazin II 274 — Samlinger til jysk Historie og Topografi II 155. — ³Danske Samlinger I 200

S. 130. ¹En Formaning oc Atuarsel om den lappede oc forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Blad D 4—E. — ²Børne-Spiegel fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. S. 23. — ³Hans Nielsøn: Sörgeligt Spectackel oc Vundertegn seet vdi Mørckøye. Kbhvn. 1625. — ⁴Vnderlig oc ofuer-naturlig Fødsel seet i Nagskou i Laaland 1628. Kbhvn. 1629.

¹Molbech: Nordisk Tidsskrift. III 420. — Christian den Fjerdes Breve ved Molbech. I 457 Anm. — Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludv. Holbergs atten første Lystspil. Kbhvn. 1858. S. 203—4. — ¹Baudrillat: Histoire du luxe III. (Paris 1880) 440. — ³Danske Magazin V 75—76. — ⁴Københavns Diplomatium II 278.

S. 132. ¹Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV 229—30. — ²Samme Skrift. S. 271. — ³Nye Danske Magazin II 274. — ⁴Kallundborgske Reces af 21. November 1576. — ⁵Samlaren III, Sthlm. 1773. S. 346. — ¹Anmærkningar i Swenska Historien, samlade af et Sällskap. S. 211.

S. 133. ¹Forordning af 1 Maj 1618. — ²Forordning af 20 Maj 1622. — ³Quicherat: Histoire du costume en France S. 398.

¹Rasmus Hanszøn (Reravius): Hus-Taffle. Udgaven 1639. Blad C. 7. Skriftet oprindeligt trykt 1572. — ²C. Spangenberg: Den christelige Husstafel, fordansket af Jacob Henricksøn 1561, paany prentet 1605 Blad F. 4: «Nu kan en Herre næppe saa højt klæde sig, at Undersaatter ville jo strax efter. Er der Nogen til Hove, som bar noget Nyt at føre der kan næppelig forløbe en Maanedes Tid, at vore Stadsjunkere og vore Brudens Jens vil jo strax have det med. Saa gaaer det og til iblandt Kvindfolk, Borgersker og Bondekvinde, de ville og slet være Adel og Fruer lig. — Jac. Albretsøn: En kaart Vnderuisning om Børne-Tuct. Kbhvn. 1607. Blad M. 7. — Dito: En kort Vnderuisning om Tienere. Kbhvn. 1610. S. 106 o. s. v.

¹K. v. Weber: Anna Churfürstinn zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 171—72. — ²C. C. Gjørwell: Svenska Magazine. Sthlm. 1766. S. 713. ³H. Ranzau: De conservanda valetudine. p. 146—7. — ⁴Samme Skrift. S. 91. — ⁵Samme Skrift. S. 38—39.

S. 136. ¹Raumer: Hist. Taschenbuch VI 362—70.

S. 139. ¹Tallemant des Reaux: Historiettes I 8 og 147. Anført i A. Franklin: Les soins de toilette S. 26 og 29.

S. 140. ¹Om dette og følgende se H. Ranzau: de conservanda valetudine p. 46. 82—85. 93—94.

S. 142. ¹Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. — ²Erasmus: de civilitate morum. Basel 1530. p. 26: tussi crepitum dissimulet.

S. 143. ¹A. Franklin: Les soins de toilette p. 163. — ²Samme

Skrift p. 6—9. — ³ Samme Skrift p. 165—73. — ⁴ Samme Skrift p. 179. — ⁵ Samme Skrift p. 29.

S. 144. ¹ Erasmus: de civitate morum. Basel 1530. p. 22 og 44. — ² A. Franklin: Les soins de toilette. p. 167 og 171.

S. 145. ¹ Niels Bredal: Børne-Spejel. Kbhvn. 1568. — ² En Visi-
tatzbog af Peder Palladius v. Sv. Grundtvig S. 103 og 129.

S. 146. ¹ A. Franklin: Les soins de toilette. p. 9—12. 22. — ² H. Ranzau: De conservanda valetudine 82—85. 93—94. — ³ A. Franklin: Les soins de toilette 170.

S. 147. ¹ Samme Skrift p. 32 og 37. — ² H. Ranzau: De conser-
vanda valetudine 82—85. — K. v. Weber: Anna, Churfürstinn zu Sachsen.
S. 163—64.

S. 148. ¹ Joh. Ludov. Viuis: Von einer christlichen Frawen. Deutsch
durch Christoph. Brunonem. Frkft. 1566. Bl. XV. — ² K. v. Weber:
Anna, Churfürstinn zu Sachsen. S. 163—64.

S. 149. ¹ Viollet le Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier français
II 129. — ² Historiska Handlingar I 19. — ³ H. Forssell: Sveriges inre hi-
storia II 21. — ⁴ Spejl staves i det 16de Aarhundrede: «Spejel». Se f.
Eks. Danske Samlinger I 258. — Hier. Just. Ranchs danske Skuespil udg.
af Birket Smith. S. 34. — ⁵ Viollet le Duc: Dictionn. rais. d. mobilier
II 129. — ⁶ Pontus de la Gardies Efterladenskaber. Acta historica. S.
R. A. — ⁷ Danske Samlinger, 2den Række VI 183. — ⁸ E. C. Reichard:
Matthäus und Veit Konrad Schwarz. Magdeburg 1786. S. 12 Anm. —
Quicherat: Histoire du costume en France. 2me édition p. 400.

S. 150. ¹ Dansk Maanedsskrift udg. af M. Steenstrup 1864. I, 89.
² Luc. Martini: Alle christelige Jomfruers Ærekrantz. Sorøe; uden Aar.
(Originalen 1580) Blad F. 6—7. — ³ Børne-Spejel fordansket af Niels Bre-
dal. Kbhvn. 1568. pag. 19. — ⁴ Erasmus: de civitate morum. 1530. p. 12.

S. 151. ¹ A. Franklin: Les soins de toilette p. 26. — ² Samme Skrift
p. 27. — ³ Se f. Eks. P. E. Müller: Skand. Lit. Selsk. Skrifter 1805. II
85. — Kjøbenhavns Skilderi. 1813 no. 65 og 1820 no. 20. — G. L. Baden:
Smaa Afhandlinger S. 291. — Grimms Deutsche Mythol. II 1071. —
Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. Berlin 1869. § 287, 304, 309,
316, 378, 768, 770.

S. 152. Niels Bredal: Børne-Spejel. Kbhvn. 1568. — ² A. Franklin:
Les soins de toilette. p. 175. — ³ Skrivelse fra Henrik Ranzau til Enke-
dronning Sophia, dat. Kiel 15 Januar 1589. Danske Kongers Historie no.
63. R. A.

S. 153. ¹ Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S.
269. — ² Chr. Bruun: Slaget paa Kolberger Heide. S. 237.

S. 154. ¹ Anders Kieldssøn Tybo: Absolon, Historia sacra, Comoediæ
viisz S sammenskreffuen. Kbhvn. 1618. Bl. C. 2. — ² Danske Samlinger
I 200 og ligeledes 255. — ³ Hist. Tidsskrift VI 1, 105. — ⁴ Saml. t. Fyens
Hist. o. Topogr. VII 264. — ⁵ Norsk Historisk Tidsskrift II 329.

S. 155. ¹ Nyt Historisk Tidsskrift I, 218—19.

S. 156. ¹ Saml. til jysk Hist. og Topografi I 252, III 174. — Danske
Samlinger, 2den Række VI 332. — Hyppige Eksempler forekomme i Hel-
singørs Tingbøger.

S. 157. ¹ Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun I, 201. — ² Sam-
linger til jysk Hist. og Topogr. I, 220. — ³ Nye Kirkehistoriske Samlinger

IV 363—64 og 379. — E. Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dänne-mark III 31. — ⁴ Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 415. — Nye Kirkehistoriske Samlinger V 32. — Da Præsten i Jyderup Aar 1561 grebes i at ligge hos Smedens Kone og derfor fik Prygl af Smeden, maatte en Mand skille dem ad og rakte Præsten hans Kniv og Bælte som laa paa Bordet, hvorpaa denne løb ud glemmende sin Hue i Sengen. Topogr. Saml. Jyderup no. 1. R. A.

S. 158. ¹ Kierulf: de jure gladii gestandi, i Universitets- og Skole-Annaler, udg. af L. Engelstoft 1807. I, 189—91. — ² Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 102 fgg. — ³ Helsingørs Tingbog 27 August 1582. R. A.

S. 159. ¹ Saml. til jysk Hist. og Topogr. I, 258 fgg. — ² Danske Samlinger, 2den Række VI 344—45.

S. 160. ¹ Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Sandberg) 1589. R. A. — ² Saml. til jysk Hist. og Topogr. I 252. — ³ Nye Kirkehistoriske Samlinger I 11. — ⁴ Norske Magasin I 365, 375 og 378.

S. 161. ¹ Norsk Historisk Tidsskrift, 2den Række III 170. — ² V. Simonsen: Bidr. til Odense Byes Hist. II 2,139. — ³ Dr. Yngvar Nielsen: Træk af den norske Bondestands Kultur-Udvikling. Kristiania 1881. S. 58 fgg. — Norsk Hist. Tidsskrift, anden Række III 178.

INDHOLD AF 4. BOG

	Side
<i>Klædedragt:</i>	5
1. Middelalderens Klædedragt	8
2. Klædedragtens Forandring i det 16. Aarhundrede	15
3. Mandsdragt. Kappen og Kjortelen	17
4. Spalter. Brystaabning. Krave	32
5. Benklæder	41
6. Strømper. Sko	53
7. Kvindedragt	67
8. Underbeklædning. Skjorte	86
9. Hovedbeklædning. Haarsætning	90
10. Klædedragtens Stof og Farve	114
11. Paaklædning. Tilbehør. Vaaben	137
 <i>Henvisninger og Anmærkninger</i>	 163

